

891.99.092
O - 79

134

ՏԱՍՆԵՐԿՈՒ ՏԱՐԻ

— 33 —

(ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ)

Ա. ՀԱՏՈՐ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Օ. ԱՐՋՈՒՄԱՆ

1914

138

13 APR 2011

ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆ

891. 99. 092

0 - 79

ՏԱՍՆԵՐԿՈՒ ՏԱՐԻ

ՊՈԼՍԷՆ ԳՈՒՐՍ

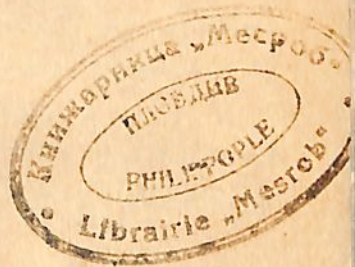
1896-1908

(ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ)

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻԶ

ՀԱՅԿ ԿՕՇԿԱՐՅԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ

1914

03.09.2013

785 894 81

66596

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ

Օ. ԱՐԶՈՒՄԱՆ

№ 224

21624-59

ՆԱԽԱԲԱՆ

Սոյն տասներկու տարուան արտասահմանեան յիշատակներս նախապէս իբրեւ թերթօն երեւցած են ԺԱՄԱՆԱԿԻ մէջ ասկէ երկու տարի առաջ եւ ներողամիտ ընթերցողներու կողմէ ջերմ ընդունելութեան արժանացած: Իր հրատակութեան ընթացքին մէջ իսկ շատեր, թէ՛ բերանացի՝ գրաւոր կերպով, փափաք յայտնեցին առանձին հազալն հրատարակուած տեսներու: Այդ փափաքին ցում կուտամ այսօր:

Այս երկրորդ տպագրութեան ձեռնարկելու ժամանակ՝ անաբար՝ պէտք զգացի զայն ուշի ուշով վերստին կարգաւ եւ կարգ մը կարեւոր յաւելումներ, յապաւումներ սրբագրութիւններ ընելու, որովհետեւ իբրեւ թերթօն քիչ քիչ գրուած այդ յիշատակները քիչ մը անխնամ կերպով պատրաստուած էին առաջին անգամ:

Այս կարեւոր սրբագրութիւնները գրեթէ նոր դիմագիծ մը տուած են յիշատակներուս, շատ աւելի կատարեալ ու հարազատ քան թերթօնի մէջ երեւցածները:

Այս հատորին մէջ աւելցուցած եմ նաեւ այն անձերուն պատկերները որոնց խօսքը ըրած եմ եւ որոնց լուսանկարները յաջողած եմ ձեռք անցնել:

ՆՐԱՆԻՆԻ ՕՏԵԱՆ

ՏԱՍՆԵՐԿՈՒ ՏԱՐԻ

ՊՈԼՍԷՆ ԴՈՒՐՍ

1896-1909

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

Արփիար Արփիարեանի դեմ մահափորձ . — «Արփիարին սեւացրէ՛ք» . — «Հայրենիք» մի՛ կարդաք . — «Հայրենիք»ի գերակրէիս դիրքը . — Իզմիրեանի ընտրութիւնը . — Մինքան Ասֆանդի դերը . — Արփիարեանի նկարագիրը . — Ա. Վառման . — Պապը Ալիի ցոյցը . — Դաւնակցական սպառնազոյրները . — Յ. Շահնազար-Իւսիֆեան միջադէպը . — «Հայրենիք»ի յօդուածը . — Տիգրան Գարակեօղեանի սպանումը . — Զեյթունի ապստամբութիւնը . — Արփիար կը փախչի Պոլսէն . — Լ. Բաշալեան կը հեռանայ . — «Հայրենիք»ի խումբը տարտնած . — Շահնազար կը բանտարկուի . — «Հայրենիք» կը ջնջուի . — Վահէ Արզունեան եւ իր ընկերները . — Շարլիէի դէպքը . — Ալպէր Ռուէի մատուցած ծառայութիւնները . — Հնչակուհիները:

1895 զեկտեմբեր 25 երկուշաբթի իրիկունն էր, երբ Արփիար Արփիարեան, որ Բանկալթի, Ս. Յակոբի կալուածներէն մէկուն մէջ կը բնակէր իր եղբօր Տիգրան Արփիարեանի հետ, ուշ առնէ, բնակարանը դադած միջոցին, Թագսիմի պարտէզին դէմ՝ դաշունահար վիրաւորուեցաւ դաշնակցականի մը կողմէ:

Արփիար, հակառակ իր ստացած ծանր վէրքերուն, կըր-

ցած էր սակայն մինչև տուն հասնիլ և փողոցին դուռը բաղ-
խել: Բայց երբ դուռը բացած էին՝ արիւնշուայ գետին տա-
պալած էր, ինքզինքը կորսնցուցած:

Տօքթոր Զօհրայ, որ մօտերը կը բնակէր, իսկոյն կան-
չուած էր և նախնական դարմանները տուած:

Այս մահափորձը անակնկալ մը չէր ո՛չ իրեն և ո՛չ ալ
մեզի համար: Ամիսներէ ի վեր Դաշնակցութիւնը մութին
մէջ, ընդհանրապէս Հայրենիքի և մասնաւորաբար Արփիար-
եանի դէմ կը գործէր:

«Արփիարին սեւացրէ՛ք» հրահանգը եկած էր արդէն և
խղճի մօօք — եթէ կարելի է այս բացատրութիւնը գործածել
հոս — կը գործադրուէր: Դաշնակցականները բերնէ բերան
լուր կը տարածէին թէ Արփիար մատնիչ է, թէ Նազըմ փա-
շայի մարդն է, թէ ամէն գիշեր անոր հետ կը ճաշէ, ևն.:
Նոյն իսկ Հայրենիքի դէմ պայքօթ մըն ալ սկսաւ որ պահ մը,
գոնէ քանի մը օր, յաջողութիւն գտաւ:

Մահափորձէն երկու ամիս առաջ տեղի կ'ունենար այդ
փրօփականտը և հոկտեմբեր Տին Արփիար կը գրէր «Հայրենիք
մի՛ կարգաք» խորագրով յօդուածի մը մէջ:

«Զորս հինգ օրէ ի վեր քանի մը հոգի Պոլսոյ ամէն թա-
ղերուն մէջ տարածուելով դէմերնին ելլողին կ'ըսեն. «Հայրե-
նիք» մի՛ կարդաք: Ինչո՞ւ. և ահա՛ կը սկսին յատկապէս իմ
անձիս նկատմամբ ընել այնպիսի զրպարտութիւններ որոնց
կեղտոտութիւնը կը հաւասարի այդ լուրերը տարածողներուն
տխմարութեանը և հաւատացողներուն միամտութեանը: Իրա՛ւ
է որ չարախօսութեանց դէմ անտարբեր մնալու սովորութիւնը
ունիմ, հանրային կեանքիս մէջ կը հետեւիմ որոշ ուղղու-
թեան մը որմէ չեն կրնար մազի չափ շեղեցնել զիս ո՛չ թըշ-
նամանք և ո՛չ բարեկամութիւն: Ու եթէ այս անգամ ալ
հրապարակաւ քանի մը խօսք կ'ըսեմ, պատճառն այն է որ
խուժք մը թշնամիներ իմ գլխուս վրայէն Հայրենիքի փնասե-
լու նկրտում մը ունին: Բայց կրնան լստահ ըլլալ թէ իրենց

հինգ տարուան ջանքերը թէ՛ այս անգամ, թէ՛ ասկէ վերջն
ալ ապարդիւն պիտի մնան:»

Յետոյ Արփիար կը բացատրէ այդ թշնամութեան շար-
ժառիթները որչափ որ կարելի էր նոյն ժամանակի գրաքըն-
նութեան խստութիւններուն ներքեւ և յօդուածը կը վերջա-
ցնէ հետեւեալ կերպով.

«Միայն մէկ պատասխան ունիմ ընդդէմ այն զրպար-
տութեանց որոնք չարամիտ խմբակի մը կողմէն հրապարակ
հանուած են:

«Բացարձակապէս սուտ են:

«Կրնամ նաեւ դիտել տալ թէ չի կայ մէկը որ ամբաստա-
նիչ ներկայանալու համարձակի, ամենքն ալ մութին մէջ գոր-
ծող ստախօսներ են:»

Ի՞նչ էր Արփիարեանի դէմ այս կատաղի հալածանքին
պատճառը:

Կարելի է բնել որ մէկէ աւելի պատճառներ կային:

Նախ Արփիարեան այդ թուականին բացառիկ դիրք մը
կը վայելէր յեղափոխական շարժումին գլուխը: Նմանը չտես-
նուած ժողովրդական թերթի մը՝ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ խմբագրապետն
էր, Հնչակեան Պոլսոյ կեդրոնին անդամ էր, ՄՇԱԿԻ և ՀԸՆ-
ՉԱԿԻ թղթակիցն էր. երկու թերթեր որոնք մեծ ազդեցու-
թիւն ունէին յեղափոխական շրջանակներու մէջ:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ հեղինակութիւնը շատ մեծ էր մանաւանդ
Պոլսոյ մէջ: Տարիէ մը ի վեր գրեթէ ան էր ազգային քաղա-
քականութիւնը վարողը: ՀԱՅՐԵՆԻՔԻն էր որ հովանաւորած
էր Իզմիրլեանի ընտրութիւնը:

Մահափորձէն գրեթէ ճիշտ տարի մը առաջ, 1894 դեկ-
տեմբեր 7 չորեքշաբթի օր կատարուեցաւ այդ ընտրութիւնը
Մայր Եկեղեցիին մէջ, յոյսի ու խանդավառութեան օրերուն:
Երկար ատենէ ի վեր, Ապտիւլ Համիտի կամքովը Ազգային
Ժողով չէր գումարուէր, երբ վերջապէս Իրահմէն եղաւ Պատ-
րիարքի ու Վարչութեան ընտրութիւնները կատարելու հա-

Արփիար Արփիարեան

մար: Տեղապահ Հմայեակ Եպիսկոպոս հրաւիրեց երեսփոխանութիւնը և ժողովի բացումը կատարեց: Նախ՝ դիւանի ընտրութիւնը կատարուեցաւ և Դարբիէլ էֆ. Նորատունկեան հռչակուեցաւ առաջին ատենապետ: Յետոյ անմիջապէս ձեռնարկուեցաւ Պատր. ընտրութեան և 76 քուէարկուներու 67 քուէներովը Պատրիարք ընտրուեցաւ Սկիւտարի քարոզիչ Մատթէոս Իզմիրեան: Բարթողիմէոս Եպիսկոպոս ստացած էր երեք քուէ միայն, Ղեւոնդ Շիշմանեան երկու, Հմայեակ Դիմաքսեան երկու, Սըվազի Առաջնորդ Պետրոս Եպիսկոպոս մէկ և սպիտակ քուէ մէկ:

Այս ընտրութիւնը մեծաշուք ցոյց մըն էր Ապտիւ Համաի դէմ որ կ'ատէր նորընտիր հայրենասէր ու անկաշառ Պատրիարքը: Բայց օր իր ընտրութիւնը վաւերացնող Իրասէն չերեւցաւ: Վերջապէս սակայն Սուլթանը ստիպուեցաւ վաւերացնել ընտրութիւնը և 26 դեկտեմբեր երկուշաբթի օրը Իզմիրեան իր ուխտը կատարեց:

Հետեւեալ օր ՀԱՅՐԵՆԻՔ խանդավառ տողերով դոր Լ. Բաշաբեան և ես գրած էինք, կը պատմէր հոյակապ հանդիսաւորութիւնը: Լ. Բաշաբեան ուղած էր անպատճառ Հնչակի անունը խառնելու այդ նկարագրութեան սա պարբերութեամբը:

«Դուրսը եկեղեցիին (Սկիւտարի Ս. Խաչ) բոլոր զանգակները կը հնչէն վառ ու աւետաւոր, խնծիղով ու ոգեւորութեամբ, երկնքին մէջ զրկելով իրենց հաւատարմարժէքը: Հնչականութիւնը:

Մազ մնաց որ այդ Հնչակաւորները, որ անշմար չէր անցած հայ գրաքննիչի մը աչքերէն, մեր գլխուն փորձանք բանար, բարեբախտարար Միհրան Ասքանաղ որուն դիմած էին այդ բառին բացատրութիւնը խնդրելու համար, յաջողած էր կասկածները փարատել:

Ահա՛ թէ, տարիներ յետոյ, Արփիար Արփիարեան իր հողյիսիներէն մէկուն մէջ ինչպէ՛ս կը պատմէ այդ դէպքը:

«Իզմիրեան Սրբազանին ընտրութիւնը վաւերացուելով, վերածնունդին Պատրիարքը Մայր-Եկեղեցին առաջնորդուած էր, արարողութեամբ մը որ հայ թագաւորի մը օծման պատրանքովը թունտ թունտ կը հանէր հայ սրտերը: Հայ ժողովուրդը քիչ մնաց այդ օրը «Մատթէոս, սուրբ թագաւոր» աղաղակը թռցնէր. ինչպէս երբեմն Բագրատունի Աշոտին թագադրութեանն ի տես: Սակայն, տաճարին ոլորտը կը սաւառնէր Հաւատքը վաղուան համար: «Ու ժողովուրդը Տաճարը թնդացուց հաւատարմարժէքը հնչականութեամբ» կը գրէր յաջորդ օրը Բաշաբեան Հայրենիքին մէջ, նկարագրութեամբ

մը, զոր պատմութիւնը պիտի պահէ, իբր մանրանկար պատկեր մը հայ հոգեկան բորբոքմանն 1894ի: Մենք ոչ ոք սիրտ ըրած էր յանդգնամիտ երկու բառերը ջնջել: Զնջումը՝ աղուոր կենդանագիր պատկերի մը երկու աչքերը սղծելու վայրագութիւնը պիտի ըլլար: Գրաքննիչն ալ, այդ նկարագրականը տեսնելու ատեն չունեցաւ: Գրաքննութիւնը երբեմն երբեմն «ի ձեռս... խմբագրաց» էր:

«Քանի մը օր ետքը, մեղի ծանօթ արուեստագէտ մը, Բաշալեանին հանդիպելուն, կ'իմացնէ, թէ Հայրենիքը շատ մեծակալ վտանգ մը անցուցած էր: Թերթին՝ ապահովարար ջնջմանը, և խմբագիրներու՝ հա՛ւանարար աքսորմանը վտանգները:— Գացէ՛ք Ասքանաղին աղօթք ըրէ՛ք. ա՛ն փրկեց ձեզի, կը հաղորդէ տեղեկատուն:

«Ահա պատահածը:

«Հայրենիքին նկարագրականը ոստիկանութեան դուռը թարգմանուելով, Ներքին գործերու պաշտօնատունը կը զրրկուի, «Հաւատարմարժ հնչականութիւն» երկու «գրգռի» բառերն ալ՝ կարմրանիչ, և, անմիջական անօրէնութիւն կը պահանջուի: Ներքին պաշտօնատան աղդեցիկ մէկ անդամը, ազնիւ մարդ թիւրք մը, որուն ձեռքն էր անցած գործը, կը ջանայ ժամանակ վաստկել: Հայրենիքը գրպանը կը դնէ և նոյն գէշերը Գատը-գեղ, ուր կը բնակէր, կը հրաւիրէ վերեւ յիշուած արուեստագէտը ու կարմրանիչ բառերը մասնանշելով, ճիշդ ու ճիշդ թարգմանութիւնը կը խնդրէ, «զավալըներուն գլուխը շատ մեծ փորձանք պիտի պայթի» յայտարարութեամբ: Հայը ինչ ըսելիքը չի գիտնար. «Հնչակ» բառը տեսնելուն լեղապատառ եղեր է. «դէմինս եթէ Տաճիկ չըլլար, երեսս խաչ պիտի հանէի» կ'ըսէ Բաշալեանին: Խորհուրդ կուտայ Ասքանաղ էֆէնտին հրաւիրել որ հոն մօտերը կը գրտնուի. քաջ հայկաբան է. ճիշտը ա՛ն կրնայ թարգմանել: Մարդ կը զրկուի հայերէնի ծանօթ ուսուցչին, որ շուտ մը կու գայ: Ասքանաղը արդէն ինքն ալ, ժողովրդին հետ հաս-

կըցած էր «Հաւատարմարժ հնչականութիւն» բացատրութեան ներքին իմաստը և «չա՛տ հաղ ըրած էր» ինչպէս արուեստագէտին կը պատմէ ետքէն: Բայց իրմէն այդ բառերուն ճիշտ թարգմանութիւնը խնդրուած ատեն, անտարբեր մը կը պատասխանէ, թէ «Հնչականութիւն» ֆրանսերէն կը նշանակէ «sonorité»: Բնաւ յայտնի չընէր, թէ «Հնչականութիւն»ն ալ կրնայ մտքէն անցնիլ: Ու երբ ոստիկանութեան դիտողութիւնը ցոյց կը տրուի, Ասքանաղ, ա՛ն իրեն յատուկ միամիտ ու անմեղունակ խնդուածքովը, որ թերեւս առաջին անգամն էր որ կեղծիք մը կը պարտկէր, կամ՝ կէս-կեղծիք մը,

«— Հնչականութիւն և հնչականութիւն, իրարմէ շատ կը տարբերին, կը պատասխանէ. Այի էֆէնտին ու Վէլի էֆէնտին միեւնոյն մարդերը չեն, թէև սառու մը կը տարբերին իրարմէ:

«Ու խորհրդակցութեան պահուն, Ներքին նախարարութեան պաշտօնէին, պարտ ու պատշաճ զգուշաւորութեամբ կը բացատրուի Հայրենիքին վայելած ժողովրդականութեան որքանութիւնը, և կասկած կը յայտնուի, թէ թերթին ջնջումը և խմբագիրներուն աքսորումը, թերեւս մեծ յուզում՝ յառաջ բերեն, ծանրածանր հետեւանքներով:

«Թիւրք էֆէնտին ստացած տեղեկութիւնները ինքն ալ իր կողմէն շտկելով շտկուելով, միւս օրը զանոնք Ներքին գործերու նախարարին կը հաղորդէ և կը յաջողի գործը խղդել տալ:

«Այս դէպքին մէջ Ասքանաղին ազնուասրտութիւնը դուրս ցայտեցնելու համար, պէտք է ըսեմ որ, Հայրենիքին և իր միջև յարաբերութիւնները «խզուած» էին: Ինչո՞ւ հիմակ չեմ յիշեր: Թերթին է՛ն սրամիտ խմբագիրը, հետեւաբար և է՛ն անողոքելին, — որուն անունը եգիպտահայ ընթերցողին շրթունքներուն վրայ պիտի գայ — իրեն հետ կ'իյնար: Ասքանաղ շատ առնուած էր. ուսուցիչ մը դիւրագրգիռ ջղայնոտ մըն է երբ կը քննադատուի: Եւ ահա՛ Հայրենիքին կեան-

քը կախուած կը մնար իրմէն; մրճահար ուսուցչին պոկունք-
ներէն: Բարեբախտաբար, բերանը սրտէն կը շարժէր. ու
սիրտը՝ բարի էր: Ասքանազ վրէժխնդիր մը չեղաւ, ինչ որ
ենթադրելի կու տայ, թէ ազնիւ մարդը նաև անիրաւ յար-
ձակումներ կրած էր:

«Պոլիս, յուզումի օրերը իրարու յաջորդեցին. Ասքա-
նազը տեսնելու պատենութիւնը չունեցայ: Ետքէն, 1897ի
աշնան երբ Աղեքսանդրիա հասայ, յանկարծ փողոցը դէմս
ելաւ. իրարու ձեռք մեկնեցինք, և այդ առաջին առիթէն
իսկ օգտուեցայ չնորհակալութիւններս յայտնելու և չնորհա-
ւորութիւններս մատուցանելու իր ազնիւ վարմունքին համար:
Յանկարծակիի եկածի պէս զարմացած մնաց թէ «գաղսնիք»ը
որմէն իմացած կրնամ ըլլալ: Արուեստագէտին անունը յի-
շեցուցի, խնդած. ճիշտ էր:

«Հալածուած, տանջուած կը մարտիրոսանայ այդ ազնիւ
մարդը: Հայկաբանութեան հաւատացող ուսուցիչը, որ իր
հաւատքովը հայ տղան ալ կը խանդավառէր, Պոլսոյ զնտան-
ները չի մեռնիր՝ գանկը թիւրք խոշտանգիչներէ կռանահար.
կը հիւժի, կը լմննայ աղաա աշխարհի մը մէջ, արուեսկաթ-
կաթ սիրտը հայ ձեռքերէ ասղնտուած, ծակծկուած:

«Եւ ա՛ս, ասանկ ըլլալու էր, «զի լցցի բանն որ ասա-
ցաւ» թէ Հայը փառաւոր թաղում ընել գիտէ միայն»:

Իզմիրլեանի հետ գործելու սահմանուած վարչութիւնն
ալ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ խմբակին պատրաստած ցանկին համեմատ
կ'ընտրուէր, հետեւեալ կերպով.

Սահակ Ղազարոսեան Ա. ատենապետ, Միհրան Յովա-
կիմեան Բ. ատենապետ, Մկրտիչ Մանուկեան Ա. ատենա-
դպիր, Աւետիս Թընկերեան Բ. ատենադպիր, Միսաք Գայ-
թանճեան, Կարապետ Էգնայեան, Յովհաննէս Կրճիկեան,
Գառնիկ Համբարձումեան, Գրիգոր Մըսրեան, Յովհաննէս
Պոյաճեան, Տօքթ. Սեղբոսեան, Սմբատ Քիաթիպեան, Ար-
սէն Արսէնեան, Պատրիկ Կիւլպէնկեան:

Խնչպէս կը տեսնուի՝ և ո՛չ մէկ էֆէնտի տեղ տրուած էր:
Իսկ Կրճեական Ժողովին մէջ կային Ա. ատենապետ՝
Գրիգորիս Ալէաթճեան, Հմայեակ Դիմաքսեան, Յովհաննէս
Վրդ. Արշարունի, Գէորգ Վրդ. Երէցեան, ևն.:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ մէկ յաղթանակն էր նաև Բերայի թաղա-
կան ընտրութիւնը ուր ամբողջ իր ցանկը յաջողցուցած էր
Վախճախի մեծամասնութեամբ մը:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ու անոր խմբագրապետ Արփիարեանի այս
առաւելակշռութիւնն ու հեղինակութիւնը բնականաբար ար-
գելք մըն էր Դաշնակցութեան, որ չէր կրնար իր դիրքը զօ-
րացնել այսպիսի հակառակորդներու հանդէպ: Նոյն թուա-
կաններուն Պոլսոյ Դաշնակցական ներկայացուցիչը կամ պետն
էր Իւսիւֆեան և ինքն էր որ սկսաւ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ու Ար-
փիարեանի դէմ պայքարը: Եւ սակայն Իւսիւֆեան մտերիմ
բարեկամն ու խորհրդակիցն էր Արփիարեանի՝ մինչև որոշ
թուական մը կամ՝ աւելի ճիշտը՝ մինչև այն օրն ուր զգաց
թէ Արփիարեան զինքն ու իր ընկերները կը խաբւրէր:

Ուղղամտութիւնը կը պակսէր Արփիարեանի քով և այս
եղած էր իր դէմ ցցուած հակառակութիւններուն գլխաւոր
պատճառը: Կատարեալ հնքրիխն մը եղած է ամբողջ կեան-
քին մէջ ու ասիկա ինքն ալ կը խոստովանէր: Եւ իր նկա-
րագրին այդ խաթարումը գրեթէ բնագդական էր իր մէջը:
Էնթրիկ կ'ընէր միմիայն հնքրիկի սիրոյն համար, առանց կա-
րեւոր հարկի, առանց շահու կամ յաջողութեան ակնկալու-
թեան, Դիմացինը խաղի բերել՝ իր գերագոյն հաճոյքն էր,
հոգեկան մէկ պէտքը:

Արսպէս՝ երկար ատեն՝ Իւսիւֆեանէն ծածկած էր իր
Հնչակեան ըլլալը, Դաշնակցութեան համակիր ձեւացած էր ու
անոնց ծրագրներուն հաղորդակից եղած էր, զանոնք հնչակ-
եան շահերուն գործածելու համար: Իր այս ընթացքը երբոր
ի վերջոյ երեւան ելաւ բնականաբար բուռն դայրոյթ յառաջ
բերաւ Դաշնակցականներուն մէջ իրեն՝ և միևնոյն ատեն ՀԱՅ-
ՐԵՆԻՔԻ հանդէպ:

Առաջ, ընդհակառակը, ՀԱՅՐԵՆԻՔ Դաշնակցութեան համակրանքը կը վայելէր և իր մշտական աշխատակիցներէն մին էր Օննիկ Դերձակեան (Այժմ Ա. Վառման) որ Օ. Գ. Դ. ստորագրութեամբ այնքան զեղեցիկ գրութիւններ ունի առաջին տարիներու ՀԱՅՐԵՆԻՔներուն մէջ.

Դերձակեան՝ բացի այս գրական աշխատակցութենէն՝ մտերիմ բարեկամն էր Արփիարեանի և յաժախ կուգար խմբագրատուն ուր իրեն հետ գլուխ գլխի կը խորհրդակցէր: Սիրուն, խանդավառ պատանի մըն էր այն ատեն, անպիսի ու անմօրուս, միշտ ծայրայեղութիւններու կողմնակից: Դաժաթիոյ ուռսական թղթատան մէջ պաշտօնեայ էր և իր այս հանգամանքէն կ'օգտուէին թէ՛ Դաշնակցական և թէ՛ Հնչակեան կուսակցութիւնները իրենց թղթակցութեանց համար:

1895 Յունիսի Պապը Ալիի ցոյցէն ետքն էր որ Դաշնակցութեան հակառակութիւնը սկսաւ Արփիարեանի դէմ: Այդ ցոյցը, ինչպէս յայտնի է, միմիայն Հնչակեան կուսակցութիւնը կազմակերպած էր, իբր թէ կառավարութեան վրայ ճնշելու և Հայաստանի բարենորոգմանց ծրագրին գործադրութիւնը փութացնելու համար և որ ուրիշ արդիւնք չունեցաւ այլ եթէ ընդհանուր ջարդերուն պատրուակ ըլլալ: Այդ ցոյցին յաջորդեց ժողովրդին եկեղեցիներու մէջ հաւաքուիլը, խանութներու փակումը, ևն. որոնց ամէնքն ալ Հնչակեան վարիչներու խորհրդովն ու գործակցութեամբը եղան:

Այդ իրարանցումի օրերուն՝ Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցին, ուր հաղարէ աւելի անձ ժողովուած էր, գլխաւոր կեդրոնն էր Հնչակեան գործունէութեան. Ալիքսան Արզուեան (Վահէ) Սարգիս Սիւնկիւհեան (այժմ Սարգիս Սուին) Գեղամ Պարսամեան, Անդրէաս Մկրեան (Բարեպաշտ), ևն. վերջապէս Հնչակեան գործադիր ժողովի անդամներն ու գործիչները հոն էին:

Կային նաև Դաշնակցականներ որոնք անհատապէս եկած միացած էին Հնչակեաններուն:

Տօքթ. Ն. Տաղաւարեան որ այդ թուականին թունդ դաշնակցական կը կարծուէր, յաճախ կը մտնէր կ'ելլէր եկեղեցին՝ խորխուսելով հոն գտնուողները, որոնք վայրկեանէ վայրկեան անգղիական նաւատորմին Տարտանդէն ներս մտնելուն կը սպասէին և իրենց ջղագրգռութիւնը այն աստիճանի հասած էր որ շատեր քնդանօրի ձայն կը լսէին ատեն ատեն:

Երբ դեսպանական միջամտութեամբ ժողովուրդը թողուց եկեղեցիները, երբ խանութները վերաբացուեցան և երբ առերեսոյթ հանդարտութիւն տիրեց, այն ատեն Դաշնակցական քօմիթէն սպառնագրերով պահանջեց որ հայերէն թերթերը ինքնարեւարար դադրին՝ կառավարութեան դէմ ցոյց մը ըրած ըլլալու համար:

Այդպիսի ցոյց մը թէ՛ անիմաստ ու ապարդիւն պիտի ըլլար և թէ՛ միանգամայն այնպիսի տաղնապալից ժամանակ մը պիտի վտանգէր թերթերու արտօնատէրներն ու խմբագիրները, որոնք կառավարութեան կողմէ իբրև յայտնի յեղափոխականներ ու խռովարարներ պիտի նկատուէին:

ՀԱՅՐԵՆԻՔ, ԱՐԵՒԵԼԻՔ և ՃԵՐԻՏԷԻ ՇԱՐԲԻԷ հաւասարապէս ստացան այդ կարմիր կնիքով նամակները: Արեւելք և Ճերիսի իրար անցան և Զարեհ Եուսուֆեան, Բիւզանդ Բէշեան ու Տիգրան Ճիվէլէկեան փութացին մեղի մօտ հասկընալու համար թէ մենք ի՞նչ պիտի ընէինք, որպէս զի իրենք ալ մեր օրինակին հետեւէին: Բնականաբար ամէնքն ալ այդպիսի անխորհուրդ ցոյցի մը հակառակ էին և կը զգային թէ ի՞նչ փորձանքներ կրնար ստեղծել իրենց գլխին, բայց միւս կողմէ կարմիր կնիքը կար որ այդ թուականներուն մոգական աղբեցութիւն մը կ'ընէր ամենուն վրայ:

Յովհաննէս Շահնազար և Արփիար Արփիարեան բացարձակ կերպով յայտարարեցին թէ այս սպառնալիքին առջև տեղի չպիտի տային և «Հայրենիք»-ի հրատարակութիւնը պիտի շարունակէին և խորհուրդ տուին միւսներուն իրենց օրինակին հետեւելու:

Արփիար արդէն հասկցած էր թէ Դաշնակցական ծրագիրը հայ թերթերը դադրեցնելու մասին, պարզապէս իրեն դէմ ուղղուած միջոց մըն էր և եթէ երբեք Դաշնակցութիւնը իր սպառնալիքը ի գործ դնէր՝ մահափորձը միմիայն իր դէմ պիտի կատարուէր։ Այս կէտն ալ բացատրեց երկու թերթերու արտօնատէրներուն՝ զանոնք ապահովցնելու համար, որովհետեւ պէտք է ըսել որ չափազանց խռոված էին կարմիր կնիքով նամակէն։

Դաշնակցութիւնը տեսնելով որ իր սպառնալիքը ապարդիւն մնաց և իրաւամբ ենթադրելով որ գլխաւոր պատճառը «Հայրենիք»ն էր, երկրորդ անգամ սպառնադրեր ուղղեց ոչ թէ «Հայրենիք»ի տնօրէնութեան՝ այլ անհատապէս Շահնազարին, Արփիարին, Լեւոն Բաշալեանին և ինծի։

Ասոր վրայ Շահնազար որոշեց Իւսիւֆեանը տեսնել և հետը անձամբ բացատրութիւն մը ունենալ և ինծի առաջարկեց որ իրեն ընկերանամ։

Միասին դացինք թէփէ Պաշի, Թօմայի կաթնալաճատան դէմ գտնուած Յոյնի մը տունը, ուր Իւսիւֆեան սենեակ մը վարձած էր։

Խօսակցութիւնը բաւական բուռն եղաւ։ Իւսիւֆեան կը պնդէր թէ թերթերը հարկ էր դադրեցնել, եթէ ատոր համար նոյն իսկ արտօնատէր ու խմբագիր բանտի ու աքսորի դատապարտուէին։ Շահնազար կ'առարկէր թէ «Հայրենիք» իր հրատարակումով աւելի օգտակար կ'ըլլար յեղափոխութեան՝ քան իր դադարումովը որ ո և է կերպով չէր կրնար աղդել կառավարութեան վրայ։ Խօսակցութիւնը, ինչպէս ըսի, բաւական բուռն էր և յաճախ կռիւի ձև կ'առնէր ու ես կը ջանայի երկու դիւրագրգիռ խօսակիցները հանդարտութեան հրաւիրելու։

Ի վերջոյ անկարելի եղաւ իրարու խօսք հասկնալ և Շահնազար՝ բարկացած՝ ոտքի ելաւ ու մեկնեցանք։

Փոխանակուած խօսքերը բառ առ բառ չեմ յիշեր, բայց

կրնամ հաստատել թէ երբեք Շահնազար չսպառնաց Իւսիւֆեանի ղինքը մատնել, ինչպէս կը պատմէր, տարիներ ետքը, Ամերիկեան հայ թերթ մը Շահնազարը մրտնդիւ դիտաւորութեամբ։

— Քեզ Պոլսէն հեռացնել կուտամ, ըսաւ Շահնազար միջոց մը։

Բայց այս սպառնալիքը որ պատասխան մըն էր Իւսիւֆեանի «ձեզ կը զարնենք»ին, չէր նշանակէր թէ Շահնազար մտքէն անցուցած էր Իւսիւֆեանը մատնելու։ Շահնազար պարզապէս սպառնալիքի դէմ սպառնալիք մը կ'ընէր, հասկըցնելով որ եթէ Դաշնակցութիւնը ծայրայեղութիւններու դիմէ՝ Հնչակեանները կրնան նոյն կերպով պատասխանել, մանաւանդ որ այդ միջոցին այս վերջին կուսակցութիւնը շատ աւելի դժուար կազմակերպութիւն մը ունէր Պոլսոյ մէջ։

Եւ Շահնազարի խօսքը այդ կերպով ըմբռնեց արդէն Իւսիւֆեան։

Այդ տեսակցութենէն ետքը առաջին անգամ ըլլալով Իւսիւֆեանը տեսայ Արշարունի Պատրիարքին ընտրութեան օրը Գումգաբուի Մայր եկեղեցին։ Կովկասէն կուգար Եւրոպա երթալու համար, ուր ականջի վիրաբուժական գործողութիւն մը պիտի կրէր։ Բարեկամարար տեսնուեցանք իրարու հետ, բայց միջոց չեղաւ իրեն հարցնելու թէ արդեօք ամերիկեան հայ թերթին պաժուութիւնը իր գիտակցութեամբը գրուած է։

Իրողութիւնը խեղաթիւրել մարդ մը աղտոտելու համար՝ կարծեմ՝ շատ ստորին միջոց մըն է, որ ափսոս, անխղճահարութեամբ ի գործ կը դրուի յաճախ մեր յեղափոխական մամուլին մէջ։

Այդ տեսակցութենէն ետքն էր որ Արփիար դաշունահար եղաւ թագսիմի ճամբուն վրայ։

Մեր տունը Բանկալթիի չիտակ ճամբուն վրայ, Տամ տը Սիօնի վարժարանին կից, հապիւ երկու քայլ հեռու էր Արփիարեանի բնակարանէն։

26 24-5 6

Դեռ սեղանին վրայ էի՝ երբ Արփիարի եղբորորդին Փիլիքը, այն ատեն տասը տարեկան նիհար ու տոգոյն տղեկ մը, եկաւ իմաց տալու չարաչուք դէպքը:

Իսկոյն վաղեցի իրենց տունը: Գետնայարկը երկու սենեակ կար, մին բակին աջ կողմը և միւսը դէմը: Աջ կողմի սենեակին մէջ տեսայ Տիգրան Արփիարեանը, որ խրխաւ մը հագած ու բազմոցին վրայ ծալլապատիկ նստած մանկաղի մը առջև անընդհատ ետև առաջ կը շարժէր մտմտալով: Կարծես թէ ինքն էր վիրաւորեալը:

Իսկ Արփիար դէմի սենեակը, բազմոցին վրայ երկնցած էր անչարժ, Տօքթոր Մախոխեան, զոր կոչած էին Տօքթոր Զօհրապէն յետոյ, սենեակին մէջն էր տակաւին ու զանազան հրահանգներ կուտար տանտիկնոջ՝ տիկին Փէմպէ Սանճաքճեանի՝ որուն վարձակալն էր Արփիար և որ աննման անձնուիրութեամբ մը խնամեց վիրաւորը մինչև վերջը:

Տօքթորը որ Արփիարի հիացող մըն էր ու մտերիմ բարեկամը, ինչպէս նաև «Հայրենիք»ի աշխատակիցը, շատ մը տատանջ կը թուէր:

— Կեանքը վտանգի մէջ է, հարցուցի՞ երբ սենեակէն դուրս ելաւ:

— Ստինքին տակ վէրք մը ունի որ բաւական վտանգաւոր է, պատասխանեց, եթէ տենդ ունենայ կրնայ աղետաւոր ըլլալ:

— Ինք գիտէ՞ իր վիճակին ծանրութիւնը:

— Յայտնեցի իրեն՝ որովհետև զիս ստիպեց ճշմարտութիւնը խօսելու...:

Յետոյ մօտեցայ Արփիարին ու համբուրուեցանք:

Իր գունատ դէմքը ա՛լ աւելի տոգունած էր, բայց աչքերը սովորականին պէս կը պճլտային չարածիօրէն:

— Շահնազարը անմիջապէս պէտք է գտնաս ու բերես, ըսաւ ինծի... կարելի է կը մեռնիմ՝ խօսելիքներ ունիմ իրեն:

— Բայց մեռնելու երեւոյթ չունիս, ըսի խնդալով:

— Մախոխեանը տակաւին վստահ չէ, պատասխանեց, և ես կ'ուզեմ գործերս կարգադրել, չո՛ւտ քնա՛ զինքը փընտռէ՛... կամաց մը իմացո՛ւր իրեն զարնուած ըլլալս և ա՛ռ զինքը հոս բեր:

Քառորդ ժամ ետքը Թօքթիկեանին էի ուր վստահ էի թէ պիտի գտնէի Շահնազարը:

Արդարև սեղանի մը քով նստած՝ լրագիր կը կարդար: Խնդալով մօտեցայ իրեն:

— Հաւնեցա՞ր Արփիարին ըրածը, ըսի:

— Ի՞նչ, հարցուց:

— Իր վրայ խօսեցնելու համար Դաշնակցականի մը վիրաւորել տուեր է ինքզինքը...

Շահնազար կարեւորութիւն չտուաւ ըսածիս, կարծելով որ կատակ կ'ընեմ:

— Իրաւ կ'ըսեմ, շարունակեցի, դանակի երեք հարուած, որոնց մին բաւական ծանրկեկ, ե՛լ, իրեն երթանք, քեզ կ'ուզէ կոր... կտակը պիտի ընէ:

Շահնազար զգաց որ բաներ մը կայ:

— Զարկի՛ն, գոչեց:

— Այո՛, պատասխանեցի կամաց մը, բայց շատ թեթեւ է վէրքը:

Իսկոյն կառք մը նստեցանք ու վերադարձանք Արփիարին քով որ ամենայն հանդարտութեամբ իր «կտակ»ը ըրաւ Շահնազարին, կտակ մը որ կուսակցական կարգ մը տնօրինութիւններէ անդին չէր անցնէր:

Մինչև առտու իր քովը անցուցինք և տենդը, որմէ կը վախնային բժիշկները, չեկաւ ու հետեւեալ օր վիրաւորը աւելի կ'ազդուրուած էր:

Լեւոն Բաշալեան՝ որ Սկիւտար կը բնակէր, առտուն միայն իմացաւ իրողութիւնը և վազն ի վազ փութաց իր սիրականին քով:

Հայրենիք մահափորձը ծանուց իր դեկտ. 27 չորեքշաբ-

Թի օրուան թիւին մէջ, Շահնաղարի գրչէն ելած հետեւեալ յօդուածով որ պատճառ եղաւ թերթին անպայման խափանման.

ՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁ ՄԸ

«Երկուշաբթի իրիկուն, ժամը 2ին մօտ, Արփիար էֆէնտի Արփիարեան Հայրենիքի խմբագրատնէն մեկնելով իր տունը կ'երթար Բանկալթի, երբ Թագսիմի զօրանոցին առջին հասնելուն, մարդ մը որ ետեւէն կուգար, մէկ ձեռքը Արփիար էֆէնտիի ուսին վրայ կը դնէ և միւսովը դաշոյն մը կ'ուղղէ անոր կուրծքին: Արփիարեան էֆէնտի ետ դառնալով կը փորձէ ինքզինք ոճրագործին ձեռքէն ազատել, այդ միջոցին երեք հարուած կը ստանայ մինչ իր հովանոցովը անոր գլխուն կը զարնէր:

«Այս մարտնչումը կատուած ատեն դիմացէն զինուորներ կը հասնին և Արփիար էֆէնտի «Բան չի կայ» ըսելով կ'ուղեւորի չիտակ իր տունը, իսկ ոճրագործը դէպի Թաքսիմ վազելով աներեւոյթ կ'ըլլայ:

«Հարուածին երկուքը սրտին ուղղուած էին, բայց վրիպելով բաղուկին վերի կողմին հանդիպեր են, իսկ երրորդը տրուած է աջ ծծին տակը: Իր բազմաթիւ բարեկամները ուրախութեամբ պիտի լսեն թէ կեանքը վտանգէ բոլորովին զերծ է: Յոյս ունինք թէ վերքերը մէկ քանի օրէն կ'ապաքինին:

«Այս մարդասպանական փորձին շարժառիթը մեզի գաղտնի կը մնայ: Իրաւ է թէ, վերջերս, ստացանք նամակներ որոնցմով հրաւիրուած էինք մահուան սպառնալիքի ներքեւ, ա'լ ևս չհրատարակել պաշտօնական Զեկուցումները, բայց որովհետեւ Արփիար էֆէնտի Հայրենիքի մէջ խմբագիր մըն է միայն և տաճկերէնի ալ բոլորովին անտեղեակ խմբագիր, որովհետեւ միւս կողմէ ալ այդ զեկուցումները թուրք թերթերու մէջ

տպուելէ, հայ թերթերու մէջ թարգմանուելէ ետքը, 24 ժամ յետոյ Հայրենիքի մէջ կը հրատարակուէին՝ լոկ անոր արտօնատէր և սնօրէնին պատասխանատուութեան տակ, տեղի կայ գործին այս հանգամանքներէն հետեւցնել թէ նոյն այն մարդիկը որոնք մեզի անծանօթ շահերնուն մէջ, իրենք զիրենք վնասուած նկատելով Հայրենիքի գոյութեամբ, ասկէ առաջ մեծ խորհրդաւորութեամբ տնէ տուն, խանէ խան անգիտակից պատանիներ պտտցուցին Արփիար էֆէնտիին վրայ սոսկալի զրպարաութիւններ ընելով և Հայրենիք մի' կարդալ պատուիրելով, այս անգամ ալ մէկ քարով քանի մը նպատակ մէկանց իրագործելու փափաքով, յաջողեր էին խեղճ մարդու մը ձեռքը զէնք մը դնել իրեն կարծեցնել տալով թէ օգտակար ոճիր մը գործած պիտի ըլլայ Արփիար էֆէնտին մեղցնելով:

*
*

«Երկուշաբթի գիշեր Տր. Մախոսեան, Զօհրապ և Էլմասեան վիրաւորեալին վերքերը կապեցին և երէկ առտու հիւանդը գտան լաւ վիճակի մէջ:

«Ամէն կողմէ բարեկամներ տունը կը փութան, որոնց առաջիններէն մին եղաւ Բերայի քարոզիչ Տ. Ներսէս վրդ. Խարախանեան»:

*
*

Այդ շրջանին մէջ այսպիսի բան մը գրելու և հրատարակելու համար Յովհաննէս Շահնաղար մը պէտք էր ըլլալ:

Երկու օր ետքը Հայրենիք կը խափանուէր անպայման:

Մահափորձին լուրը հաղիւ թէ Պոլսոյ մէջ տարածուած էր, արդարեւ ամէն կողմէ այցելուներ սկսան թափիլ Արփիարը տունը որ կարծես ուխտատեղի մը դարձաւ: Նոյն իսկ

Դաշնակցականներ կուգային այցելութեան և անոնց մէջ կը յիշեմ Օննիկ Դերձակեանը (Ա. Վառման) որ եկաւ Արփիարեանի ապացուցանելու թէ իր վրայ կատարուած մահափորձը արդարացի գործողութիւն մըն էր:

Հնչակեանները՝ ընկանաբար՝ խորին յուզումով ու գրգռութեամբ լսեցին իրենց մեծաւորին վերաւորուիլ: Ամէնքը բռնուն կերպով վրէժխնդրութիւն կը պահանջէին, մանաւանդ Վահէ Արզուեան՝ որ կ'ուզէր տէրօրի ենթարկել մէկ քանի յայտնի Դաշնակցականներ:

Բարեբախտաբար Արփիարեան քանի մը օր կտրը բոլորովին վտանգը անցուց և ապաքինման ճամբուն մէջ մտաւ: Ասիկա եղաւ գլխաւոր պատճառը որ Հնչակեան կուսակցութիւնը փոխադարձ մահափորձներով չպատասխանեց իր հակառակորդին: Արդէն Արփիար բացարձակօրէն հակառակ էր փոխադարձ վրէժխնդրութեան և բոլոր ուժովը կը մաքառէր Վահէի ու իր գաղափարակիցներուն դէմ:

Այդ միջոցին, իրիկուն մը, Ղալաթիա, թիւնէլ մտած միջոցիս հանդիպեցայ Վահէ Արզուեանի որ մէկէն ի մէկ ըսաւ:

— Այս իրիկուն հարուստներու դէմ ցոյց մը պիտի ընենք....

— Ի՞նչ ցոյց, հարցուցի:

— Տիգրան Գարակէօզեանը տէնօրի պիտի ենթարկուի:

— Արփիարը գիտէ՞:

— Չէ՛, հիմա իրենց պիտի երթայի իմաց տալու, պատասխանեց Վահէ, բայց քանի որ քեզ տեսայ ա՛յ ես չեմ ուզեր երթալ, որովհետեւ ուրիշ կարեւոր գործեր ունիմ. դուն գնա՛ իրեն իմացուր և ըսէ՛ թէ ամէն բան պատրաստ է գործողութիւնը կատարելու համար... տես ի՞նչ կ'ըսէ:

— Բայց եթէ ընդդիմանայ:

— Անմիջապէս եկուր ինձի իմաց տո՛ւր, Եանիի գարեջրատունը քեզի կը սպասեմ:

Հե ի հե վազեցի Արփիարեանին քով՝ որ այլեւ անկողինը թողած՝ բազմոցին անկիւնը կը նստէր:

Պատմեցի Վահէի ըսածները: Արփիար չափազանց յուզուեցաւ ու խռովեցաւ:

— Վազէ՛ իսկոյն գինքը տես, գոչեց, և ըսէ՛ որ չըլլայ թէ այդպիսի բան մը ընեն... բացարձակապէս կը հակառակիմ, թո՛ղ գիտցած ըլլան, չո՛ւտ գնա՛ գինքը գտի՛ր...:

Վերադարձայ Եանիի գարեջրատունը ուր արդարեւ Վահէ նստած էր:

Իրեն կրկնեցի Արփիարին խօսքերը: Ժամացոյցը նայեցաւ և սլատասխանեց:

— Կարծեմ այլեւս ուշ մնացինք, գործողութիւնը կատարուած ըլլալու է...

— Բայց Արփիարը բացարձակապէս հակառակ է այդ մահափորձին, պնդեցի:

— Երթամ նայիմ, եթէ տակաւին ժամանակը չէ անցած ու կարելի է արգիլիլ՝ այն ատեն կը յետաձգենք գործողութիւնը, ըսաւ Վահէ ոտքի ելլելով:

Միասին դուրս ելանք և ինք բաժնուեցաւ ինէ Կալաթա-Սարայի դիմաց և ես մտայ Թօքաթլեանի սրճարանը, որ այդ թուականին գրեթէ մեր կեդրոնացեղին էր:

— Տիգրան Գարակէօզեանը զարկեր են...

Առաջին անգամ այս լուրը լսեցի ներս մտնելով:

Ուշ մնացեր էինք...

Ա՛յ համարձակեցայ Արփիարին քով վերադառնալ և հետեւեալ օր ուրիշներէն իմացաւ եղելութիւնը:

Տիգրան Գարակէօզեանի վէրքերը առաջին անգամ թեթեւ կը կարծուէին, բայց խեղճ մէկ երկու օր ետքը մեռաւ:

Իր դէմ եղած գլխաւոր առարկութիւնը այն էր թէ ինք յեղափոխութեան, կամ «Սուրբ գործ»ին, ինչպէս կ'ըսէին, դրամ չվճարելէ զատ, վճարելու տրամադրութիւն ունեցող հարուստներուն ալ կը խրատէր և նոյնիսկ կը ստիպէր դրամ չտալու:

Այդ միջոցին Ձէյթունի ապստամբութիւնը տեղի կ'ունենար և Հնչակեանները իրենց հաւաքած դրամները կը ղըրկէին Լոնտոն՝ Նաղարբէկի ու իր կնոջ Մարոյի, որպէս զի ապստամբներուն ձեռքը հասցնեն:

Յետոյ յայտնուեցաւ թէ այդ ղրկուած բոլոր դրամները Նաղարբէկ ու իր կինը իրենց կոկորդը անցուցած էին, հազիւ ամենաջնջին մաս մը ղրկելով Ձէյթուն:

Ձէյթունի դէպքերը խանդավառած էին ամբողջ Պոլսոյ Հայութիւնը և եթէ հարուստները բռնի դրամ կը վճարէին, ընդհակառակը ժողովուրդը սիրայօժար կուտար իր լուծան:

Առասպելական բաներ կը պատմուէին ապստամբներու յաջողութեան մասին: Կ'ըսուէր թէ արդէն իսկ հայկական իշխանութիւնը հաստատուած էր, թէ չեմ գիտեր ինչ իշխանի անունով դրամ չըջարբերութեան հանուած էր, թէ Ձէյթունէն եկողները հայկական անցագիր ունէին... ևն. ևն.:

Նոյնիսկ կային մարդիկ, որոնք կը հաւատէին թէ Ձէյթունցի իշխանին, Պապիկ իշխան կարծեմ, դրամները տեսած էին:

Նաղարբէկ, Լոնտոնէն, իր գոյնզգոյն «Հնչակ»ներով, որոնց մէջ ապրեցողիչ թղթակցութիւններ կ'երեւային Ձէյթունէն, ամբողջ զօրագունդերու բնաջնջումը ծանուցանող, հետզհետէ կը հրահրէր Պոլսեցիներու խանդավառութիւնը՝ պարզապէս անոնց միամտութիւնը շահագործելու համար, ինչպէս յետոյ յայտնի եղաւ:

Երբ Արփիար բոլորովին ապաքինեցաւ, որոշեց Լոնտոն երթալ, որովհետև այլեւս անկարելի էր որ հոս մնալը:

Դաշակցութեան մահափորձը ցոյց տուած էր թէ Արփիարեան Հնչակեան մըն էր, մինչդեռ մինչև այն ատեն Նաղըմ փաշա կը կարծէր թէ Արփիարեան իր համբաւաւոր մեղայագրէն և Մայր եկեղեցիին մէջ ըրած հանդիսաւոր երգումէն ետքը, այլեւս հրաժարած էր յեղափոխութենէ: Ասկէ զատ իր ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր Լոնտոնի մէջ, ուր Նաղարբէկի և իր կնոջ ղէմ դժգոհութիւնը ծայր տուած էր:

Յիգրան Գարակէօղեան

Պապը Ալիի ցոյցէն ետքը արդէն Պոլսէն հեռացած էին Լեւոն Մկրտիչեան, Միհրան Տամատեան, Անտոն Ռւշտունի և Արտաւազդ կամ Արթիւր Օ. անջանը:

Այս վերջինը, որ Մագաւուտ Սիմոն պէյի ղէմ մահափորձը կազմակերպողն էր, նոյն թուականին լիազօր ներկայացուցիչն էր Նաղարբէկի: Վանի կամ Էրզրումի կողմերը իրեն

հրոսապետ գէն ի ձեռին բռնուելով՝ բերուած էր Պոլիս ու այս-
տեղ բանտարկուած և Պապը Ալիի ցոյցէն քիչ առաջ ազատ
արձակուած: Ռուսերէնի, անգղիերէնի ու ֆրանսերէնի հմուտ՝
սիրուն և համակրելի երիտասարդ մըն էր: Առանց խանդա-
վառ յեղափոխական մը ըլլալու՝ նետուած էր այդ ասպարէ-
զին մէջ, պարզապէս զոհանքով տալու համար իր արկածա-
խնդրական ճաշակին: Միշտ սև ըրտէնկօթով, ձեռքը ձեռ-
նոց և զլուխն ալ haute forme զլխարկ մը, կատարեալ ճէն-
թըմէնի մը երեւոյթը ունէր և զինքը չճանչցողը չէր կասկա-
ծեր թէ Հայ մըն էր: Իսկ յեղափոխական, երբեք մտքէն չէր
կրնար անցընել:

Արթիւր Օհանջան անձնապէս այնքան համակրանք կը
ներշնչէր որ իրեն պատճառաւ շատեր Հնչակեան եղած են,
որոնց մին էր եղբայրս՝ Հրանտ Օտեան, որ Արթիւրը տակա-
ւին չճանչցած՝ բնաւ յեղափոխական շարժումին հետուէն կամ
մօտէն մասնակցած չէր, և որ թունդ Հնչակեան և վարչու-
թեան անդամ եղաւ մէկէն ի մէկ:

Իր մեկնումը մեծ կորուստ մըն էր ամենուս համար և
ընդհանուր լքում մը առաջ բերաւ:

Արթիւր շատ զիւրաւ կրցաւ փախչիլ Պոլսէն: Յրանսա-
կան շոգենաւին քով հսկողութիւն կատարող ոստիկանները
տասը ոսկիով կաշառուեցան և անարգել թոյլ տուին Արթիւ-
րին շողենաւ մտնելու, ինչպէս նաև իրեն ողջերթի գացող-
ներուն, որ նոց մին ալ ես էի:

Արթիւրին մեկնումէն ետքը՝ Լեւոն Բաշալեան եւս գնաց
Սեւանիկ ու հոնկէ Եւրոպոս, ալ չվերադառնալու պայմանաւ:

Այսպէս «Հայրենիք»ի խումբը տարալոյն էր: Արշակ
Չօպանեան արդէն ամենէն առաջ գացած էր հաստատուիլ
Բարիդ. Վահրամ Սվաճեան ու իր մայրը նոյնպէս մեկնած
էին, ամբողջ հին խումբէն Շահնազար ու ես կը մնայինք ու
մէկ քանի աշխատակիցներ՝ ինչպէս Տիգրան Երկաթ ու Կուն-
ծիկ Աբեղան:

Այսուհանդերձ Շահնազար միտքը դրած էր թերթը շա-
րունակել ու անոր վերաբացման կ'աշխատէր ամէն օր: Վեր-
ջապէս հինգամսեայ դադարէ մը ետքը, 96 ապրիլի մէջ կար-
ծեմ, ներումի արժանացանք ու «Հայրենիք» վերսկսաւ հրա-
տարակուիլ:

Կ'ենթադրէինք որ մէկ քանի զլխաւոր ուժերու բա-
ցակայութիւնը պիտի ազդէր թերթին վրայ ու չպիտի
կրնայինք ռեննալ մեր հին օրերու յաջողութիւնը: Բայց
ընդհակառակը ժողովուրդը խանդավառութեամբ ողջունեց իր
սիրելի թերթին վերերեւումը և նոյն իսկ սպառումը ալ ա-
ւելի շատցաւ:

Բայց մեր քովը հին օրերու խանդը չէր մնացած, շուր-
ջերնիս ամայութիւն կը տիրէր և Հայաստանի ջարդերը մեր
բոլոր յոյսերն ու կորովը ջլատած էին:

Հազիւ ամիսէ մը ի վեր էր որ «Հայրենիք» վերստին կը
հրատարակուէր, երբ ցերեկ մը ոստիկանատունէն մէկը եկաւ
և ըսաւ թէ նախարարը Շահնազար էֆ.ն տեսնել կ'ուզէր
անպատճառ:

— Հոս չէ՝ երբոր գայ կը զրկենք, պատասխանեցինք:

Մարդը մեկնեցաւ:

Երբոր Շահնազար եկաւ, լուր տուինք իրեն և իսկոյն
գնաց Նազըմ փաշայի քով:

— Եթէ ուշանամ՝ թո՛ղ Ատորունին գայ ոստիկանատուն
լուր առնելու համար, ըսաւ մեկնած պահուն:

Կը կարծէինք թէ խնդիրը անկարեւոր բան մըն էր և ես
ու Կունծիկ Աբեղայ, որ մնայուն խմբագիր եղած էր այլևս,
մեր գործը չարունակեցինք:

Եւ սակայն քանի մը փամբ անցան և Շահնազար ե-
րեւան չեկաւ:

Իրիկունը Ատորունին լուր բերաւ թէ՛ բանտարկուած էր
և թէ թերթը չպիտի հրատարակուէր:

Շահնազարի բանտարկութեան անմիջական պատճառը

կամ մանաւանդ պատրուակը՝ եղած էր «Հայրենիք»ի նախա-
ձեռնութեամբ նանսի ղրկուած երկու ուսանողուհիներու վե-
րադարձը, որոնց վրայէն Շահնազարի մէկ քանի նամակները
գտնուած էին:

Այդ նամակներուն մէջ «Հայրենիք»ի տնօրէնը երկրին
տաղնապալից վիճակը նկարագրելով՝ խորհուրդ կուտար ու-
սանողուհիներուն նանսի մնալ և իրենց ուսմունքը շարունա-
կել՝ փոխանակ Պոլիս վերադառնալու, ինչպէս իրենք կը
փափաքէին:

Այս նամակները, չեմ գիտեր ինչպէս, կարծեմ Պարտի-
զակցի վահան վարդապետին ձեռքը անցնելով՝ կը հաղոր-
դուին ոստիկանութեան:

Ոստիկանութիւնը արդէն պատրուակ մը կը փնտռէր
«Հայրենիք»ը ջնջելու և ասիկա լաւ զէնք մը կը համարուի
Նազըմ փաշայի ձեռքը, արտօնատէրը բանտարկելու և թեր-
թին հրատարակումը դադարեցնելու համար:

Արիւիարի ու Լեւոն Բաշպեանի մեկնելէն ու առաջնոյն
Լոնտոն, Հնչակեան կեդրոնը երթալէն ի վեր մեր «գոյնը» ար-
դէն բոլորովին երեւան ելած էր յաչս կառավարութեան եւ
եթէ նոյն իսկ նամակներուն պարագան չպատահէր՝ հաւանօ-
րէն ուրիշ առիթ մը պիտի ստեղծէին «Հայրենիք»ը իսպառ
դադարեցնելու համար:

Նոյն միջոցին Հնչակեան կուսակցութիւնը զրեթէ կաղ-
մալուծուած էր Պոլսոյ մէջ: Գլխաւոր գործիչները Արիւիար,
Լեւոն Մկրտիչեան, Միհրան Տամատեան, Անտօն Ռչտունի,
Արթիւր Օհանջան մեկնած էին: Եղբայրս՝ Հրանտ Օտեան՝
քանի մը ամսուան գործունէութենէ ետքը, ստիպուած էր
փախչիլ, ուրիշներ՝ Սարգիս Սուին, ևն. ձերբակալուած ու
բանտարկուած էին: Ազատ մնացողները, Վահէ Արզուհան,
Գեղամ Պարսամեան և ուրիշ մէկ քանը ընկերներ, ոստիկա-
նութեան կողմէ կը փնտռուէին և ստիպուած էին ծածկուած
մնալ իրենց մէկ թաքստոցը, որ Բերա, Ապառնոյ փողոցը հե-
լենահպատակ կնոջ մը տունն էր:

Միեւնոյն ատեն Վահէ Արզուհան և իր ընկերները զըժ-
տութեան մէջ էին Երուանդ Չավուչեանի և իր ինկերներուն
հետ: Եղբայրս՝ որ Պոլսէն յանկարծակի մեկնած էր՝ ժամա-
նակ չէր ունեցած Հնչակեան կնիքը իր ընկերներուն յանձնե-
լու: Հիմա երկու կողմէն կնիքը ինչ կը պահանջէին՝ կարծե-
լով թէ եղբայրս ինծի տուած է զայն ու ես չեմ ուզեր իրենց
յանձնել:

Վերջապէս Աթէնքէն նամակ մը ստացայ, որուն մէջ եղ-
բայրս կնիքին պահուած տեղը ինձ յայտնելով կը յանձնարա-
րէր որ զայն առնեմ ու Վահէին յանձնեմ, ինչ որ կատարե-
ցի՝ հակառակ Երուանդ Չավուչեանի սպառնալիքներուն, որ
կ'ուզէր անպատճառ տէր դառնալ թանկագին առարկային:

Յետոյ, չեմ գիտեր ինչ պատահեցաւ ու Վահէ առանց
կնիքի մնաց և Աթէնքի ընկերներուն զրեց որ կնիք մը պատ-
րաստեն ու ղրկեն:

Այդ միջոցին Հնչակեան թղթակցութիւնները կը կատար-
ւէին Շարլիէ անուն Զուիցերիացի երիտասարդի մը օժանդա-
կութեամբ: Այս օտարականը Արթիւր Օհանջանի բարեկամն
էր և անոր շնորհիւ յանձնառու եղած էր այս ծառայութիւնը
մատուցանելու:

Ինք հաշուակալ ու միանգամայն արկղակալ էր Բերա-
Բալասի օթէլը և թղթակցութիւնները հոն կուգային, ուրկէ
ընդհանրապէս ես կ'երթայի առնել Վահէին յանձնելու համար:
Աթէնք ապսպրուած կնիքն ալ իր միջոցաւ պիտի ստանա-
լինք և Շարլիէ գիտէր թէ անհրաժեշտ պէտք ունէին անոր
և անհամբեր կը սպասէին:

Օր մը դարձեալ գացած էի թղթակցութիւնները առնելու՝
երբ Շարլիէ չփոթած դէմքով մը ըսաւ.

— Ափսոս, պարոն, սոսկալի դժբախտութիւն մը պա-
տահեցաւ...

— Ինչ դժբախտութիւն, գոչեցի դող ելած:

— Տեսէ՛ք, ըսաւ իր զրասեղանի զգրոցները ցոյց տալով,

ամէնքն ալ կղպեցին ու քիչ ետքը պիտի կնքեն... դժբախտաբար ձեր նամակներու ծրարն ալ մէջն է, ինչպէս նաեւ կնիքը որ այս առտու եկաւ... Աստուած իմ, այս ինչ զրգարստութիւն...:

Եւ Շարլիէ յուսահատօրէն ձեռքը գլխուն կը զարնէր:

— Բայց ի՞նչ պատահեցաւ, պատմեցէ՛ք տեսնեմ, հարցուցի:

Վերջապէս, իր յուզումը զսպելով՝ ըսաւ.

— Արկղին դրամէն յիսուն ոսկիի չափ ինծի անցած էր՝ կը յուսայի ու է է կերպով մը այդ գումարը ձարել ու՝ տեղը դնել, բայց հաս՝ յանկարծ գլխաւոր արկղակալը այս առտու ֆոնքտը ըրաւ, պակսած գումարը մէջտեղ եկաւ... ստիպուեցայ ամէն բան խոստովանիլ: Ասոր վրայ արկղակալը արկղին ու գորոցներուն բանալիները առաւ, ամէն բան կղպեց և ըսաւ որ իրողութիւնը օթէլի անօրէնութեան իմաց պիտի տայ, որպէս զի հարկ եղածը ընեն... Աղաչեցի, պաղատեցայ, վերջապէս օր մը պայմանաժամ ուղեցի, որպէս զի յիսուն ոսկին ձարեմ և խնդիրը ծածկաբար կարգադրեմ... բոլոր յոյսս ձեր վրայ է, ըսէ՛ Վահէին որ այդ գումարը անպատճառ հայթայթէ ու զրկէ, եթէ ո՛չ պիտի թողում փախչիմ և այն ատեն դուք ալ ինծի հետ պիտի վտանգուիք, որովհետեւ թերեւս ոստիկանութիւնն ալ միջամտէ...

Բոլոր այս խօսքերը կասկածելի երեւցան ինծի, բայց ինչ կրնայի ընել: Վերադարձայ Վահէին քով և ամէն բան պատմեցին իրեն.

— Այդ տղան քիթերնուս բռնել կ'ուզէ, ըսաւ, որովհետեւ յաճախ իրեն դրամական նուէրներ ըրած ենք ու բաւական ատենէ ի վեր է որ բան մը չենք տուած... որովհետեւ մենք ալ չունինք:

Արդարեւ այդ միջոցին կուսակցութեան հոս մնացող անդամները նիւթական մեծ անձկութեան մատնուած էին, մաշաւանդ Վահէ և իր ընկերները:

Եւ սակայն հարկ էր կարգադրութիւն մը ընել:

Մտածեցինք որ թերեւս Տիրան Բելէկեանը կրնայ բան մը ընել և որոշեցինք Շարլիէն տանիլ Քալամիչ, ուր նոյն միջոցին ես կը գտնուէի ծովեզերեայ Պէլվիւ պանդոկը: Այդ գիւղը կը բնակիր նաեւ Տիրան Բելէկեան ընտանիքով:

Շարլիէ եկաւ պանդոկ, կերաւ խմեց, ուրախ գուարթ ժամանակ անցուց, բայց բան մը չկրցանք ընել: Բելէկեան ի զուր ջանաց բերնէն ճշմարտութիւնը կորզել, խոստանալով ապագային իր ուզած գումարը յանձնել եթէ թղթակցութիւններն ու կնիքը անմիջապէս տար:

— Անկարելի է, չեմ կրնար, բանալիները գրաւուած են, կը պնդէր Շարլիէ անդրդուելիօրէն:

Հետեւեալ առտու ես ու ինք վար իջանք ու գացինք Բերա Բալաս:

— Եկէ՛ք գլխաւոր արկղակալին հետ դուք ալ տեսնուեցէ՛ք, թերեւս կը յաջողիք զինքը համոզել, որպէս զի քանի մը օր ալ սպասէ, ըսաւ ինծի:

Ելանք իր գրասենեակը և զիս ներկայացուց երիտասարդի մը, որ իբր թէ գլխաւոր արկղակալն էր, թէև աւելի պարզ գրագրի մը երեւոյթը ունէր:

Այս վերջինը սպառնական խօսքեր ըսաւ և հազիւ մինչև իրիկուն պայմանաժամ տալու հաւանեցաւ, յայտնելով որ, հակառակ պարագային, գորոցները պիտի բացուէին ի ներկայութեան ոստիկանութեան և դեսպանական պաշտօնեայի մը:

Յայտնի էր որ բոլոր ասոնք միզ վախցնելու համար հնարուած բաներ էին՝ յիսուն ոսկի ձեռք ձգելու նպատակով, բայց և այնպէս իրենց խօսքը վերջնական էր: Հարկ էր դրամը ցնծալ և կամ սպառնացող վտանգին պատրաստուիլ:

Եկայ կացութիւնը պարզել Վահէին ու Գեղամին, որոնք ինչպէս ըսի, հելլենասպատակ կնոջ մը տունը ապաստանած էին ու հոն փակուած կը մնային չաբաթներէ ի վեր, որովհետեւ ոստիկանութիւնը ամէն կողմ զիրենք կը փնտռէ:

Կարճ խորհրդակցութենէ մը ետքը՝ Վահէ մէկէն ոտքի ելաւ, անկողնին տակէն երկու ընկերներ հանեց, որոնց մին Գեղամին տուաւ:

— Երթանք Շարլիէն տեսնելու, բաւ:

Միեւնոյն ատեն ինծի ալ պատուիրեց որ հեռուէն հետեւիմ իրենց, որպէս զի եթէ երբեք ճամբան ձերբակալուին՝ լուր ունենամ:

Կողմնակի փողոցներէ անցնելով՝ անսխալ հասանք Թէֆէ Պաշի, Բերա Բալասի յով: Վահէ ու Գեղամ ներս մտան, մինչ ես դուրսը սկսայ չըլիլ, սրտատրոփ, այս այցելութեան արդիւնքին սպասելով:

Քառորդ ժամ կամ քսան վայրկեան ետքը Վահէ ու Գեղամ երեցան: Իրենց դէմքէն կուահեցի որ ամէն բան յաջող անցած էր:

Երբ առանց փորձանքի վերադարձանք Ապանոս փողոցի տունը, Վահէ պատմեց անցած դարձածը:

Երկու ընկերները կը մանեն Շարլիէի դրոսենեակը, ուր կը գտնուէր նաև այն երիտասարդ պարոնը որ իբրև գլխաւոր արկղակալ ներկայացուած էր:

Գեղամ դուռը կը գոցէ ու առջեւը կը կենայ. Վահէ քայլ մը առաջ դալով՝ ընկերները կը հանէ գրպանէն ու առանց խօսակցութեան մտնելու կը պահանջէ որ իրենց վերաբերեալ նամակներն ու կնիքը յանձնեն անմիջապէս, հակառակ պարագային՝ սպառնալով երկուքն ալ գետին տապալել:

Արդիւնքը վայրկեանական կ'ըլլայ. Շարլիէ՝ դողահար՝ կը բանայ գզրոցը և ինչ որ կայ հոն կուսակցութեան անունին՝ կը յանձնէ Վահէի, որ Գեղամի հետ կը մեկնի ամենայն հանգարտութեամբ:

Ոմանք կը կարծեն, և նոյն իսկ զրած ալ են կարծեմ Թէ՝ Վահէ իր ընկերները վտանգի ենթարկած է՝ ինք միշտ զգուշութեամբ խուսափելով: Ես որ մօտէն ճանչցած եմ Վահէն և իր մէկ քանի գործերը տեսած՝ չեմ կրնար այդ անիքաւ դատաստանը ընել իր մասին:

Հարկը պահանջած ատեն վտանգէ խոյս չէ տուած և իր ընկերներուն մասին ալ միշտ անձնուէր եղած է:

Գուցէ այս պատմութեան ընթացքին առիթը ունենամ այս մասին ուրիշ օրինակներ ալ յիշելու:

Շարլիէի շանքածը այս կերպ վերջ գտնելէ յետոյ, Վահէ հակառակ իր ճգնաժամային կացութեան, կը փորձէր վերակազմել Կ. Պոլսոյ Հնչակեան վարչութիւնը, որ բոլորովին կազմալուծուած էր, բացակայութիւններու և բանտարկութիւններու երեսէն:

Ինք սենեակին մէջ փակուած՝ բնականաբար կարող չէր այս մասին բանակցութիւններ կատարելու ու ես էի որասդին անդին ինկած մարդ կը փնտռէի Հնչակեան օժելու համար:

Մէկ քանի անյաջող դիմումներէ ետքը, յիշեցի արձանագործ ու ճարտարագէտ Արապեանը, եռանդուն և համարձակախօս երիտասարդ մը, որ այդ թուականին Բարիզէն նոր դարձած, աշխատանոց մը ունէր Բերա, Մեծ Փողոց, Լիւքսէնպուրկի սրճարանին մօտերը:

Խօսք բացի իրեն և վերջապէս այնքան ստիպեցի որ համոզուեցաւ:

— Ո՞վ են ընկերներս, հարցուց:

Պատասխանը շատ դժուար էր տալ, որովհետև մարդ չիկար մէջտեղ:

— Ընկերներդ պիտի ճանչնաս երբ վերջնականապէս ընդունիս Վարչութեան անդամակցութիւնը, ըսի խորհրդաւոր կերպով մը:

Եւ յետոյ զինքը առաջնորդեցի Վահէի թաքստոցը, ուր մէկ քանի անգամ եկաւ զնաց խորհրդակցելու համար, բայց տեսնելով որ մէջտեղը ո՛չ մարդ կայ, ո՛չ կազմակերպութիւն, ո՛չ ալ իրական ոյժ մը, կամաց մը քաշուեցաւ:

Վահէի մեծագոյն մտատանջութիւնն էր բանտարկուած ընկերները, որոնց կարող չէինք ու է կերպով օգնութեան հասնիլ:

Մտածեցինք յիշատակագիր մը տալ դեսպաններուն և առնոց միջամտութիւնը խնդրել ի նպաստ բանտարկեալներուն, սպառնական ձեռով մը:

Գացի գտայ մեր աննման ու պատուական բարեկամը՝ Կարապետ Պիլէզիկճեան (Տիգրան Երկաթ) ու խնդիրը բացատրեցի իրեն, որ իսկոյն ֆրանսերէն լեզուով պատրաստեց յիշատակագիրը, դոր Վեց օրինակ գրելէ ետքը՝ Հնչակեան կնիքովը կնքեցինք ու փոքրիկ աղջկան մը ձեռքով դեսպանատունները ձգել տուինք:

Յիշատակագիրը այնքան լաւ ֆրանսերէնով մը, այնքան յուզիչ ու միանգամայն կորովի ոճով մը խմբագրուած էր որ մեծ ուշադրութիւն գրաւեց դեսպանական շրջանակներու մէջ և ֆրանսական ու անգղիական թերթեր անոր զանազան մասերը հրատարակեցին:

Ալպէր Ռուէ, որ ֆրանսական դեսպանատան առաջին թարգման պարոն Ռուէի հօրեղբորորդին էր և սերտ յարաբերութիւն ունէր դեսպանատան հետ ու միանգամայն մեր ալ բարեկամն էր, ինձ յայտնեց թէ այդ յիշատակագրէն ետքը՝ դեսպանատուններու մէջ հաւատք գոյացուցած էին թէ Հնչակեան կուսակցութեան մէջ անպատճառ ծանօթ դիւանագէտներ գտնուելու են:

Հակառակ այս ամէնուն սակայն բանտարկեալները չազատեցան:

Ալպէր Ռուէ, որ վերջերս մեռաւ, այդ թուականներուն և անկէ ետքն ալ միշտ մեծ ծառայութիւններ մատուցած է Հայ յեղափոխականներուն:

Երբ մէկը ունենայինք Պոլսէն փախցնելու, միշտ իրեն կը դիմէինք և ինք միջոցը կը գտնար շնորհիւ իր յարաբերութիւններուն և շատ անգամ ինք իր ձեռքովը կ'առաջնորդէր փախստականը մինչև չոգենաւ: Արշակ Զօպանեան, Սուրէն Պարթեւեան (կամ բուն անունով Սիսակ Պարտիզպանեան) Սարգիս Սուին և ուրիշ շատեր, իր օժանդակութեամբը փախած են Պոլսէն:

Ասկէ զատ՝ ձերբակալման վտանգին ենթարկուած անձեր օրերով իր տունը պահած է, ինչպէս Տիրան Գելէկեանը, Վահէ Արզուեանը, կարծեմ Սարգիս Սուինն ալ և ուրիշներ:

Իր ծառայութիւնները ասոնցմով չէին վերջանար, Ալպէր Ռուէ յաճախ յեղափոխականներուն խորհրդատուն էր և թանկագին տեղեկութիւններ կը հաղորդէր իրենց՝ զորս դեսպանական շրջանակներէ կը քաղէր:

Այդ թուականէն ետքն ալ, մինչև իր մահուան օրը, Ալպէր Ռուէ բարեկամ մնաց հայ յեղափոխականներուն:

Շահնազարի բանտարկութեան առթիւ ալ իր ծառայութիւնները չմերժեց, բայց դժբաղդաբար կարելի չեղաւ զայն ազատել:

Ֆրանսական դեսպանատան պաշտօնեաներէն մին՝ պարոն Գուրնէ, որ յանձն առած էր Շահնազարի մասին միջամտել ոստիկանութեան նախարարին մօտ, մէկ քանի դիմումներէ ետքը յայտարարեց թէ անկարելի էր զինքը ազատել և թէ իր խնդիրը դատարանին պիտի ներկայացուէր: Այդ առթիւ օր մը ինձի ալ յայտարարեց:

— Դուք ալ լաւ կ'ընէք աւելի երկար ատեն հոս չմնալով, որովհետեւ mal noté եղած էք և ի վերջոյ ձեզ ալ պիտի ձերբակալեն:

— Բայց ես յեղափոխական չեմ, յայտարարեցի, ինչ որ քացարձակ ճշմարտութիւն էր, որովհետեւ կեանքիս մէջ ո'չ Հնչակեան և ո'չ ալ Դաշնակցական եղած եմ:

— Ձեր անունը իրրեւ կասկածելի արտասանուեցաւ նախարարին կողմէ, պնդեց պարոն Գուրնէ, կը խրատեմ որ հոս չմնաք:

Այս ազդարարութիւնը բնականաբար բաւական լուրջ էր և ես որ արդէն Պոլսէն հեռանալու միտք ունէի փութացի պատրաստուիլ:

Դիտէի որ քիչ ատենէն Դաշնակցական ցոյց մը տեղի պիտի ունենար և անկէ ետքը ապահովաբար դիւ ալ ծակը

պիտի նետէին, եթէ երբեք մինչեւ այն ատեն սպասելու համարուած լինէին ունենային:

Դաշնակցական ցոյցը ամէնուն բերանն էր, գիտէինք որ պոմպաներ պիտի գործածուէին՝ բայց որոշապէս չէինք գիտեր թէ ինչ կերպով պիտի կատարուէր:

Հիանալի էր այդ թուականին եռանդն ու խանդավառութիւնը: Պապը Ալիի ցոյցին անյաջողութիւնը փոխանակ վհատութիւն յառաջ բերելու՝ աւելի ոգեւորած էր Պոլսոյ երիտասարդ Հայութիւնը, որ նոր կռիւի մը կը պատրաստուէր տենդային գործունէութեամբ մը:

Հայ աղջիկներ պոմպա կը պատրաստէին Սկիւտարի, Սամաթիոյ, Պալաթի և ուրիշ թաղերու մէջ:

Օր մը, տիկին Գայիանէ Մատակեան որ, իբրեւ մանկապարտէզներու վերին հսկող, թաղէ թաղ կը շրջէր, զիս բռնի Սկիւտար տարաւ ցոյց տալու համար «պոմպա շինող աղջիկները», որոնց մէջ վարժուհիներէ սկսեալ մինչեւ փոքրիկ մանկուհիներ կային:

Այդ աղջիկները, Հնչակեան ու Դաշնակցական, քով քովի եկած կ'աշխատէին միաբանութեամբ մը, որուն հիմա դժուարաւ կարելի է հաւատալ:

Պոլսոյ յեղափոխական առաջին հայուհիներէն մին եղած է կարծեմ Բերայի Արհեստանոցի աշակերտուհիներէն Օր. Մառի Պէյլերեան (այժմ Տիկին Պէյլերեան՝ տեսչուհի Իզմիրի վարժարանին), որ իբրեւ առաջնակարգ դրագիտուհի ալ այսօր ծանօթ է գրական աշխարհին և որ Եգիպտոսի մէջ հիմնած է առաջին Հայ ֆեմինիսթ հանդէսը:

Օր. Մառի Պէյլերեան իր երկու ընկերուհիներով մասնակցած էր Պապը Ալիի ցոյցին և ոստիկաններու ու զինուորաներու ներկայութեան՝ յեղափոխական յայտարարութիւն մը կարդացած ժողովուրդին:

Իր այս յանդուգն արարքէն ետքը յաջողած էր օճիքը ձեռք չտալու և ինքն ալ, Վանէի ու իր ընկերներուն պէս,

ճածկուած մնաց ամիսներով, խուսափելու համար ոստիկանական հետապնդումներէն:

Յիշեմ նաեւ որ Հնչակեան Օրիորդներու պեան էր Սարգիս Սուրին, որուն իր ընկերները ֆրզդար աղաւթ անունը կուտային հեգնաբար:

Օրիորդ Պէյլերեան, պանքայի ցոյցէն ետքը, յաջողեցաւ Պոլսէն փախչիլ առանց ձերբակալուելու և հաստատուեցաւ Եգիպտոս, ուր մնաց երկար տարիներ իբրեւ ուսուցչուհի Ալեքսանդրիոյ՝ Պոլոսեան և Դահիրէի՝ Դալստեան վարժարաններու:

Սահմանադրութեան հռչակումէն քանի մը շաբաթ առաջ Պոլսոյ թերթերուն մէջ կարդացինք թէ Մառի Պէյլերեան Եգիպտոսէն Ատեանի կողմէ մահուան դատապարտուած էր ի բացակայութեան:

Տասներկու տարի առաջուան իր յանդգնութեան պատիժն էր որ կը կրէր վերջապէս:

Եւ կան մարդիկ, որոնք կ'ըսեն թէ Թուրքիոյ մէջ Արդարութիւնը արագ չգործեր:

Ուրիշ Հնչակուհի մը, Հնդկաստանէն եկող Չուղայեցի կնոջ մը աղջիկը, հազիւ 10—12 տարեկան, այն որուն Տիգրան Երկաթի գրութեան դեսպանատունները ձգելը յիշեցի, հակառակ իր փոքրիկ տարիքին, շատ մեծ ծառայութիւններ կը մատուցանէր:

Այս փոքրիկ աղջիկը, որուն Հնչակուհի մը ըլլալը մեր տունէն իմացուած էր, ամէն անգամ որ կուգար զիս տեսնելու Վանէի կողմէ, սարսափ կը սփռէր ամէն կողմ:

Մայրս ու մեծ մայրս զինքը փողոցին մէջ նշմարելուն պէս՝ լեղապատառ՝ տան ետեւի սենեակը կ'ապաստանէին, ապաստանին հազիւ դուռը բացած՝ կը թողուր կը փախչէր: Ո՛չ ոք կը համարձակէր հետը խօսելու կամ իրեն մօտենալու, այնքան երկիւղ կ'ազդէր այդ փոքրիկ յեղափոխուհին:

Ի վերջոյ ստիպուեցայ ըսել Վահէի որ այդ sknonիսքը մեր տունը չդրկէ:

Պոյսոյ յեղափոխական հայուհիներուն ամէնքն ալ Մառի Պէյլերեանի բախտը չունեցան ու իրենցմէ ոմանք բանտի ճաշակը առին աննկուն կորովով մը առանց երբեք տկարանալու:

Այս վերջիններուն մէջ կը յիշեմ Դաշնակցական Միասնական քոյրերը, զորս Ալեքսանդրիոյ մէջ ճանչնալու առիթը ունեցայ:

Այսպէս ուրեմն ամբողջ Պոլսական յեղափոխականութիւնը գործի վրայ էր 86ի ամառը և մէկ օրէն միւսը մեծ ցոյցի մը կը սպասուէր:

Եւ վերջնականապէս օրոշած էի հեռանալ առաջին առթիւ, բայց գլխաւոր բանը, դրամը, կը պակսէր: Այն ամէն առանց դրամի ճամբորդելու մասին փորձառութիւն չունէի՝ ինչ որ յետոյ պիտի սորվէի:

Հօրաքրոջս որդին, Արտաւան Հովուեան, որ Հանրային Պարտուց վարչութեան մէջ պաշտօնեայ էր և իբրեւ Հնչակեան բանտարկուելէ ետքը՝ ազատ թողուած էր ու ապահովութեան համար Շիշլիի Լա Փէ ֆրանսական հիւանդանոցը դրուած, որովհետեւ կը վախցուէր թէ կրկին պիտի բանտարկուի, նոյն միջոցին վարչութեան տասը ոսկիի պարգեւի մը արժանացած էր:

Այդ պարգեւէն ութը ոսկի ինձ տալ որոշեց, որպէս զի կարենամ Պոլսէն հեռանալ: Միայն թէ խնդիր մը կար, այդ գումարը ստանալու համար հարկ էր հիւանդանոցէն ելլել եւ վարչութեան պաշտօնատեղին երթալ և Արտաւան իր ծնողքին կողմէ յանձնուած էր հիւանդանոցի մայրապետներուն այն պայմանով որ առանց իրենց արտօնութեան երբեք չպիտի կրնայ հեռանալ հիւանդանոցէն:

Այսպէս ուրեմն հարկ եղաւ նախ գինքը փախցնել հիւանդանոցէն, ինչ որ բաւական կնճռոտ խնդիր մըն էր:

Օր մը գացի զինքը տեսնելու հիւանդանոց, ուր մասնա-

ւոր սենեակ մը ունէր: Պահ մը օգտուելով մայրապետներու բացակայութենէն. սենեակէն դուրս ելանք, արագօրէն տամալիէն անցանք ու պարտէզ իջնելով գացինք ախոռի մը մէջ պահուածեցանք, սպասելով որ յարմար առիթը ներկայանայ դռնէն դուրս նետուելու:

Բայց, ափսոս, ծերունի դռնապան մը ու մայրապետ մը դրան քով իրենց աթոռները դրած՝ երբեք տեղերնէն չարժեւոյր երեւոյթ չունէին:

Այս յուսահատական վիճակը մեզի մղեց վճռական միջոցներու դիմելու: Ախոռին մէջ կապուած կովերէն մէկուն կռնակը ելլելով ինքզինքնիս փոքրիկ լուսամուտէ մը դուրս նետեցինք ու վաղն ի վաղ հեռացանք հիւանդանոցէն՝ բանտէ փախչողներու պէս:

ԵՐԿՐՈՐԴԻ ԳԼՈՒԽ

Պանֆայի ցոյցը. — Խուժանք. — «Սիսոն»ի մեջ. — Սօփանի-
ները կ'ուզեն շոգեմալին վրայ յարձակիլ. — Զարդի տեսարան-
ներ. — Մղձաւանջի գիշերը. — Դիակներու կողոպուտը. —
Արիւնալի Հինգեաբբին. — Օտար քաղաքներու այցելութիւն. —
Հիւանդ ուղեւորը. — «Սիսոն»էն «Ժիռօն»ի մեջ կը փոխադ-
րուիմ. — Շոգեմալը նամբայ կ'ելլէ. — Մօսայի առջեւ. —
Պանֆան մեղող Դաւենակցականները շոգեմալ կը բերուին. —
Հրաչ եւ Արմէն կարօ. — Արգելի Դաւենակցականներուն մօտե-
նալու. — Իզմիրի մեջ. — Նրգ ու գիւնի. — «Ժիռօն» Բիրէ կը
նստնի. — Վաղանցուկ հերոսութիւնս:

Միւս առտու աղգականս գանձեց իրեն յատկացուած
նուէրը և ութր ոսկին յանձնեց ինծի:

Օգոստոս 13, երեքշաբթի օր մըն էր:

Սրտչեցի հետեւեալ օրն իսկ մեկնիլ:

Զորեքշաբթի առտու ըստ սովորականին, մեկնեցայ տու-
նէն, ըսելով որ իրիկունը չպիտի գայի ու Այ-Ստէֆանօ պիտի
երթայի՝ մօրեղբորս՝ Գէորգ Ասլանեանի տունը: Արդէն իմաց-
ուած էր թէ նոյն օրը տեղի պիտի ունենար սպասուած մեծ
ցոյցը, ուստի տունէն մեկնելէս առաջ հօրս ըսի որ Բ. Դուռ
չերթար:

— Ի՞նչ կայ, հարցուց:

— Կարծեմ ցոյց պիտի ըլլայ:

— Պարապ խօսք, պատասխանեց:

— Պարապ կամ լեցուն՝ լաւագոյն է որ այսօր տունը
մնաս, ըսի:

Յետոյ իմացայ որ հայրս հետեւած էր իմ խորհուրդիս:

Իզմիրեան Պատրիարք

Տունէն ելլելով՝ գացի գտայ
Արտաւանը, որուն հետ ի-
ջանք կալաթա: Քօմիսիօն
խանի առջեւ հանդիպեցայ
Տիգրան Երկաթին, որուն
նոյնպէս իմացոյցի թէ նոյն
օրը ցոյց մը պիտի ըլլար և
խրատեցի իր տունը երթա-
լու, միևնոյն առեւ յայտ-
նեցի իրեն որ ևս կը մեկնէի:

Որոշապէս չէի գիտեր թէ
ցոյցը ի՞նչ ձևով և ո՞ւր
տեղ տեղի պիտի ունենար,
սակայն գիտէի որ պոմպա
պիտի գործածուէր: Արտա-
ւանին հետ քարափին վրայ
գտնուած դարեջրատուն մը
ճաշելէ ետքը, միասին
սկսանք ժուռ գալ ծովեզրը:

Ինչպէ՞ս պիտի կրնայի ինք-
զինքս շոգենաւ մը նետել կամ
շոգենաւ մը պիտի կրնայի՞ գըտ-
նել, որովհետեւ այդ թուականին
գրեթէ միայն Մէսաժըռի շոգե-
նաւերն էին որ քարափին կը
մատչէին և մինչեւ ցերեկ այդ
ընկերութեան ո՛չ մէկ շոգենաւ
կ'երեւար դեռ:

Դացի ընկերութեան գրասն-
եակը, ուր իմացայ թէ իրիկուն
դէմ Սամսոնէն «Սիսոն» անուն շոգենաւը պիտի հասնէր և

Լեւոն Բաւալեան

հետեւեալ օրը պիտի մեկնէր Մարտիրոս՝ Սեւանիկ ու Շիրա հանդիպելով։

Գրասենեակէն դուրս ելլելով հանդիպեցայ պարոն Սպանդարեանի, որ նոյն թուականներուն ուսուցչութիւն կ'ընէր Պոլսոյ մէջ և յեղափոխական կը կարծուէր։

Ժպտելով քովս մօտեցաւ։

— Այսօր ցոյցը պիտի կատարուի, ըսաւ։

— Գիտեմ, ... բայց ո՞ր։

— Սամաթիոյ մէջ... և ուրիշ թաղեր ալ, բայց նախ Սամաթիայէն պիտի սկսի... հինգ հարիւր պոմպա ունինք։ Ու հեռացաւ, արագ քայլերով։

Հաղիւ քանի մը վայրկեան անցած էր երբ ահեղ պայթիւն մը լսուեցաւ՝ որուն յաջորդեց ուրիշ մը և յետոյ ուրիշ մը...

Ձայնը Կալաթայի կողմէն ու շատ մօտէն կուգար։

Քարափին վրայ ամէնքը շուարած իրարու կը նայէին առանց կարենալ մեկնութիւն մը տալու։

Այս շուարումը տասը վայրկեանի չափ տեւեց։ Պայթիւնները դադրած էին երբ յանկարծ խելայեղ բազմութիւն մը սկսաւ քարափին վրայ բացուած փողոցներէն դէպի ծովեզրը խուժել։

Հասնողները նաւակներու մէջ կը նետուէին, առանց ազդակ մը արձակելու, առանց խօսք մը արտասանելու եւ նաւավարին կը հրամայէին հեռանալ դէպի ծովուն բայց։ Քանի մը վայրկեանէն ծովը նաւակներով լեցուեցաւ։ Եւ ու ազգականս ալ, առանց անցած դարձածէն տեղեկութիւն մը ունենալու, հետեւեցանք ամէնուն օրինակին ու յոյնի մը նաւակը մօտանք։ Ծովուն վրայ ամէնքը սկսան զիրար հարցուփորձել։ Ո՛չ ոք զիտէր թէ ինչո՞ւ փախած ու նաւակ մը ապաստանած էր։

Բայց, կամաց կամաց, կէտի մը վրայ ամէնքը հախճայնեցան։

— Պանքային դէմ բան մը տեղի ունեցած էր...

Ի՞նչ բան սակայն։

— Կրետացիները պանքային վրայ յարձակեր են, կ'ըսէին ոմանք։

— Կրետացիները չէ՛, այլ Մակեդոնացիները, կ'ուզէին ուրիշներ։

— Ո՛չ, կ'ըսէին ուրիշներ, կառավարական պաշտօնեաները ամաական չառնելուն համար բողոքի ցոյց մը ըրեր են պանքային դէմ։

Ի վերջոյ ճշմարտութիւնը լսեցինք։

— Հայ յեղափոխականները պանքան կոխեր են...

Եւ սակայն ժամանակը կ'անցնէր։ Սիսոն արդէն եկած էր։ Սեւ Ծովէն ու քարափին մօտեցած, միւս կողմէ մեր ծերուկ յոյն նաւավարը կը տրտնջար, կ'ուզէր մեզի ցամաք հանել, ըսելով թէ ինք չէր կրնար աւելի երկար մնալ և թէ Ֆէնէի իր ընտանիքին քովը պիտի երթար։ Շատեր արդէն ետեւէ ետեւ ցամաք կ'ելլէին։

Մեր նաւակն ալ մօտեցաւ քարափին։

Արտաւան սև մօրուքով մէկը ցոյց տալով ինծի ըսաւ։

— Սա մարդը ոստիկանութեան պաշտօնեայ ու լրտես է, բանտին մէջ ճանչցած եմ զինքը, որոշ տեղեկութիւն ունենալու է, անոր հարցնենք։

Եւ նաւակին մէջէն սկսաւ պոռալ։

— Ահմէտ էֆէնտի, Ահմէտ էֆէնտի...

Մօրուք մարդը դարձաւ գէպի մեզի ու բարձեց։

— Ի՞նչ պատահեցաւ, հարցուց ազգականս։

— Եւ ո՛չ մէկ բան, պատասխանեց մարդը ամենայն պաղարիւնով։

— Հապա այս իրարանցո՞ւմը...

— Էֆենտիսի հարափի արգ օչոս կիչի (երկրաշարժ եղաւ ու անցաւ), պատասխանեց նոյն հանդարտութեամբ։

Յետոյ խրատեց մեզի որ նաւակէն դուրս ելլենք ու տեղերնիս երթանք։

Քարափին վրայ, ուր վերջապէս ելանք, ոստիկան մը քանի մը հոգիի կը պատմէր պատահածը:

— Էֆէնտիմ, քանի մը սրիկաներ պանքան մտնել փորձեր են, ու անմիջապէս ձերբակալուեր են...

— Քանի՞ հոգի:

— Երկու կամ երեք հոգի:

— Հապա պայթիւնը ի՞նչ էր...

— Պայթիւն չիկայ, միայն մէկ քանի ընկուկներ պարպուած է...

Կարծես այս բացատրութեան հերքում մը տալու համար երկու ուժգին պայթիւններ կրկին լսուեցան:

Ոստիկանն ու լրտեսը շուտով հեռացան:

Քարափին վրայ գտնուողներն ալ հետզհետէ կը մեկնէին: Արտաւանին ըսի որ ինքն ալ այլեւս չմնար հոն և կառք մը նստելով վերադառնար Բերա:

Մնաս բարով ըսինք իրարու և ես առանձին սկսայ չըջիլ քարափին վրայ:

Սիսոնի ճամբորդները պարպուած էին. մաքսատան մէջէն անցնելով մօտեցայ չոգենաւին, բայց տեսայ որ անկարելի էր ներս մտնել, որովհետեւ սանդուխին ոտքը երկու ոստիկաններ նստած էին:

Նորէն սկսայ ժուռ գալ քարափին վրայ, յուսալով որ գոնէ ըստէ մը ոստիկանները պիտի հեռանային ու պիտի կարենայի ինքզինքս չոգենաւ նստել:

Մութը կը սկսէր կոխել և քարափը կ'ամայանար հետզհետէ:

Միջոց մը տեսայ որ գրեթէ առանձին մնացած էի, միայն մէկ քանի աղտոտ սրճարաններու մէջ թուրք բեռնակիրներ ու նաւավարներ նստած էին:

Ոստիկանները չէին հեռանար Սիսոնի քովէն:

Դէպի կամուրջը ուղղուեցայ հոնկէ նաւակ մը նստելու և ծովուն բացը կեցող չոգենաւ մը մտնել փորձելու համար:

Հաղիւ թէ քանի մը քայլ ըրած էի երբ առեկի աղա-

ղակներ ու հայհուհներ լսեցի, որոնք կամուրջին կողմէն կուգային:

Առաջին անգամ տեսայ Հայ բեռնակիր մը եւ սեւեր հագած մարդ մը, — որուն Հայ ոսկերիչ մը ըլլալը հասկեցայ ետքէն, — որոնք խելայեղօրէն կը վազէին դէպի ինծի:

Վայրկեան մը ետքը երկու մարդիկը քովս հասած էին, մինչ իրենց ետեւէն յիսուն քայլի չափ հեռուէն մոկեցին ամբոխ մը, քառասուն յիսուն հոգիէ բաղկացած ու սօփաներով զինուած, կը վազէր վայրագ աղաղակներ արձակելով:

Մինչեւ այդ ըոպէին տակաւին գաղափար չունէի սպառնացող վտանգին վրայ: Հեռուէն տեսած բազմութիւնս ու պողտուքները բեռնակիրներու կամ նաւավարներու կոիւի մը արդիւնքը կը կարծէի, բայց յանկարծ դգացի թէ ինչ սոսկալի կացութեան մը մատնուած էի ու ես ալ ետ դառնալով սկսայ վազել Հայ բեռնակիրն ու շուկացի ծերունիին հետ:

Երբ այսպէս վազնի վազ սրճարանի մը առջեւէն կ'անցնէինք՝ նստող ծերունի թուրք մը, պատկառելի սպիտակ մօրուքով, ոտքի ելաւ և իր փոքրիկ քառակուսի աթոռը առնելով՝ նետեց մեր ոտքերուն:

Աթոռը եկաւ բեռնակիրին սրունքներուն մէջ և խեղճ մարդը թաւալղոր գետին տարածուեցաւ:

Ետեւէն վազող խուժանը, որ արդէն բաւական մօտեցած էր մեզի, հասաւ բեռնակիրին քով երբ տակաւին ան ոտքի չէր կրցած ելլել վազքը շարունակելու համար ու սօփայի հարուածները սկսան սոխնայ իջնել խեղճին գլխուն, որ՝ սարսափահար՝ նոյն իսկ աղաղակելու կարողութիւն չունէր:

Այդ չարաչար սպանութիւնը պահ մը զբաղեցուց խուժանը եւ ես ու միւս ծերուկը կրցանք ճամբանիս շարունակել և ինքզինքնիս նետել մաքսատան դռնէն ներս, ուր այդ ժամուն գրեթէ ամայութիւն կը տիրէր:

Վազելով անցանք մաքսատունէն և ելանք քարափը:

մինչ սօփածիններէն մեծ մաս մը մեր ետեւէն վաղելով՝ հասած էին մաքսատան առջեւ:

Սիսոն կը սպասէր քարափին կառչած, մինչ երկու ոստիկաններ միշտ նստած էին սանդուխին գլուխը:

Խելայելօրէն վաղեցի դէպի շողենաւին սանդուխը:

Ոստիկաններէն յին ոտքի ելաւ և գոչեց.

— Եստայ՝ ջըր. . .

Բայց ա՛յ ու է իշխանութեան հպատակելու տրամադրութիւն չունէի: Բոլոր ուժովս մէկ կողմ հրեցի ոստիկանը և սանդուխէն վեր մագլցեցայ շնչասպառ:

Ծերունի շուկացին որ ետեւէս կը վաղէր հեւ ի հեւ, յոգնութենէն և յուզումէն, սանդուխին ոտքը մարեցաւ ինկաւ:

Անգամ մը որ շողենաւին մէջ մտայ՝ զգացի թէ փրկուած էի:

— Ի՞նչ կ'ուզէք, հարցուց նաւաղ մը:

— Նաւապետը տեսնել կ'ուզեմ, պատասխանցի:

— Ահաւասիկ նաւապետը վերն է, ըսաւ մօրուսաւոր մարդ մը ցոյց տալով:

Մօտեցայ իրեն և ըսի.

— Հայ խմբագիր մըն եմ ու եկայ ձեր շողենաւը ապաստանելու, որովհետեւ խուժանը զիս պիտի սպաննէր:

— Լա՛ւ, լա՛ւ, պատասխանեց մարդը, հոս կրնաք մնա՞ որչափ որ ուզէք:

— Շնորհակալ եմ:

Նոյն միջոցին շողենաւին պաշտօնեաները նշմարած էին սանդուխին ոտքին առջեւ տարածուած Հայը որ միշտ նուազած կը մնար: Իսկոյն երկու նաւաղ զրկեցին զայն վեր բերելու համար, ուր քիչ ետքը, տրուած խնամքներուն շնորհիւ, խելքը գլուխը եկաւ:

Սիսոնի մէջ ապաստանելէս քիչ մը ետքը մէկ քանի ձրանասացի քահանաներ ու մայրապետ մըն ալ եկան շողենաւը և իրենցմէ իմացանք որ Ղալաթիոյ մէջ ջարդը սկսած էր:

Քարափին վրայ կատարեալ ամայութիւն կը տիրէր գրեթէ, նոյնպէս ո՛չ ոք կ'երեւար կամուրջին վրայ:

Հազիւ թէ կէս ժամէ ի վեր շողենաւը կը գտնուէի՝ երբ քօմիսէր մը և ոստիկան մը, — այն ոստիկանը որ շողենաւի սանդուխին ոտքը կեցած էր, — եկան Սիսոնի մէջ և շոգենաւին թարգմանը փնտռեցին նաւապետին հետ խօսելու համար:

— Այս շողենաւը երկու մարդ մտած է քիչ մը առաջ, որոնք անցագիր չունին ու փախչելով եկած են հոս, պէտք է որ այդ մարդիկը մեզի յանձնէք:

— Այստեղ ֆրանսական հող է, պատասխանեց նաւապետը, մարդ չենք կրնար յանձնել ձեզի:

— Բայց այդ մարդիկը ոստիկաններուն զիմադրելով ներս մտած են:

— Այդ մեր դիտնալիք բանը չէ:

Քօմիսէրը դարձեալ պնդեց: Մարդը կարծես կը վախնար թէ երկու հայ պակաս պիտի ջարդուէր:

Նաւապետը ի վերջոյ բարկացած գոչեց.

— Դժուրս հանեցէք այս մարդիկը:

Թարգմանը բացատրեց քօմիսէրին որ այլիւս աւելորդ էր պնդելը և թէ լաւագոյն էր հեռանալ իսկոյն՝ առանց տեղի տալու բռնի միջոցներու:

Քօմիսէր ու ոստիկան հեռացան դժգոյ կերպարանքով:

Բայց ահա՛ քիչ ետքը բո՛ւն իսկ մարդասպան խուժանը եկաւ շարուեցաւ շողենաւին առջեւ, — ո՛վ գիտէ, թերեւս քօմիսէրին դրդուեմով, — ու պահանջեց որ շողենաւին մէջ գտնուող Հայերը իրեն յանձնուին:

Ութսուն հոգիի չափ բազմութիւն մը այսպէս կը պռուար կը կանչէր քարափին վրայ, նոյն իսկ վեր ելլելու սպառնալիքներ ընելով:

Այն ատեն նաւապետը ֆրանսական դրօշակ մը բերել տուաւ ու հրամայեց որ զայն տարածեն սանդուխին վրայ:

վերէն մինչեւ վար, յետոյ ըովովէրով զինուած երկու նաւազ կայնեցուց սանդուխին գլուխը և թարգմանին միջոցաւ վարը կեցող խուժանին հասկցուց թէ ո՛վ որ դրօշակին վրայ կոխելով համարձակի վեր ելլել, իսկոյն ընկնելէր հարուածը պիտի ընդունի:

Այս ազդարարութեան հմայքը վայրկենական եղաւ: Սփաճիները մէկիկ մէկիկ մաքսատունէն անցան ու աներեւոյթ եղան:

Ա՛լ անկէ ետքը չողենաւին մօտեցող չեղաւ: Բայց նաւապետը զգուշութեան համար չողենաւը մէկ մէթոյի չափ հեռացուց քարափէն՝ անակնկալ յարձակումի մը չենթարկուելու մտածումով:

Մէսաժընի ընկերութեան գործակատարը եկած էր չողենաւ, որմէ իմացանք թէ ի՛նչ ահռելի բաներ տեղի կ'ունենային դուրսը:

Նաւապետը դիւ ներկայացուց անոր ըսելով.

— Ահաւասիկ հայ խմբագիր մը, որ հազիւ ազատեցաւ խուժանին ձեռքէն հոս ապաստանելով:

— Շատ լաւ, պատասխանեց գործակատարը, որ դեղին մօրուքով անձ մըն էր, կը խրատեմ որ դուրս չելլէք բնաւ:

— Արդէն դիտաւորութիւն ունիմ այս չողենաւով Պոլսէն մեկնելու, ըսի:

— Զեզ մինչեւ Մառսէյլ ձրիաբար կը տանինք եթէ երբեք դրամ չունիք վրանիդ, առաջարկեց գործակատարը:

— Ո՛չ, դրամ ունիմ և կ'ուզեմ վճարել, ըսի, ու Մառսէյլ չափաի երթամ՝ այլ ի՛րէ:

— Աւելի լաւ ուրեմն:

Եւ իսկոյն երկրորդ կարգի տոմսակ մը առի ի՛րէի համար:

Ոսկերիչ ծերունին մեծ մտատանջութեան մատնուած էր, խեղճ մարդը իր կի՛նն ու զաւակները կը մտածէր և հակառակ իր անցուցած վտանգին՝ կը խորհէր դուրս ելլել ու Բանա

կալթի իր տունը երթալ: Հազիւ կրցանք զինքը համոզել որ մնար գոնէ մինչեւ առտու, մանաւանդ կը յուսայինք թէ ա՛լ հետեւեալ օրը ամէն բան պիտի հանդարտէր:

Քարափին վրայ ո՛ր և է ձայն չէր լսուեր այլեւս և ամէն բան խաղաղած կը թուէր, միայն ատեն ատեն հրազէնի ձայներ կը լսուէին հեռուէն:

Ամէնքս ականջ դրած մտիկ կ'ընէինք՝ առանց որոշապէս գիտնալու թէ ի՛նչ կ'անցնէր կը դառնար դուրսը:

Շողենաւին մէջ նոր մարդիկ ապաստանած էին, երեք կին և երիտասարդ մը, ամէնքն ալ Փրանսացի: Ասոնցմէ զատ կար նաև ծերունի ուս մը իր աղջկան հետ, որոնք արդէն չողենաւին մէջ կը գտնուէին: Մօտեցայ իրենց, ամէնքն ալ յուզուած շփոթած կը խօսէին:

Ոչ ոք ստոյգ բան մը գիտէր անցած դարձածէն: Հրազէնի և ուսմըի ձայներ լսած էին, յետոյ տեսած էին որ խաւովները բոլոր կը գոցէին ու ամէն մարդ կը փախչէր, իրենք ալ, քարափին մօտերը գտնուած ըլլալով՝ չողենաւը ապաստանած էին:

Յանկարծ կը տեսնեմ որ չողենաւին մարդիկը և հոն ապաստանած Փրանսացի նորեկները աղմկալից կը վազեն կամ ըրջակին վրայ, դէպի ցամաքին կողմը:

Ի՛նչ կար արդեօք,

Սրտատրոփ ես ալ դուրս կ'ելլեմ քէօկէն, ուր կը գտնուէի նոյն վայրկեանին:

Սոսկալի՛ տեսարան:

Քարափին վրայ, ճիշտ Սիւռնի դիմացը, քսանի չափ մարդիկ հաստ բիրերով զինուած, կը ծեծեն չորս Հայ բեռնակիր:

Բեռնակիրները արդէն գետին ինկած են: Որ և է աղաղակ չլսուի իրենց կողմէ, միայն խուժանին պողտուքը կը խառնուի բիրերու իրար զարնուելու չոր ձայնին: Քանի մը վայրկեանէն հարուածները կը դադրին, ոճրագործները կը

յարձակին դիակներուն վրայ, անոնց գրպանները կը պրպտեն: Քիչ մը ետքը, բիրերը ուսերնին զարկած, ոճրագործները յաղթական կը մեկնին և աներեւոյթ կ'ըլլան քարափին վրայ բացուած փողոցներէն մէկուն մէջ:

Կը տեսնենք շարք մը հեծեալ զինուորներ, որոնք անտարբեր հանդարտութեամբ հանդիսատես կ'ըլլան և կը պահպանեն այն փողոցին մուտքը, ուր այդ ոճիրը տեղի կ'ունենար:

Չորս Հայ բեռնակիրներուն մարմինները կծկուած, քուրջ դարձած՝ կը մնան գետինն վրայ:

Շոգենաւին մէջ ամէնքս յուզմունքէն կը դողանք: Կիները կը սկսին լալ:

Նոյն միջոցին երկու ոստիկան կ'երեւան փողոցին մէջ, արագ արագ կը մօտենան դիակներուն և ոտքով կը զարնեն բեռնակիրներու գլխին: Մին որ դեռ չէր մեռած՝ խեղդուկ ճիչ մը կ'արձակէ և թեւը՝ որ պարզած էր՝ կը ջանայ գլխին տանիլ:

Այն ատեն անեղի բան մը կը տեսնենք:

Ոստիկաններէն մէկը մէջքէն դաշոյն մը կը հանէ և հետըզնետէ վեց հարուած կուտայ մահամերձին կողերուն: Աւրիւնը կը տարածուի քարափին վրայ:

— Ա՛հ սրիկաներ, ա՛հ թշուառականներ, կը գոչեն նաւուն պաշտօնեաները, ոտքերնին գետին զարնելով:

Եւ մին, Սիսոնի մատակարարը, բէվովէրը կը հանէ գրպանէն.

— Ո՛հ, ալ չեմ կրնար հանդուրժել, պողալով:

Նաւապետը, տեսնելով մատակարարին շարժումը, քովը կը վազէ և թեւերէն կը բռնէ.

— Ի՛նչ կ'ընէք, խենթեցա՞ք, չէ՞ք գիտեր թէ ի՛նչ մեծ պատասխանատուութիւն կը բերէք վրանիդ:

Եւ բէվովէրը ձեռքէն առնելով կը պահէ:

Քիչ մը ետքը նորէն աղմուկ մը կը լսուի դիմացի փողոցին ծայրէն, կը տեսնենք հայ բեռնակիր մը, որ խենթի պէս

վազելով դէպի քարափ կուգայ, մինչդեռ քիչ մը առաջուան քիրերով զինուած մարդասպանները իր ետեւէն ինկած են:

Շոգենաւին մարդիկը կը սկսին թեւերնին շարժել և նշան ընել մարդուն որպէս զի հոն գայ: Խեղճը կը տեսնէ ու կը լսէ մեր շարժումները և հրաւէրը, սիրտ կ'առնէ ու աւելի արագ կը սկսի վազել: Կը հասնի քարափին վրայ ու յանկարծ կը տեսնէ իր հայրենակիցներուն չորս դիակները...

Բոպէ մը կը վարանի, մենք կը կրկնապատկենք մեր շարժումները և աղաղակները, բայց չոգենաւ գալու համար ատիպուած է բաւական երկար չրջան մը ընել, որովհետեւ քարափին այդ մասը փայտորմերով բաժնուած է: Այսուհանդերձ մարդը կը վազէ յուսահատօրէն, մանաւանդ որ մարդասպանները իրմէ բաւական հեռու են: Նաւապետը հրաման կ'ընէ որ երկու նաւաստի սանդուխին զլուխը սպասեն, որպէսզի մարդը հասնելուն պէս ներս առնեն:

Ամէնքս լուռ ու բուռն յուզմունքի մը մատնուած զինքը կը դիտենք:

Նոյն միջոցին փայտ մը կը նետեն բեռնակիրին ոտքերուն մէջ: Մարդը գետին կը գլտորի: Մարդասպանները կը մօտենան աղմկալից հայհոյանքներ և ուրախութեան պողպատեղներ արձակելով: Իրեն հասնելու վրայ են, երբ նորէն ոտք կ'ելլէ ու կը սկսի վազել: Դահիճներէն մին իր հաստ գաւազանը կը նետէ ետեւէն, բայց հարուածը կը վրիպի, ետեւէն ուրիշ գաւազան մը կը հասնի և այս անգամ բեռնակիրը նորէն կ'իյնայ գետին:

Անկարելի է նկարագրել մեր յուզմունքն ու կատաղութիւնը:

Վերջապէս ոճրագործները կը հասնին և կը սկսին իրենց գործը:

Ջարմանալի բան, մարդուն կողմէ բնաւ ճիչ կամ աղաղակ չի լսուիր: Կ'երեւայ թէ վախէն լեզուն բռնուած էր: Միմիայն բիրերուն չոր չոր ձայները կ'իմանանք ու անա՛ մարդը կը մեռնի:

Հիմա հինգ դիակ կար աչքերնուս առջև:

Ոստիկաններէն մին որ կը հսկէր այդ սպանութիւններուն՝ դէպի Թօփհանէի կողմը կ'երթայ և քիչ մը ետքը կը վերադառնայ մուհաճիրի սայլակով: Սայորդին հետ մէկիկ մէկիկ դիակները կը ժողվեն ու կը լեցնեն սայլակին մէջ, յետոյ հին աղտոտ լաթ մը կը ծածկեն վրան, դստիկանը կը նստի սայորդին քով և ճամբայ կ'ելլեն դէպի կամուրջ:

Տեսակ յը թեթեւացում կը զգանք երբ դիակները կը հեռանան մեր աչքերուն առջևէն:

Կինները կը դադրեցնեն իրենց լացը և չոգենաւին պաշտօնեաները ալլեւս չեն հայհոյեր:

Ա՛լ իրիկուն եղած էր: Քարափին վրայ նոր զոհեր չէին բերեր մեռցնելու, սակայն Ղալաթիոյ մէջ միշտ կը լսուէին հրազէնի ձայները:

Օտարազգիներու պատկանող բոլոր շէնքերուն վրայ կը ծածանէր անգղիական, ֆրանսական, իտալական կամ յունական դրօշակը և կը տեսնէինք այդ դրօշակաւոր տուներու տանիքներու վրայ խումբ խումբ մարդիկ ու կիներ, որոնք շուարած կ'երթային կուգային:

Նոյն միջոցին Մէսաժըռի Մառիթիմ ընկերութեան գործակատարը, զոր արդէն Սիսոնի մէջ ապաստանելէս քիչ յետոյ տեսած էի, չոգենաւ եկաւ և Ֆրանսական հիւպատոսարանին կողմէ պատուէր բերաւ որ չոգենաւ ծովեզրէն քանի մը մէդր հեռացնեն ու սանդուխը վեր քաշեն: Աւելցուց նաև որ նաևուն վրայ յարձակում եղած ժամանակ կրակ ընեն յարձակողներուն վրայ և որ և է Թուրքի թոյլ չի տան նաւը մտնելու:

Իր ներկայութենէն օգուտ քաղեցինք տեղեկութիւններ առնելու համար դուրսը անցած դարձածէն:

— Ամբողջ քաղաքը կռիւի մէջ է, ըսաւ, Հայ յեղափոխականներ Օսմանեան պանքան մտած ու տիրած են պանքային և ռումբերով կը կռուին պաշարող զինուորներուն

դէմ: Ամէն փողոցի մէջ մարդ կը սպաննեն, դեսպանատունները լեցուած են փախստականներով: Վախն ու սոսկումը կը տիրէ ամէն կողմ:

— Դեսպանները ի՞նչ կը խորհին ընել, հարցուցինք:

— Ո՛հ, ազդու միջոցներ ձեռք պիտի առնեն: Հրահանգ տրուեցաւ պահակ չոգենաւներուն որպէս զի Քարաքէօյի առջեւ զան շարուն, քանի մը ժամէն կը հասնին: Հիմակուհիմա դեսպաններուն միակ գրաղումն է յեղափոխականները պանքայէն դուրս հանել:

Մոռցայ յիշելու որ Սիսոնին հետ գրեթէ միևնոյն ատեն Մէսաժըռի ժիոռնի չոգենաւն ալ հասած ու քարափին մատչած էր: Ժիոռնիս մենէ քիչ մը վեր, կամուրջին աւելի մօտ կեցած էր:

Տնօրէնին մեկնումէն ետքը, Ժիոռնիս և Սիսոն քիչ մը հեռացան ցամաքէն ու ելնարանները վեր քաշեցին:

Դուրսի հետ յարաբերութիւննիս խղած էինք հիմա:

Ճաշի ժամը հասաւ և հրաւէրի առաջին զանգալը հնչեց:

Կ'ուզեմ բացարձակապէս անկեղծ ըլլալ այս պատմութեան մէջ, ուստի կը խոստովանիմ որ հակառակ այն սոսկալի տեսարաններուն որոնց հանդիսատես եղած էի, մեծ ախորժակ մը ունէի այդ միջոցին: Նոյն իսկ կարծեմ բոլոր այն յուզումները որոնցմէ անցած էի վեց ժամէ ի վեր, զըրգուած էին ախորժակս, ստամոքսս գալարելով:

Սեղանին վրայ, բնականաբար, խօսակցութիւնը օրուան դէպքերուն վրայ անցաւ: Ինչ զատ միայն ծերունի ռուսը և իր աղջիկը կային ուղեւոր, միւս սեղանակիցները բոլոր Սիսոնի պաշտօնեաներն էին: Ամէնքս ալ միաբերան կատարուած վայրագութիւններուն դէմ խօսեցանք: Խօսեցանք նաև եւրոպական Պետութիւններու թոյլ ընթացքին վրայ, որոնք իրենց անձնական շահերուն և հակառակութիւններուն կը զոհէին մարդասիրական պարտականութիւննին:

— Զգուելի բան է դիւանագիտութեան ընթացքը, կ'ըսէր մին գինիի գաւաթը պարպելով:

— Մարդ ամօթ կը դդայ Եւրոպացի կոչուելու, կ'ըսէր ուրիշ մը:

— Այս է ֆրանսական յեղափոխութեան արդիւնքը, կ'աւելցնէր նաւուն բժիշկը:

— Անշուշտ այս անգամ դեսպանները վերջ պիտի տան այս կացութեան:

Այս անմեղ խորհրդածութիւններուն վրայ, սպասաւորը ներս մտաւ գոչելով.

— Դարձեալ մարդ կը մեռցնեն կոր քարափին վրայ:

Պատառնիս կիսատ ձգելով ամէնքս սանդուխէն վերջ խուժեցինք:

Բիրերով զինուած նոյն ամբոխն էր որ կատաղօրէն ինկած էր երեք Հայ բեռնակիրներու վրայ:

Հարուածները անընդհատ կ'իջնան ամէն կողմէ:

Յետոյ կը տեսնենք որ սպանիչները կը ծռին դիակներուն վրայ և կը սկսին զանոնք կողոպտել:

Այս անգամ երեք ոստիկաններ ալ կը մասնակցէին կողոպտութիւն:

Ջարդոգները կը մեկնին արիւնոտ բիրերը ուսերնին զարկած, իսկ երեք ոստիկանները կը նստին մօտակայ սրճարանը և երեք խահուէ ու երեք նառկիլէ կ'ապսպրեն:

Վար կ'իջնանք ճաշերնիս աւարտելու:

Երբ սուրճը խմելէ ետք նորէն կամրջակին վրայ կ'ելլենք, մութը բոլորովին կոխած է ու կազերը վառուած: Երեք դիակները կեցած են իրենց տեղը և ոստիկանները իրենց նառկիլէնին կը քաշեն:

Թօփհանէի կողմէն երեք սայլակ կը յառաջանան: Երբ առաջին սայլակը կը հասնի դիակներուն մօտ, ոստիկաններէն մին կը կեցնէ զայն ու կը պոռայ սայլապանին՝ երեք Հայ բեռնակիրներու դիակը ցոյց տալով.

— Ասոնք ալ մէջը դիր:

— Իմ կառքիս մէջ տեղ չի կայ, կը գոչէ սայլապանը, թո՛ղ միւսները առնեն:

Շտեւէն եկող սայլապանը կը լսէ այս խօսքերը ու կը պոռայ.

— Ութը հատ ունիմ կառքիս մէջ, տեղ չի կայ, ձիուն հողին ելաւ արդէն, երրորդ անգամն է որ կ'երթամ կուղամ կոր:

Ոստիկանները տեսնելով որ սայլապաններուն հետ վիճաբանիլը աւելորդ յոգնութիւն է, կը ծռին ու դիակներէն երկուքը կը նետեն առաջին սայլակին մէջ:

Սայլապանը կը բարկանայ ու նստած տեղէն վար ցատկելով դիակներէն մէկուն ոտքէն կը քաշէ ու գետին կը նետէ:

— Թո՛ղ հոս մնան, կրկին անցնելուս կ'առնեմ:

— Չէ՛, կը գոչէ ոստիկանը, չիմա պէտք է որ առնէք տանիք:

Երրորդ սայլապանը խնդիրը անուշ տեղը կապելու համար կը գոչէ.

— Մէկը ինծի տուէ՛ք, ես կը տանիմ:

Այն ատեն ոստիկաններէն մին գետինը գտնուած դիակներէն մէկուն ոտքէն քաշքշելով կը տանի մինչեւ երրորդ սայլակը:

Ասոր վրայ միւս սայլապաններն ալ կը ստիպուին մէյմէկ դիակ առնել ու կառքերը ճամբայ կ'ելլեն դէպի կամուրջ:

Մթութեան մէջ կատարուած այդ գործողութեան պէս չարաշուք բան մը անկարելի է երեւակայել: Ամենէն աւելի սոսկալի էր այն պաղարիւնութիւնը որով այդ բանակցութիւնը տեղի կ'ունենար:

Դիակներով լեցուն սայլակները կը յաջորդեն իրարու: Մինչեւ կէս գիշեր տառներեք հատ կը համրեմ: Ամէնքս ալ Թօփհանէի կողմէն կուգան և կ'ուղղուին դէպի կամուրջ:

Կէս գիշերէն յետոյ խցիկս կը մտնեմ ու կը փորձեմ քնանալ, բայց երեւակայութիւնս այն աստիճան գրգռուած է որ անկարելի կ'ըլլայ աչքս փակել: Յերեկուան տեսարանները մղձաւանջի մը պէս աչքիս առջեւ կուգան, և յետոյ

ատեն ատեն կը լսեմ հրազէնի ձայներ, որոնք միշտ կը շարունակուին ցամաքին կողմէ: Կը հագուիմ ու նորէն կ'ելլեմ կամրջակին վրայ:

Աստղերով լեցուն պայծառ գիշեր մըն է, ծովին վրայ կ'երեւան շոգենաւերը իրենց կարմիր, դեղին, կանաչ գուարթ լոյսերով, շոգեմակոյկներ անընդհատ կ'երթան կուգան, անսովոր ոգեւորութիւն մը կը տիրէ ծովին վրայ, ամէն կողմ: Քարափին վրայ սայլակները կ'անցնին իրենց տխուր բեռներով: Ա՛լ չեմ ուզեր համրել:

Փայտէ ծալուող բաղկաթուռի մը մէջ ընկղմած, երեսս ծովին, ժամերով կը նստիմ ու կը ծխեմ: Հեռուն՝ Սառայ-Պուռնիի մօտ՝ կը նշմարեմ մեծ մալուեան մը, որուն մէջէն մերթ ընդ մերթ բաներ կը նետեն ծովը. մալուեային մէջ երկու պղտիկ լապտերներ կը վառին: Կը զգամ թէ չարաշուք բան մը կը դառնայ այդ նաւուն մէջ և ուշադրութիւնս կը կրկնապատկեմ: Կամաց կամաց աւելի յստակօրէն կը սկսիմ տեսնել: Մալուեային մէջ վեց եօթը մարդ կայ, որոնք անընդհատ կը շարժին ու ատեն ատեն խոշորեկ ծրար մը կը նետեն ծովը: Անկումէն յառաջ եկած ջուրին ձայնը կը հասնի մինչեւ ինծի:

Ապանուած Հայերուն դիակներն են...:

Այս գործողութիւնը երկու ժամէ աւելի կը տեւէ. դիակները կամաց կամաց կը նետուին ծով և կ'երեւայ թէ ամէն դիակի հետ քար մը կամ երկաթի կտոր մը կը կապեն որպէս զի ջուրին երեսը չ'մնայ:

Այս մալուեան դեռ իր բեռը չ'պարպած՝ ուրիշ մը կը մօտենայ, նոյնպէս երկու լապտերներով լուսաւորուած:

Սոսկումով վար կ'իջնեմ ու կը փակուիմ խցիկին մէջ:

Անքուն գիշեր մը անցընելէ ետքը, արշալոյսին վեր կ'ելլեմ, Սիսոնի կամրջակին վրայ: Նաւին մէջ առջի իրիկուն հանդիպած մարդիկս, գրեթէ բոլորն ալ, հո՛ն են:

Սիսոնի ճիշդ դէմը, քարափներուն վրայ բացուող փո-

Յովհաննէս Շահնագար

ղոցի մը մէջ, քառասունի չափ մարդիկ կը խորհրդակցին ու ատեն ատեն կը նային փողոցին մէջ գտնուող երկու հին քարաշէն խաներու պատուհաններուն՝ որոնց փայտէ փեղկերը ամուր գոցուած են: Այդ խաներէն մէկուն մուտքը երկրորդ յարկէն է և փողոցին վրայ գտնուած փայտէ սանդուխով մը կը հաղորդակցի դուռսի հետ: Քա՛նի մը հոգի վեր կ'ելլեն ու կը փորձեն դուռը խորտակել, բայց կ'երեւայ որ բաւական հաստատ է ու ներսէն ալ ամրացած, այնպէս որ յուսալատ վար կ'իջնեն:

Քիչ մը ետքը փայտէ չարժուէն ելնարան մը կը բերեն և պատին կոթնցնելով՝ երկու հոգի կը բարձրանան մինչև պատուհաններէն մէկը, որ, ինչպէս ըսի, փայտէ փեղկով գոցուած է: Երկաթի քանի մը հարուած բաւական կ'ըլլայ փեղկին թեւերէն մէկը քակելու: Ելնարանին վրայ գտնուողներէն մին վար կ'իջնայ, իսկ միւսը զգուշութեամբ գլուխը պատուհանէն ներս կը խօթէ ու բաւական ժամանակ կը մնայ: Վերջապէս գլուխը դուրս քաշելով՝ վարը կեցող խուժանին կը դռնայ ու կը գոչէ:

— Բան չի կայ, դուք ալ եկէք:

Ու պատուհանէն ներս կը մտնէ:

Իր քաջալերիչ հրաւերին կը պատասխանեն քանի մը թուրք, որոնք վեր կ'ելլեն բիրերով ղինուած:

Ներս մտնողներուն առաջին գործը կ'ըլլայ խանին դուռը բանալ:

Աւելի աղէկ տեսնելու համար անցած դարձածը, Սիսոնի պաշտօնեաները քանի մը դիտակ կը բերեն, թէ և պարզ աչքով յստակօրէն կը տեսնուէր ամէն բան:

Պահ մը ետքը պատուհանին առջև կ'երեւան երեք մարդիկ և դուրս՝ սալայատակին վրայ՝ կը նետեն Հայ բռնակիր մը, արդէն կիսամու վիճակի մէջ: Փողոցը գտնուողները ցընծութեան աղաղակներով կը յարձակին որսին վրայ ու քանի մը հարուածով գործը կը լմնցնեն:

Անդին գացէ՛ք, կը պողայ մէկը պատուհանէն ու Հայ մը նոր մարմինը կ'իյնայ գետին:

Երէկուան սրտատրոփ անձկութիւնը և զայրացումը չտիրեր շոգենալին մէջ:

Ա՛լ վարժուած ենք այդ տեսարանին:

Նաւին պաշտօնեաներէն մին, մատակարարը, որ գծագրել գիտէ, իր տետրակը կը բերէ, մեր առջև պարզուած պատկերին ուրուաղիծը առնելու համար:

Չորս հոգի, այդպէս, պատուհանէն մէկիկ մէկիկ վար կը նետուին ու բիրերու տակ կը մնոցուին:

Չմոռնամ ըսելու որ երեք ոստիկաններէն եւ այդ գործողութեան, սակայն իբրեւ հանդիսատես միայն: Իրենցմէ ո՛չ մին կը մասնակցի սպանութեան:

Սակայն փողոցը գտնուողները կը սկսին կատաղի իրենց վերի ընկերներուն դէմ և իրաւունք ալ ունին:

Վար նետուած Հայերուն և ո՛չ մէկուն գրպանէն ժամացոյց կամ ստակ կրնան գտնել:

Յայտնի կ'երեւայ որ վերը գտնուողները զանոնք կողոպտելէ ետքը՝ դիակները միայն տուած են վարիններուն:

Վարինները զայրացած՝ սանդուխէն վեր կը սկսին ելլել, մինչ միւսները կը փորձեն դուռը գոցել անոնց երեսին, բայց ժամանակ չեն գտներ և դրանք մէջ կատաղի կռիւ մը կը սկսի երկու խումբերուն միջև:

Չայները այնքան կը մեծնան որ ոստիկաններէն մէկը Թօփհանէի պահականոցէն քանի մը ղինուոր կը բերէ, որոնք կը յաջողին վերջ տալ կռիւին և ամէնքը մէկ ճամբու դնել:

Փողոցը կ'ամայանայ: Միայն չորս դիակ կը մնան գետին փռուած:

Այն ատեն ոստիկանները կը մտնեն խանին մէջ ու քիչ մը ետքը սանդուխին գլուխը կը բերեն գաւառացի կնիկ մը, փոքրիկ մանուկ մը կուրծքին վրայ: Կինը կուլայ ու կը պռայ անդադար, մինչ ոստիկանները կը ջանան վար իջեցնել ղինքը: Վերջապէս կը ստիպուին թեւերէն քաշելով մինչև փողոց բերել: Կինը կը քալէ դիակներուն մէջէն ու մէկէն ի մէկ կը կայնի այդ դիակներէն մէկուն առջև, աւելի սրտաճմրկ աղաղակներ արձակելով:

Կ'երեւայ որ իր մարդն էր գետին երկնցածը:

Ոստիկանները միշտ կ'աշխատին դէպի քարափը բերել ղինքը:

Կինը յանկարծ տղան՝ որ գրկած էր՝ իր էրկանը դիակին վրայ կը ձգէ ու կը սկսի փախչիլ: Ոստիկաններէն մին կ'առնէ տղեկը ու կնոջ ետեւէն հասնելով անոր գիրկը կուտայ:

Մայրը ետ կը դառնայ ու նորէն տղան կը նետէ՝ դիակին վրայ ու այս անգամ աւելի արագ կը սկսի վազել։ Ոստիկանը կը ստիպուի տղան առնել ու կնոջ ետեւէն իյնալ, որ արդէն քաւական հեռացած է։ Տղան իր պզտիկ թեւերովը կը պլլուի ոստիկանին գլխուն ու անոր ֆէսը վար կը ձգէ։ Ոստիկանը կը ծօխի, ֆէսը կ'առնէ ու նորէն կ'արշաւէ, մէկ ձեռքով տղան գրկած ու միւսովը ֆէսը բռնած, մինչ կ'ինը վազելով հանդերձ կը շարունակէ իր լացն ու կոծը, ատեն ատեն գոչելով։

— Մարիկ, Բրիստոն... :

Ողորմ ու անպար բան մըն է ասիկա։

Սիսոնի մէջ գտնուողները սրտի անձկութեամբ կը դիտէին այդ սրտածմբիկ տեսարանը։

Թէև ժամերէ ի վեր վարժուած էինք ամէնէն զարհուրելի իրողութիւններուն, որոնք մեր աչքերուն տակ տեղի կ'ունենային՝ այսուհանդերձ գաւառացի այդ խեղճ կնոջ աղաղակները երկար ատեն թնդացին մեր ականջներուն մէջ։

Արեւը ծագած է հիմա ու նորէն կը լսուին հրազենի ձայները։

Սիսոն նոյն օրը ճամբայ պիտի ելլէ ու պէտք է հարկ եղած պարէնը հայթայթել։ Մատակարարը և նաւապետը ցամաք կ'ելլեն երկու նաւաստիներու հետ, որոնք ընկալիչներ բռնած են ձեռքերին։ Անձկութեամբ կը սպասենք իրենց վերադարձին՝ որոշ լուրեր առնելու համար ու կը շարունակենք նաւին կամրջակէն դիտել գութը։

Ամբողջ քաղաքը տօնական օրի մը կերպարանքը առած է կարծես։ Օտար տէրութիւններու դրօշակներ կը ծածանին շատ մը շէնքերու վրայ, ծովին երեսը ծածկուած է անհամար նաւակներով ու չոգեմակոյկներով, որոնք կ'երթան կուգան. գեսպաններու պահակ չոգենաւերը, որոնք առտուան դէմ եկած էին, շարուած են Թօմիանէի դիմաց։ Տուներու բոլոր վերնայարկերը լեցուն են կիներով ու էրիկմարդերով։ Քա-

րսփին վրայէն կ'անցնին կը դառնան հեծեալ բարձրաստիճան գինուորականներ։

Եթէ դիակները չըլլային մեր աչքին առջև, պիտի կարծէինք թէ թագաւոր մը այցելութեան եկած է Սուլթանին, այնչափ Օգոստոս 15ի հինգշաբթին կը նմանէր Գերմանիոյ կայսեր Պոլիս հասած օրին։

Մատակարարը կը վերադառնայ չոգենաւ յոյն մսավաճառի մը հետ ու սոսկալի լուրեր կը բերէ մեզի։

Պոլսոյ մաքսատան ամբողջ Հայ բեռնակիրները, երեք հարիւր հոգի, շարդուեր են գիշերը։

Խոսքիւղ՝ բոլոր Հայերու տունները կոխեր ու էրիկ մարդիկը սուրէ անցուցեր են։

Ղալաթիոյ բոլոր Հայերու խանութներն ու վաճառատունները թալլեր ու պահապանները սպաներ են։

— Նոյն իսկ դռները ու պատուհանները քակեր տարեր են, կ'ըսէ մատակարարը խնդալով։

— Դոնէ հիմա հանդարտութիւնը տիրած է, կը հարցնենք։

— Ի՞նչ կ'ըսէք, կը պատասխանէ, երթուղարձիս միջոցին տանէ աւելի մարդ մեռցուցին անցած փողոցներէս։

Այս խօսակցութեան միջոցին, դուրսը, քարափներուն վրայ, իրարանցում մը տեղի կ'ունենայ։ Ոստիկանները խուճ մը թուրքերու հետ կուգան այն փողոցը, ուր չորս Հայերու դիակները կեցած են։ Աճապարանքով կը վերցնեն զանոնք ու անյայտ կ'ընեն կողմնակի փողոցներէն մէկուն մէջ, յետոյ սայլակ մը բարակ աւազ կը բերեն, այն աւազէն զոր փողոցները կը ցանէին Ապտիւլ Համիտի Պոլիս անցած օրը, և անով կը ծածկեն արիւնի արատները, որոնք առջի օրուէն ի վեր գետնին վրայ կը տեսնուէին։

Այս գործողութիւնը աւարտելէ ետքը, չորս մարդ սպանուած Հայերու արախճիները, զորս առաջուց առած էին, գլուխներն կ'անցընեն ու խանին սանդուխէն վեր ելլելով՝ կ'անցնին պատուհաններուն առջև, որոնց փեղկերը կը բանան ու հոն կը նստին հանդարտիկ։

Նախ չենք հասկնար թէ ի՞նչ է այդ ներկայացումի մը պատրաստութեան պատճառը: Ի՞նչ մը ետքը կը լուսարանուինք երբ դեսպանատուններու երկու թարգման իրենց խաւասներով կուգան Թօփհանէի կողմէն ու իրր թէ քննութիւն մը կը կատարեն: Իրենց կ'ընկերանայ թուրք մը՝ մաքուր հագուած, ոստիկանութեան կողմէ բարձրաստիճան պաշտօնեայ մը ըլլալ կը թուի: Թարգմանները պահ մը կանգ կ'առնեն փողոցին բերանը ու կը դիտեն կեղծ Հայերը, որոնք պատուհաններուն առջեւ սիկառէթ կը ծխեն, ու կ'անցնին կ'երթան:

Յերեկուան ճաշէն ետքը հրազէնի ձայները կը շատնան: Ամէն կողմէ պայթումներ կը լսենք:

Ամբողջ քարափը լեցուած է հեծեալ ու հետեւակ զինուորներով՝ որոնք ծովեզրը կեցած՝ հրացաններն ուղղած են դիմացի չէնքերուն վրայ:

Շողենաւին մէջէն դիտակներով կը նայինք ամէն կողմ:

Զինուորները Բարաքէօյի կամուրջին մօտ տան մը վրայ անընդհատ հրացան կը պարպեն, յետոյ կը մտնեն դռնէն ներս ու վեց հոգի վար կը նստեն պատուհաններէն:

Մեռած, ո՞ղջ, չենք գիտեր:

Անդին՝ մզկիթի մը մինարէին վրայ կ'երեւայ փաթթօցաւոր մը, որ հրացանը ուղղած՝ նշան կ'առնէ ու կը պարպէ մօտակայ տուններուն վրայ:

Հեռուէն հեռու ականջնուս կը հասնին մեռցուելու վրայ եղող յուսակաւոր մարդերու խեղդուկ աղաղակները:

Ասանկ բան անկարելի է երեւակայել:

Կամաց կամաց իրիկուն կ'ըլլայ ու մեկնումի ժամը կը մօտենայ: Առաջին ճամբորդը որ շողենաւը կուգայ Հայ մըն է, Հանրային Պարտքի վարչութեան պաշտօնեայ Դէորգ Էֆ. Թորգոմեան՝ որ Սելանիկ կ'երթայ: Ուղղակի Վոսփորէն կ'իջնայ ու անցած դարձածին վրայ որոշ տեղեկութիւն մը չունի:

Յետոյ կը տեսնենք որ կլինելով ու ծառանելով շրջա-

պատուած երիտասարդ հիւանդ թուրք մը կը բերեն շողենաւ. իր հետեւորդները տասնըհինգ հոգիի կը հասնին, որոնց կէսը առաջին կարգի տոմսակ առած է: Սելանիկցի երեւելի աղա մըն է, որ գործանուելու համար Պոլիս եկած է ու քաղաքը կը վերադառնայ: Նիհար, տժգոյն, կմախացեալ դէմք մը ունի, որուն վրայ թոքախտը իր դժնէ կնիքը դրած է:

Շողենաւին վերնայարկը, միասին բերած բաղկաթու, մը վրայ կը հանգչեցնեն զինքը, ծունկերը ծածկոյթի մը տակ պահպանելով՝ հակառակ տաք արեւին, ու մանկամարդ գեղանի կին մը քովէ ի վեր կը կենայ ու ատեն ատեն թաշկինակով հիւանդին ճակատը կը սրբէ:

Նաւին բժիշկը կը մօտենայ հիւանդին ու խիստ ձայնով մը կը հարցնէ.

— Ո՞վ է ասոր տէրը:

— Ի՞նչ կայ, պարոն, կը միջամտէ հրկայ մը, որ թուրք աղային հետեւորդներուն մէջ կը գտնուէր իբրեւ թարգման:

— Աս մարդը ճամբան պիտի մեռնի, չենք կրնար ընդունիլ շողենաւին մէջ, կը պողայ բժիշկը:

— Ի՞նչ կ'ըսէք, կը պատասխանէ Հրեան դող ելած, շողենաւին գործակալութիւնը տոմսակները տուաւ, Սելանիկի ձեր տնօրէնը միւր էֆէնտիին բարեկամն է ու էֆէնտին յատուկ յանձնարարական ունի անոր կողմէ, որպէս զի շողենաւին մէջ աղէկ նայուի իրեն:

— Չեմ ընդունիր, կը գոչէ բժիշկը, պէտք է որ դուրս հանէք աւմիջապէս այս մահամերձը:

Հրեան կը դիմէ նաւապետին՝ որ հոն կեցած է:

— Ես չեմ խառնուիր, բժիշկին դիտաւրիք բանն է, կը պատասխանէ նաւապետը նոյն դաժանութեամբ. եթէ հարկ տեսնայ դուրս հանելու՝ պէտք է դուրս ելլէ, կը հասկնա՞ք:

Յայտնի է որ այս խստութիւնը գրգռուած ցասումի մը արդիւնքն է: Երկու օր առաջ արգահատանքով պիտի ընդունուէր այդ հիւանդը: Ու այս միջոցիս ամէնքս ալ կ'ուզենք որ դուրս նետուի խեղճ մարդը:

քակել: Նոյն մկշոցին ամբողջ քարափները պատերազմի դաշտի մը երեւոյթը ունէին: Զինուորները անընդհատ հրացան կը պարպէին դիմացի չէնքերուն վրայ, խորտակելով պատուհանները. նոյնպէս զինուորներ կ'երեւային շատ մը չէնքերու տանիքներուն վրայ: Կամուրջին վրայ մարդ մը չի կար, իսկ երկու ծայրերը հեծեալ զինուորներով լեցուած էին:

Չեմ կրնար բացատրել այն հրճուանքը զոր զգացի երբ Ժիոնոնի պտուտակը սկսաւ շարժիլ:

Ա՛յ կը հեռանայինք կոր...

Կամաց կամաց բաժնուեցանք քարափէն ու շոգենաւը ցուկը ուղղեց դէպի Մարմարա:

Բայց ահա Ժիոնոն իր ուղղութիւնը կը փոխէ ու դէպի Գաւրգիւղ Մօտայի ծոցը կը սկսի առաջանալ: Նախ կը կարծենք թէ հոմանքն է որ նաւը հոն կը մղէ և մտատանջութիւն մը կը տիրէ կամրջակին վրայ գտնուող ուղեւորներուն մէջ: Տեղեկութիւն կը հարցնենք պաշտօնեաներէն մէկուն, որ կը պատասխանէ.

— Բան չի կայ, միայն թէ քիչ մը պիտի կենանք հոս նոր ճամբորդներ առնելու համար:

Եւ իրա՛ւ Ժիոնոն, Մօտայի ծոցին մէջ, Գալամիշի առջեւ կը կայնի:

Մեր արդէն յուղուած երեւակայութիւնը կը սկսի չափազանց հեաքըքրուիլ այս անցած դարձածէն: Ամբողջ ճամբորդները և նաւաստիներուն մեծ մասը խմբուած են նաւուն եզրը և ուշադրութեամբ չորս բոլորտիքնիս կը նայինք:

Շոգեմակոյկ մը կը մօտենայ մեզի որ ֆրանսական դրօշ կը կրէ: Ի՛նչ մը ետքը կը ճանչնանք զայն իր ճերմակ գոյնէն, ֆրանսական դեսպանատան շոգեմակոյկն է:

Վերջապէս կը հասնի Ժիոնոնի մօտ:

Խցիկին մէջ միայն երկու հոգի կայ. զարմանքով կը տեսնենք որ նստարաններուն վրայ դրուած են շատ մը ըէփօլիէրներ:

Երբ շոգեմակոյկը կը մատչի Ժիոնոնի երնարանին՝ ծածկուած տեղէ մը հետզհետէ դուրս կուգան տասներեօթը հոգի, քանի մը հատը բեռնակրի հագուստով, ուրիշներ հին ու մին լաթեր հագած ու երկուքը՝ մաքուր, սեւադգեստ ու գլխարկաւոր:

Իրենց ետեւէն վեր կ'ելլեն ֆրանսական և Ռուսական դեսպանատուներու երկու առաջին թարգմանները, Պ. Ռուէ և Պ. Մաքսիմօֆ:

Ֆրանսացի ճամբորդ մը, որ վերնայարկէն կը դիտէր այս տեսարանը և որուն քով կեցած էի, յուզեալ շեշտով մը կը գոչէ.

— Ահ, ահաւասիկ գեղեցիկ բան մը, Հայ փախստականներ մեր դրօշակին տակ պահպանուած, հիմա կը գտնեմ ու կը ճանչնամ իմ հայրենիքս, ա՛հ, գեղեցիկ բան մըն է ասիկա, երջանի՛կ եմ...:

Խեղճ մարդը կը սխալէր:

Օսմանեան Պանքան մտնող Դաշնակցականներն էին որ կը բերէին և ո՛չ թէ փախստականներ:

Վայրկեանի մը մէջ ամէնքս ալ բոլորուեցանք Հայերուն քով, մեծ չրջանակ մը կազմելով:

Տասներհինգ հոգին իրարու քով կեցած էին, իսկ երկու պետերը, Հրաչեայ և Արմէն Կարօ, միւսներէն քանի մը քայլ հեռուն:

Հրաչ կամ Հրաչեայ սեւ ուրտէնկով մը հագած էր, քարդէ գլխարկ մը դրած և անութէն վար կախած էր պըզտիկ պայուսակ մը: Կատարելապէս ճամբորդի կերպարանք ունէր, հանդարտ ու գոհ կ'երեւալ: Նիհար, սիրուն երիտասարդ մըն էր, կոր քիթով ու սեւ վառվռուն աչքերով:

Անոնք որ հիմա Ազատամարտի խմբագրատան մէջ կը տեսնեն գիրուկ, կարմրերես ու առոյգ պարոն Հրաչը, չեն կրնար գաղափար մը ունենալ տասներկեց տարի առաջուան Հրաչին վրայ: Ես երբ զինքը կրկին տեսայ 1908ին Ադեք-

սանդրիոյ մէջ, ուր եկած էր Պարոնի բանտէն, չկրցայ ձանձնալ, այնքան գիրցած էր:

Կարօ մոխրագոյն զգեստ մը կը կրէր, միջահասակ, գիւրուկ, առողջ ու կորովի երիտասարդ մը առիւծի գլխով: Հաստատուն ու զօրեղ բան մը կար իր վրայ որ հիացում ու համակրանք կ'ազդէր միանգամայն: Կը կարծէի որ անուղղայ յեղափոխական մը պիտի մնար Արմէն Կարօն, բայց այժմ շատ բան փոխուած կը տեսնեմ իր մէջը: Կարինի նախկին մէպուս Գարեգին Փաստրմաճեանը իր երկաթուղիներու ծրագիրներով ու նախարարութեան թեկնածութեամբ ա'լ բնաւ չյիշեցներ Պանքայի Հերոս Արմէն Կարօն և թերեւս ինքն ալ կ'ուզէ որ այդպէս ըլլայ:

Բայց ես, ինչ մեղքս պահեմ, տասնըւեց տարի առաջ ունինը աւելի կը սիրեմ: Երկաթուղիի ծրագիրներ չի կային այն ատեն իր երեւակայութեան մէջ, բայց հաւանօրէն կային իտէյական օգաչու արծու իթուիչ սաւառնակներ:

Երկու գլխաւորներու ընկերացող միւս Դաշնակցականները պակուցեալ, գլխերուն զարնուած կերպարանք մը ունէին, կարծես իրենց յանդուգն գործէն իրենք իսկ զարհուրեր էին: Առջի օրուան դէպքերուն ազդեցութիւնը կը տեսէր և դեռ չէին գտած ինքզինքնին:

Երբ Պարոն Մաքսիմօֆ և Պարոն Ռուէ չոգենաւ ելան՝ անմիջապէս նաւապետը ուղեցին:

Երկու թարգմանները և նաւապետը քանի մը վայրկեանցած ձայնով խօսակցեցան, յետոյ Պ. Մաքսիմօֆ բարձրաձայն ըսաւ, խօսքը նաւապետին ուղղելով.

— Թեւ իրենց զէնքերը առինք վրանուն՝ սակայն դուք ալ մէյ մը գրպանին խուզարկել տուէ՛ք, որպէս զի բան մը պահած չըլլան քովերնին: Ուշադրութիւն ընելու է, աւազակ են ասոնք (ce sont des brigands):

Այս վերջին բառերը ցնցեցին Հրաչեան ու Արմէն Կարօն, որոնք առաջ նետուեցան և բարկութեամբ բողբոջեցին իրենց եղած նախատինքին դէմ:

Այդ միջոցին նաւապետը արդէն հրաման տուած էր նաւաստիներուն Մաքսիմօֆի պատուէրը կատարելու և նաւատինները մօտեցած էին միւս յեղափոխականներուն և գրպանները կը խուզարկէին. անոնք հանդարտութեամբ թոյլ կուտային և խնդալով կ'ըսէին:

— Նայեցէ՛ք զմելի մը անգամ չի կայ քովերնիս, արդէն մեր զէնքերը առին:

Իրաւ է որ երբ Արմէն Կարօ «թո՛ղ մի՛ տաք որ նային վրանիդ» գոչեց, ամէնքը մէկէն պատրաստուեցան դիմադրելու, բայց արդէն գործողութիւնը աւարտած էր:

Հրաչեայ և Կարօ՝ բորբոքած՝ թարգմաններուն ըսին թէ այս նախատինքներէն ետքը չեն ուզեր չոգենաւը մնալ և կը նախընտրեն դուրս ելլել ու թուրքերուն ձեռքը իյնալ:

— Դեռ երէկ ծունկի վրայ եկած մեզի կ'աղաչէիք և այսօր զէնքերնիս առնելէ ետքը կը նախատէք, գոչեց Կարօ:

Մաքսիմօֆ չլսելու զարկաւ այս խօսքերը և սակայն ինքն ալ շատ զրգուռած կ'երեւար:

Ֆրանսական դեսպանատան թարգմանը Պ. Ռուէ յաջողեցաւ փակել միջապէսը: Նաւաստիները չխուզարկեցին երկու պետերուն գրպանները:

Թարգմանները մեկնելուն պէս Ժիոսօն շարունակեց իր ձամբան:

Ճաշէն յետոյ վեր ելայ տեսնելու համար օրուան հերոսները: Հրաչեան ու Կարօն մէջտեղ չի կային, երրորդ կարգի խցիկ մը տուած էին իրենց և կերակուրը չոգենաւէն կը մատակարարուէր, իսկ միւսները վերնայարկը կը մնային և նաւապետը հրահանգ տուած էր զիրենց տեղաւորել չոգենաւին ցուկին կողմը, որպէս զի, հետաքրքիր աչքերէ հեռու, կարենան հանգիստ ըլլալ. նոյնիսկ արգելած էին իրենց ասդինները գալ պտտիլ:

Երբ իրենց քով դացի՝ ճաշելու վրայ էին: Հիմա ուրախ զուարթ կը խնդային ու կ'ուտէին:

Իրենցմէ մին զիս ճանչցաւ և անունս տալով՝ հրաւիրեց ժողովրդին:

Հազիւ թէ քանի մը խօսք փոխանակած էինք, ահա նաւաստի մը եկաւ և հրաւիրեց զիս որ հեռանամ քովերէն:

Կ'երեւայ որ թարգմաններուն որոշումով մասնաւոր հրահրութեան մը ենթարկուած պիտի մնային, մինչև որ բոլորովին հեռանայինք թրքական ջուրերէն:

Ոցիկս դարձայ քնանալու, երբ յանկարծ շոգենաւը կըրկին կեցաւ:

Այս անգամ մեքենան խանգարուած էր: Չորս ժամ կորսնցուցինք նորոգումի համար և հազիւ հետեւեալ օրը կէսօրին հասանք Չանաք Գալէ:

Հետաքրքիրներու հարիւրաւոր նաւակներ պաշարեցին շոգենաւը: Պոլսոյ դէպքերը արդէն իմացուած էին ու ամէնքը շոգենաւ մտնել կուզէին որոշ լուրեր առնելու համար, բայց նաւապետը բացարձակապէս արգելեց դրսէն մէկու մը շոգենաւին մէջ ոտք դնել:

Կը վախճային որ թուրքերը Հայ յեղափոխականներուն դէմ վրէժխնդրական բան մը կ'ընեն:

Իզմիր ալ, ուր կը հասնինք հետեւեալ առտուն, նոյն արգելքը կայ: Միայն Ամերիկեան ու Անգղիական հիւպատոսները կրնան շոգենաւ գալ, որոնք հետաքրքիր կ'ըլլան տեսնելու Հայ յեղափոխականները և կը խօսակցին Արմէն Կարօյի հետ:

Իզմիրէն մեկնելէս ետքը ա'լ խստութիւնը վերցած է Ժիոնիսի մէջ: Յեղափոխականները ազատօրէն կը պատին շոգենաւին մէջ և ամէն մարդ կրնայ հետերին տեսնուիլ:

Ժամերով կը խօսիմ Արմէն Կարօյի հետ, որուն անկեղծ ու կորովի նկարագիրը տեսակ մը կախաղորիչ ազդեցութիւն կ'ընէ վրաս: Դէպք մը կը պատմէ որ կ'արժէ յիշել հետ:

Կարօ երբ յեղափոխական գործին մասնակցելու որոշում կուտայ՝ կը գրէ Նազարբէկի որ պատրաստ է անձը և դրամը

զոհել ազատութեան համար ու կը խնդրէ Նազարբէկէն որ իրեն ըսէ թէ ինչ բանի մէջ օգտակար կրնայ ըլլալ:

«Անձի պէտք չունինք, դրամդ ղրկէ՛» կը պատասխանէ Մարօյի ամուսինը:

Այս պատասխանին վրայ Կարօ Դաշնակցականներուն կը դիմէ, որոնք գրկաբաց կ'ընդունին զինքը:

Հրաչեայի հետ գրեթէ բնաւ չկրցայ տեսնուիլ. քիչ մը անհաղորդ մէկը կ'երեւար, միշտ բակուած էր խցիկին մէջ, ուր անընդհատ կը գրէր: Կարծեմ Պանքայի դէպքին պատմութիւնը կը պատրաստէր Դրօշակի համար:

Գիշերը գացի վերջապէս ազատօրէն տեսակցելու միւս Դաշնակցականներուն հետ:

Նաւուն ցուկը ժողովուեցանք ամէնքս, աստեղադարդ աղուոր գիշեր մըն էր ու Ժիոնիս կ'անցնէր Քիոսի ու Բսարայի առջեւէն:

Գանարիսի հայրենիքը...

Կարմիր լոյսեր կը պլպլային Բսարայի բլրակներուն վրայ:

Դաշնակցականները ոգեւորուած զուարթ կ'երգէին՝ գինի խմելով:

Չորս օր առաջուան արիւնալի տեսարանները կը վերանորոգուին յիշողութեանս մէջ, երբ կը նայիմ Քիոսի լոյսերուն:

1822 Ապրիլին էր որ Քաթիան փաշան հասաւ Քիոս՝ քառասունըֆինգ նաւով ու եօթը հազար մարդով և գիշերանց ուժակոծեց քաղաքը ու բնակիչները ջարդել տուաւ: Անգէն Քիոսցիներն ալ մննէ վար չմնացին ջարդուելու մասին ու ոչխարի պէս մորթուեցան: Երեք օր անընդհատ ջարդը տեւեց, քսաներեք հազար հոգի կորան և քառասուն հազար ալ Եգիպտոս տարուեցան՝ իբր գերի ծախուելու համար:

Եւ սակայն եթէ Քիոս ջարդուեցաւ, Բսարա, իր փոքրիկ քոյրը, դիմադրեց և Գանարիս, յոյն յեղափոխութեան հերոսներէն մին, որ Բսարա կղզիէն էր, մեծամեծ փնտններ հասցուց թրքական նաւատորմին:

Նոյն միջոցին Դաշնակցականները կ'երգեն:

«Չար բռնակար Հայոց կեղեքիչ.

Վախեն պահուեցաւ ոսկի գահուն տակ,

Խուշ Եւրոպայի թնդաց մէկ դահլիճ,

Հայր սարսուեցաւ, կարմրեցաւ Հնչակ»:

Այն ատեն Դաշնակցականները Հնչակեան երգեր կ'երգէին և փոխադարձաբար. երանելի՜ ժամանակ:

Բայց չեմ գիտեր ինչո՞ւ այդ երգը անհարկի, պոռոտախօս կը թուի ինծի այդ ջուրերուն մէջ ու խցիկս կ'իջնեմ: Հետեւեալ առտուն, երկուշաբթի, Ժիոսն կը մտնայ յունական ջուրերը:

Պայծառ առաւօտ մըն է և կայտառ ու զուարթ հով մը կը փչէ ծովին վրայ: Ատտիկէի առջեւն ենք, Սունիոնի հրբուռանդանին դիմաց՝ ուր կ'երեւայ Աթենասի տաճարը: Ահա՛ Եգինէ, Սալամին ու ցամաքին վրայ, հեռուն, արեւին ճառագայթներուն տակ լուսաշող՝ Պարթենոնը:

Շողենաւը վեհափառօրէն կը յառաջանայ ու կը մանէ Բիրէի նաւահանգիստը:

Պանքայի ցոյցին դէպքին լուրը արդէն հասած է Աթէնք ու թերթերը երկարօրէն ու չափազանցօրէն, ինչ որ յոյն թերթերուն դրութիւնն է, պատմած են ամէն բան:

Դիտեն թէ Ժիոսնի մէջ կը գտնուին Պանքան մըտնողները,

Աթէնքի ու Բիրէի ամբողջ Հայերը, մեծ մասամբ փախըստական յեղափոխականներ, նաւակներու մէջ լեցուած կը շրջապատեն Ժիոսնը, բայց տակաւին հաղորդակցութեան հրաման առած չըլլալով շողենաւը, չեն կրնար վեր ելլել:

Դաշնակցականները ու ես, քով քովի շարուած ենք կամրջակին վրայ:

Վարը, նաւակներուն մէջէն, իսկոյն կը ճանչնան Արմէն Կարօն, որ ցոյցէն քիչ առաջ Աթէնք եկած ու քանի մը շաբաթ մնացած էր: Վարէն կեցցէներն ու ծափահարութիւնները ծայր կուտան:

Տիւրան Քելեկխան

Յանկարծ մէկ երկու հոգի գիտ ու կը ճանչնան և ահա նաւակներուն մէջ բերնէ բերան լուր կը տարածուի թէ Պանքան մտնողներէն մէկն ալ Օտեանն է:

Երբ գործողութիւնները կ'աւարտին, քարանթինայի դէղին դրօշը վար կ'իջեցնեն կայմին վրայէն ու ելնարանները կ'երկարեն դէպի ծով: Հայերը խելայեղ վազքով մը կը խուժեն շողենաւ ու վրանիս նետուելով կը սկսին մեզի փախթել ու համբուրել, խառնիճաղանձ աղաղակներ բառնալով:

Ի զո՞ւր կը ջանամ իրենց հասկցնել թէ ես Պանքան մըտնող հերոս մը չեմ, թէ արժանի չեմ այդ ցոյցերուն:

Ո՞վ մտիկ կ'ընէ: Ճարահատ կը ստիպուիմ կէս ժամու չափ ընդունիլ Պանքան մտնող հերոսի դերը:

Դաշնակցականները իրենց ճամբան պիտի շարունակեն մինչև Մառսէյլ, ուրկէ պիտի ղրկուին Հարաւային Ամերիկա, չեմ գիտեր ինչ արտառոց կարգադրութեամբ մը:

Շողենաւը տակաւին քանի մը ժամ պիտի մնայ Բիրէի նաւահանգիստը, ուստի Հայերը կը խմբուին օրուան հերոսներուն շուրջը անվերջանալի հարցումներ ուղղելով իրենց:

Եւ շողենաւէն կ'ելլեմ Իտալացիի մը հետ, զոր շողենաւին մէջ ճանչցած էի և որ ծանօթ ըլլալով Աթէնքի՝ աղնուաբար յանձն առաւ զիս առաջնորդել:

Այդ մարդը իտալական թերթի մը թղթակիցն էր, որ նախ Աթէնք գալէ ու հոն քանի մը ամիս անցընելէ ետքը Ժիոսնի շողենաւով Պոլիս եկած էր ճիշտ Պանքայի ցոյցին օրը և ոտքը Պոլսոյ ցամաքը չդնելով՝ վերադարձած էր Յունաստան:

Միասին շողեկառք նստեցանք ու գացինք Աթէնք, որ Բիրէէն հազիւ կէս ժամ հեռաւորութիւն ունի:

Հոն Օմոնիա հրապարակը, պանդոկի մը մէջ սենեակ մը՝ վարձելէ ետքը, Իտալացի թղթակիցը զիս ստիպեց այցելելու միասին Յունական թերթերու խմբագրատունները: Հետզհետէ գացինք Էսքիայի, Ափրօքոլիսի, Սփրիքի, Բեռիի խմբագրատունները ուր խիստ սիրալիր ընդունելութիւն մը ըրին ինծի և մանրամասնօրէն հարցում-խորձեցին գիտցածներուս և տեսածներուս մասին: Բնականաբար բաւական բաներ ունէի պատմելու և հետեւեալ օրը չորս թերթերն ալ զրեթէ իմ պատմութիւններովս լեցուած էին:

Պանդոկ վերադարձիս տեսայ որ ծանօթ մը, կարծեմ՝ միակ ծանօթը Յունաստան ոտք դրած ատենս, ինծի կը սպասէր:

Հնչակեան գործիչ մըն էր, արհեստով նկարիչ, որ Անդրէաս Մկրեան կը կոչուէր և որ աւելի հանրածանօթ է Բաբայաշտ անունով:

Բարեպաշտ դեր ունեցած էր Պապը Ալիի ցոյցին կազմակերպութեան մէջ, յետոյ վտանգուելով՝ ստիպուած էր փախչիլ ու Աթէնք կը գտնուէր ամիսներէ ի վեր:

Միասին երկարօրէն խօսակցելէ ետքը գացի հանգչելու:

ԵՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Արեմի մեզ. — Նախարարապետ Տելիանի. — Արեմացիներ. հանդէպ Հայ փախսականներուն. — Տիւրիկցիներ եւ Մսեցիներ. — Աղօթք. — Նպաստաւսոյց Յանձնաժողովը. — Սպառնալիք եւ ամբաստանութիւն. — Գիտակից ժողովուրդը. — Գրիգոր Մ'օհոսեմէքեան.

Հետեւեալ մէկ քանի օրերուն մէջ բնականաբար ծանօթացայ զրեթէ բոլոր Հայերուն հետ:

Առաջին խորհուրդը որ ինծի տուին սա եղաւ.

— Պէտք է անունդ փոխես:

— Ինչո՞ւ համար,

— Այստեղ սովորութիւնը այնպէս է, պատասխանեցին խորհրդաւոր ժպիտով մը:

Ի վերջոյ հասկցայ որ լրտեսներէ զգուշանալու համար այդ միջոցը ընտրած էին:

Տէր Ստեփանեան անուն Երզնկացի վաճառական մը, որ մահուան դատապարտուած էր իբրեւ յեղափոխականներու հետ յարաբերութիւն ունեցող և անոնց դրամական օժանդակութիւն ընող, և Աթէնք փախած՝ ուր կարապետ կարապետեան կը կոչէին զինքը՝ զիս մկրտեց Վահրամ Վահրամեան անունով և բոլոր այն ամիսներուն մէջ՝ ուր Յունաստան անցուցի այդ անունով ճանչցուցած էի. նոյն իսկ շատեր իրական անունս կը կարծէին ատիկա:

Աթէնքի մէջ ճանչցայ առաջին անգամ Զարեհ Գոչեանը, նոյնպէս ի բացակայութեան դատապարտուած փախստական, որ Արծրունի կը կոչուէր, և որուն հետ շուտով մտերիմ բարեկամներ եղանք:

Հոն էր նաև պատուելի Նշան Բէշիշեան, հիանալի երիտասարդ մը, Գալուստ Արխանեանի հրոսախումբէն. Նոյնպէս Սիմոն Մանիկեան՝ Արմատանցի պատուական անձ մը Հնչակեան ներկայացուցիչ, որ Բիրէ կը բնակէր ու «Հայոց դեսպանը» կը կոչուէր՝ մինչ Բարեպաշտ կը նկատուէր Աթէնքի Հայոց հիւպատոսը:

Իմ Աթէնք հասնելէս շաբաթ մը ետքն էր որ գաղթականներու հեղեղը սկսաւ թախիլ: Պոլսէն եկող ամէն մէկ շոգենաւ հարիւրաւոր փախստականներ կը նետէր Բիրէի քաղաքները: Իրենցմէ ունեւորները կը մեկնէին Եգիպտոս, իսկ խեղճեր կը մնային հոն:

Ամիս մը ետքը հազարի հասած էր այդ աւուր հացի կարօտ մարդոց թիւը:

Հարկ էր ճար մը մտածել զանոնք պատսպարելու և կերակրելու համար:

Իսկոյն Յանձնաժողով մը կազմեցինք, որուն նախագահ ընտրեցինք Սերովբէ Կիւրճեան, Ամերիկեան համալսարանէ ելած զարգացեալ անձնաւորութիւն մը, որ բախտին խաղերէն քշուած եկած խրած էր Աթէնք տարիներէ ի վեր և ուր հազիւ կարող կ'ըլլար ապրուստը ճարելու:

Յանձնաժողովի ատենապետ ընտրուեցայ ես, իսկ անդամներն էին Կարապետ Կարապետեան, Բարեպաշտ, Զարեհ Գոչեան, Սիմոն Մանիկեան, Պատուելի Բէշիշեան, Մաքսուտ Սանճեան, Գոհգոր Գալֆայեան, Պարոն Ռէթէոս որ Միւրքիւն անուն ամսաթերթի մը տէրն ու տնօրէնը, զրաչարն ու խմբագրապետը, ցրուիչն ու մատակարարն էր միանգամայն. ատոնցմէ զատ կային նաև մէկ քանի տեղացի Հայեր:

Մեր առաջին մասծումը եղաւ պատսպարան հայթայթել առանց բնակարանի մնացած հազարի չափ երկսեռ փախստականներուն:

Յանձնաժողովը որոշեց ասոր համար դիմում ընել նախարարապետ Տէլիեանի և այդ պաշտօնը յանձնեց ինծի:

Նոյն միջոցին Աթէնք կը գտնուէր աղտոտ, սոգտ, անկիրթ գինեմոլ Հայ քահանայ մը, չեմ գիտեր ո՞ր տեղէն հոն ինկած և որուն անունը չեմ յիշեր:

Մեր դիմումին պաշտօնական հանգամանք մը տալու համար այդ քահանան ալ միասին առի և ելանք զացինք Արտաքին Գործերու պաշտօնապետը, ուր կը գտնուէր ծերունի նախարարապետը:

Շատ յոյս չուէի թէ Պարոն Տէլիեանի մեզ պիտի ընդունէր, ասոր համար գրաւոր խնդրագիր մըն ալ պատրաստած էի ի հարկին զայն տալու համար:

Հարցուփորձելով գտանք նախարարապետին սենեակը, որուն դրան քով պահպան մը նստած էր:

— Նախարարապետին հետ կ'ուզենք տեսնուիլ, ըսի վարանոտ ձայնով մը:

— Մտէ՛ք, պատասխանեց դռնապանը դուռը բանալով:

Եւ անա՛ մենք զմեզ գտանք Պարոն Տէլիեանի քով, որ գրասեղանին առջև բազմած՝ թուղթեր կը կարդար:

Երկու բառով ինքզինքս ու քահանան ներկայացուցի, բայց տակաւին խօսքս չաւարտած՝ ծերունի նախարարապետը, ոտքի ելած էր ու յարգանքով ու խոնարհութեամբ քահանային ձեռքը բռնելով համբուրեց:

Յետոյ մեզ թեկնաթուին վրայ իր քովը նստեցնելով՝ հարցուց թէ ի՞նչ կը փափաքէինք:

Պարզեցի մեր այցելութեան պատճառը:

Չափազանց շահագրգռուած՝ մանրամասն տեղեկութիւններ հարցուց փախստականներու թիւին ու վիճակին վրայ, յետոյ ըսաւ.

— Շատ գոհ եմ որ մտածեք էք ինծի դիմելու և կ'ուզեմ անմիջապէս տնօրէնութիւն մը ընել այդ խեղճերուն մասին...

Եւ պաշտօնեայ մը կանչելով՝ յանձնարարեց որ յիսուն

զինուորական վրաններ հաստատուին իսկոյն Ֆալէրոյի դաշտին մէջ, որ Բիրէի ու Աթէնքի միջև կը գտնուի:

— Վրանները բոլորովին նոր են և բնա չեն գործածուած, ըսաւ, ուստի ձեր խնամքին կը յանձնեմ զանոնք, ջանացէ՛ք լաւ գործածելու:

Մեր ամենախորին շնորհակալութիւնները յայտնելով մեկնեցանք ծերունի դիւանագէտին քովէն:

Անկէ ետքն ալ, մէկ քանի առիթներու մէջ, Պարոն Տէլիեանի մեծ մարդասիրութիւն և ազնուութիւն ցոյց տուաւ Հայերուն նկատմամբ:

Երբ քանի մը տարի առաջ թշուառական յիմարի մը դաշոյնին զո՛ր գնաց այս պատուական ծերունին՝ մէկ երկու յօդուածով Ալեքսանդրիոյ Ազաճ Բեմին մէջ պատմեցի այդ հայասէր նախարարապետին մեղի հանդէպ ցոյց տուած համակրանքը: Յօդուածներս արտասպուեցան յոյն մէկ քանի թերթերու մէջ, ինչպէս նաև Մինաս Զերազ անոնցմէ քաղուածք մը ըրաւ իր Լ'Արմենիին մէջ ու ասով գոնէ մեր երախտագիտութեան հարկը մասամբ վճարեցինք իրեն:

Անկեղծ ըլլալու համար պէտք է ըսեմ որ ո՛չ թէ միայն Տէլիեանի՝ այլ նաև բոլոր յոյն կառավարութիւնը և ժողովուրդը խիստ բարեացակամ գտնուեցան Հայ փախստականներու հանդէպ:

Ամէն անգամ որ Հայու և Յոյնի մը միջեւ կռիւ ծագէր, միջամտող ոստիկանը Յոյնը կ'առնէր կը տանէր ու կը պատժէր, ազատ թողլով Հայը՝ նոյն իսկ երբ այս վերջինն էր յանցաւորը:

— Անոնք մեր հիւրերն են, նոյն իսկ եթէ պակասութեան մէջ գտնուին պէտք չէ որ զիրենք դատապարտենք, կ'ըսէին ոստիկանները անշուշտ բարձրագոյն պատուէրի մը հպատակելով:

Այս ներողամտութիւնը սակայն չատ երկար չտուեց, որովհետեւ Հայերէն ոմանք սկսան նոյն իսկ գողութիւն և մարդասպանութիւն ընել:

Յիսուն խոշոր վրանները լի ու լի պատսպարեցին անպատրաստ մնացած փախստականները:

Յանձնաժողովը յետոյ քննութեան ձեռնարկեց աւուր հացի կարօտ անձերը որոշելու և անոնց օրական ապրուստ մը ձարելու համար:

Այս աշխատութիւնը բաւական տաղտուկ պատճառեց մեզի, որովհետեւ ամէնքը կ'ուզէին իրրեւ անօթի ու հացի կարօտ արձանագրուիլ, մինչդեռ իրենց մէջ մարդիկ կային, որոնք ֆիւկեւուն տակ հարիւրաւոր ոսկիներ պահած էին, ինչպէս յետոյ յայտնուեցաւ:

Այդ գործողութիւնը աւարտելէ յետոյ, հարկ էր դրամ գտնել հարիւրաւոր անձերը կերակրելու համար:

Առաջին անգամ հանգանակութեան մը ձեռնարկեցինք, որ շնորհիւ յոյն թերթերու աջակցութեան և ժողովուրդին ուղղած ջերմ կոչերուն բաւական լաւ արդիւնք տուաւ:

Յետոյ թատերական ներկայացում մը կազմակերպեցինք Վառիէթի թատրոնին մէջ և Յունաց Սառա Պէռնարը՝ Տիկին Փառասքէվօբուլօ՝ ու իր խումբը անձուիրաբար ներկայացուցին Ֆրուֆրուն:

Հասոյթի այդ քանի մը աղբիւրները սակայն չուտով սպառեցան:

Ամէն օր մարդ գլուխ վաթսուն յիսիս կամ մօտուորապէս երեք դրշ. դրամ կը վճարէինք պատսպարեալներու իւրեւ ուտելիքի դրամ և մանրադնին քննութիւններէ ետքը՝ տակաւին 500 հոգի ունէինք մեր ցուցակին վրայ իրրեւ բարձրակապէս կարօտ նշանակուած:

Ու հետզհետէ նորանոր փախստականներ կը հասնէին, խումբ խումբ, երեսուն քառասուն հոգի, որոնք հարկ էր տեղաւորել, կերակրել:

Կը յիշեմ Տիվրիկցիներու խոռմբ մը քառասուն հոգիի չափ, որ Պանքայի ցոյցէն քանի մը ամիս ետքը, հոկտեմբերի մէջ հասաւ Բիրէ:

Այդ Տիվրիկցիները, քարափին մօտ, անգղիական չոգե-
նաւի մը մէջ կ'աշխատին եղեր ածուխ պարպելու, երբոր
կոտորածը սկսեր է ու ա'լ հոն մնացեր են, խանի մը մէջ
թողլով իրենց գոյքն ու դրամը:

Նաւապետը հաւանք է գիրենք պահել, պայմանաւ որ
աշխատին: Պոլսէն մեկնած էին դէպի Պաթում՝ ուր կ'եր-
թար նաւը, հոն ուս կառավարութիւնը արգելած էր դուրս
ելլելու: Նաւը բեռնաւորուած դարձեր էր Պոլիս ու նորէն
մեկնած դէպի Սեւ ծով, այս անգամ Օսմասա ալիւր առնելու
համար: Օսմասայէն եկած էր Բիրէ, ուր վերջապէս կրցեր էին
դուրս նետել ինքզինքնին՝ վեց շաբաթ ծովուն վրայ թափա-
ռելէ ետքը: Քառասուն օր աշխատեր, բեռ կրեր էին անընդ-
հատ, առանց վարձք ստանալու, միայն չոր հացի մը փո-
խարէն:

— Ձեր կեանքը փրկեցի, դեռ ինչ կ'ուզէք, պատաս-
խանած էր նաւապետը, երբ համարձակեր էին բան մը պա-
հանջել անկէ:

Այդ քառասուն օրուան մէջ ժամանակ չէին գտած լուաց-
ուելու: Ածուխի փոշիով սեւցած մարմիններնուս վրայ ալիւրը
եկած ծեփուած էր, մեռած ուրուականի չարաշուք դէմքեր
տալով իրենց:

Ջուրը, — լուացուելու համար պէտք եղած ջուրը, —
իրենց կը պակսէր նաև հիմակ, ֆալէրոյի դաշտին մէջ: Մօ-
տերը աղբիւր չկար, ամէն մարդ եմելու ջուրը ֆալէրոյէն կը
բերէր սափորով և Տիվրիկցիները չէին կրնար երթալ մինչեւ
հոն: Ոստիկանները արգելած էին իրենց վրաններու սահման-
ներէն անդին անցնիլ, որովհետեւ հազուաւ չունէին ու իրենց
կերպարանքը դաշխակեցուցիչ էր...: Պոլիս՝ աշխատութեան
միջոցին՝ ինչ որ կը կրէին ան էր միայն վրանին, այսինքն
կարճ վարտիք մը մինչեւ ծունկերնին իջած ու մերկ մարմին-
նուն վրայէն ածուխի տոպրակ մը, զոր ծակած էին՝ որպէս զի
կարենան գլուխնին ու ձեռքերնին դուրս հանել: Երկու ոտքի

վրայ կեցած անճոռնի՝ կրեաներու կերպարանք մը ունէին
խեղճ մարդիկը:

Ու ծովը, ջինջ, կապուտակ, կը տարածուէր հոն, քիչ
մը անդին, աչքերնուն դիմաց, ուր ամէն մարդ կ'երթար
լուացուելու, բաղնիքներուն մէջ:

— Ա'խ, մենք չպիտի՞ կրնանք մէյ մը մտնել ծովը, կը
հառաչէին խեղճերը օրն ի բուն:

Ձէ', չա'տ աղտոտ էին մաքրուելու իրաւունք ունենալու
համար:

Ու ա'լ տանջանք մը եղած էր ասիկա իրենց համար,
փորձանքին գերադրականը, յետին Գողգոթան: Դժբախտու-
թեան համար չինուած իրենց ուղեղին մէջ համակերպութեամբ
կ'ընդունէին ամէն բան, իրենց գոյքերուն ու դրամին կո-
րուստը, վեց շաբաթ դեգերումը ծովերուն վրայ, Յունաս-
տանի մէջ վրանի տակ ապրիլը, չոր հաց ուտելը... բայց ա-
ծուխով ու ալիւրով չաղախուիլ ու ամիսներով չկրնալ լուացուիլ
գոնէ՛ անգամ մը, ասիկա չէին կրնար ըմբռնել:

— Հիւսսպին մէջ չի կար. կ'ըսէին գլխու յուսահատական
օրօրումով մը, որ ալ աւելի ահուկի դէմք մը կուտար իրենց:

Տիվրիկցիներէն ետքը պէտք է յիշել Մշեցիներու խումբ
մը: Ասոնք քսան քսանըհինգ հոգիէ կը բաղկանային, Պան-
քային ցոյցէն քանի մը ամիս առաջ բանտ նետուած ու հոն
մնացած էին մինչև Օգոստոսի վերջերը: Օր մըն ալ զիրենք
կանչեր ու հարցուցեր էին.

— Ո՞ր տեղացի էք:

— Մշեցի:

— Լա'ւ, հիմա անմիջապէս ճամբայ պիտի ելլէք ձեր եր-
կիրը երթալու համար:

Ու ոստիկաններէ շրջապատուած, ոչխարի հօտի մը պէս,
բերեր նետեր էին զիրենք Աւստրիական չոգենաւ մը: Շոգե-
նաւը ճամբայ ելլէն ետքը Մշեցիները հասկցած էին որ ոս-
տիկանները սխալմամբ փոխանակ զիրենք Տրապիզոն գացող
նաւը առաջնորդելու՝ թրիէսթէ մեկնողին մէջը բերած էին:

Արդ, իրենց փոխադրութեան ծախքին համար ուստիկանութիւնը կարգադրած է եղեր Տրապիզոնի շոգենաւին համար, այնպէս որ նաւապետը փոխադրութեան գինը կը պահանջէ Մշեցիներէն, որոնք զրուշ մը անգամ չունին գրպաննին: Նաւապետը կը սպառնայ զիրենք կապել կամրջակին վրայ, կայմին պարաններուն, ինչպէս շոգենաւին օրէնքը կը տրամադրէ:

— Ըրէ՛ք ինչ որ կ'ուզէք, կը պատասխանեն ճարահատ: Եւ օրէնքը կը գործադրուի:

Բասնըվից հոգի հաստ չուաններով կը կապուին կայմին շուրջն ու քովերը ամբողջ օրը: Գիշերը վրայ կը հասնի ու կապերը չեն քակուիր: Ծովը որ արդէն բաւական յուզեալ էր, կ'ալեկոծի, շոգենաւին տատանումները կը սաստկանան ու կոհակները կուգան ծեծել խեղճերը:

Մշեցիները կը յիշեն իրենց բանտը ու ա'խ կը քաշեն ազատած ըլլալուն համար: Բաղդատաբար որքան աւելի հանգիստ էին հոն:

Կէս գիշերին ահռելի իրարանցում մը կը պատահի կամրջակին վրայ: Խոշոր պարսպ տակառներ կային նաւուն եղերքները շարուած ու պարաններով պրկուած. ալեկոծութեան տատանումներէն պարանները կը խզուին ու ահա՛ տակառները կը սկսին թաւալիլ մէկ կողմէն միւսը, գլորելով ու զարնուելով ամէն կողմ ու մանաւանդ կամրջակին մէջտեղը կապուած ջրաթաթախ Մշեցիներուն՝ որոնք յուսահատ ճիչերով կը սկսին օգնութիւն աղաղակել:

Նաւազները կը հասնին, տակառները նորէն կը կապեն իրենց տեղերը, սակայն բանը բանէն անցած էր: Մշեցիները ջարդուկոտոր եղած էին, որին ոտքը, որին թեւը, որին սրբունքը, որին գլուխը ճմուռեր, կոտորեր, պատուեր էր: Պաղ ալիքները որոնք քիչ մը առաջ կը չարչարէին զիրենք, ծեծելով իրենց մարմինը, հիմա արիւնալից անդամները լուսով տեսակ մը սփոփանք, ամոքում կուտային անոնց:

Նաւապետը կուգայ կը տեսնայ այդ նախճիրը, լացով ու պաղատանքով խմորուած վիրալից դէմքերը ու կը գլխայ վրանին . . .

Կապանքէն կ'աղատին:

Երբ ոտք դրին Բիրէի քարափներուն վրայ, ամէնքս ալ, իրենց վիրակապ անդամները տեսնելով, կարծեցինք թէ վայրագ Թուրքերու զոհեր էին այդ թշուառները:

— Չէ՛, պատասխանեցին, Թուրքը բան չըրաւ մեզի...: Ու պատմեցին իրենց տխուր պատմութիւնը:

Վրաններուն տակ, Տիվրիկցիներուն հետ, ասոնք ա'լ գերագոյն տարաբախտներն էին, մարդոցմէ ու աստուածներէ լքուած՝ վտարուած ճակատագրային նշանակներ՝ որոնց վրայ Չարիքը իր սանձարձակ մոլեգնութիւնը կը թափէր:

— Դեռ ինչե՛ր պիտի տեսնենք, դեռ ինչե՛ր պիտի տեսնենք, կը մրմռային անձկութեամբ, անցածին յիշատակէն ահաբեկ ու գալիք անձանօթէն սարսափած:

Փախստական միւս արկածեալներուն համար ասոնք սփոփանք մը եղած էին, մխիթարանք մը, զոր եսասիրութիւնը իրենց կը ներշնչէր: Իրենց դժբախտութիւնը կը չափէին անոնցին հետ ու թեթեւացում մը կը զգային:

— Փա՛ռք Աստուծոյ, կը մտածէին, գոնէ մենք սա Տիվրիկցիներուն ու Մշեցիներուն փորձանքին չհանդիպեցանք:

Փա՛ռք Աստուծոյ, այո՛, որովհետեւ ամենակարողն Աստուած ամէնուն գլխուն ալ կրնար բերել նոյն փորձանքը:

Ու վաղորդայնին երկիւղը կը ծանրանար վրանին ու կը ճնշէր իրենց սարսափահար էութիւնը: Ահ, կ'ուզէին հեռացնել անձանօթ վտանգը, որ կրնար գալ տակաւին, մեղմեղ, ամոքել խաւարին անդունդներէն ելլող ու զիրենք հարուածող անտեսանելի բազուկը, Յայտնութեան եօթը հրեշտակները՝ որոնք Աստուծոյ բարկութիւնը կը թափէին իրենց գլխուն: Ու պէտքը, անդիմադրելի պէտքը կը զգային աղաչելու, պաղատելու, գետնամած աղաղակելու, որպէս զի ա'լ ներուէր, թողութիւն տրուէր իրենց:

— Աղօթենք, աղօթենք որ Աստուած ողորմի մեզի:

Այս էր ամէնուն վրայ տիրող մտածումը: Ա՛լ իրենց մտաքին, սրտին ու ջիղերուն գործունէութիւնը կորսնցուցեր էին, ա՛լ կռուելու, տոկալու կորուսին չէր մնացեր: Հայոց ազատութեան վրայ չէին մտածեր, Թուրքին դէմ ո՞ր չունէին, ա՛լ մոռցեր էին ամէն բան, իրենց կնիկները, զաւակները, արտերը, գոյքերը, իրենց հայրենիքը:

— Մեր կիներն ու աղջիկները առեւանգեցին, մեր գոյքերը յափշտակեցին... հեղաշ ըլլայ, կը մտածէին, միայն թէ ա՛լ մոռցուինք չարիքէն, ա՛լ թող մեզ չհալածէ:

Երբ օր մը գացեր էի նորէն դեգերիլ իրենց վրաններուն շուրջը, տեսայ որ ամէնքն ալ բոլորուելու են, դաշտին մէջ, մէկու մը քով որ գիրք մը կը կարդար:

Հեռուէն ճանչցայ զինքը. «Տէր Հայր»ն էր, վաթսուն տարեկան Սեբաստացի բեռնակիր մը, որուն այդ անունը կուտային միշտ աղօթելուն և ուրիշներուն ալ աղօթել քաղաքելուն համար:

Նախկին յեղափոխական մըն էր, Սեբաստիայի գիւղերէն մէկուն ջոջը, որ օր մը ձերբակալուելու տարիներով բանտը մնալէ ետքը կրցեր էր ազատիլ՝ իր ամբողջ հարստութիւնը մաս առ մաս կերցնելով պաշտօնեաներուն: Գիւղը՝ իր տունը վերադառնալով թափուր գտեր էր զայն. կիներ մեռած էր ու չորս զաւակները ձգելու գացեր էին հրոսախումբերու հետ: Հարսերն ու երկու աղջիկները մնացեր էին միայն, առանց ապրուստի, գիւղացիներուն ողորմութեանը կարօտ, խարխիկ հիւղակի մը մէջ կծկուած: Նախկին ջոջը մեկներ էր Պոլիս, բեռնակրութեամբ ստակ ճարելու իրեններուն, մինչև որ, օր մը լուր առեր էր թէ Գիւրտերը եկած աւարի տուած էին իրենց գեղը և աղջիկներն ու հարսերը հափափած: Հիմակ ա՛լ միս մինակ էր աշխարհի երեսը, միս մինակ Ս. Գիրքին հետ, զոր թելին տակ կը պտտցնէր:

Երբ մօտեցայ չրջանակին, Սեբաստացին Սաղմոսներէն

գլուխներ կը կարդար, որոնք ինք զատեր ու նշանակեր էր:

«Ջուրի պէս թափուեցայ, կ'աղաղակէր, զինքը երկիւղածութեամբ մտիկ ընողները յուսահատ նայուածքով մը պարուրելով, ջուրի պէս թափուեցայ ու ամէն ոսկորներս քակուեցան, սիրտս մոմի պէս եղաւ, հալեցաւ փորիս մէջ:

«Չորցաւ իմ ոյժս հոգէ ամանի մը պէս, ու լեզուս քմացս փակաւ, և զիս մահուան հողը դրին:

«Վասն զի շունները չորս կողմս առին, չարերուն ժողովքը զիս պատեցին, ձեռքերս ու ոտքերս ծակեցին:

«Իմ ամէն ոսկորներս կրնամ համբոյ, անոնք կը նային՝ կը տեսնեն զիս:

«Իմ անձս սուրէն ազատէ՛ ու կեանքս՝ չանը ձեռքէն:

«Յողնեցայ ես կանչելէն, կոկորդս ցամքեցաւ, աչքերս նուաղեցան իմ Աստուծոյս սպասելէն:»

Ու խեղճ ձերունի «Տէր Հայր»ը սկսաւ լալ...: Յուզմունքը տիրեց ամէնուն վրայ, իրենց ամբողջ տառապանքը ևրեցաւ նորէն իր աղետային կերպարանքովը և վաղուան սարսափը նորէն ցնցեց զիրենք:

— Աղօթենք, աղօթենք, գոչեցին միաբերան. Տէր Հայր, ժամերգութիւն մը ըրէ՛ մեզի:

Սեբաստացին գիրքը գոցեց, աչքերը սրբեց և ըսաւ.

— Այո՛, երեսնիս դէպի Արեւելք դարձնենք ու աղօթենք:

Ամէնքս շարուեցանք վրաններէն քիչ մը անդին, դաշտին մէջ, Հիմէթ լեռան դիմացը: Հեռուն հոյակապ կը բարձրանար աչքերնուս առջեւ Ակրոպոլիսը, որուն Բանթէիկեան մարմարները կ'ոսկեղօծուէին Սալամինայի ետեւ մարը մանող արեւուն ճառագայթներէն:

Արարողութիւնը այնքան սրտաշարժ, չրջանակը այնքան վեհափառ ու տպաւորիչ էր որ խորին յուզում մը պատեց, պաշարեց մեզ երբոր աղօթքները սկսան:

Սեբաստացի ձերունին, մեր շարքերէն քանի մը քայլ

անդին կեցած էր, թեև կը տարածած, խուզարկու, աղաչաւոր նայուածքը դէպի վեր, ի գո՛ւր փնտռելով Ան որուն կ'ուզէր իր պաղատանքները: Եւ ինձի կը թուէր թէ Մովսէսն էր անիկա, անապատին մէջ, Փարաւոնի երեսէն փախչող իր ժողովրդին հետ: Ատեն ատեն պարթև հասակը կը խոնարհէր, ծունկի կուգար, կը տարածուէր գետնին վրայ ու հողը կը համբուրէր, և իր ետե կեցող բազմութիւնն ալ կ'իյնար, երեսը գետնին, յանկարծ գլխուն լախտի հարուած մը ուտողի պակուցումով:

Մութը տիրեց կամաց կամաց, արեւը աներեւոյթ եղաւ Պելոպոնեսի լեռներուն ետե, Հիմէթի մանուշակագոյն կատարները սեւցան և Պարթենոն կորսնցուց իր շողշողուն փայլը:

Անոնք կը շարունակէին իրենց աղօթքները, ծնրադրութիւնները, ցաւատանջ ելեւէջները:

«Տէ՛ր ողորմեա, Տէ՛ր ողորմեա», կը հառաչէր ատեն ատեն Սեբաստացին ամբողջ էութեամբը, աղիքներուն ու երիկամունքին խորէն եկող անդնդային ձայնով մը և բազմութիւնը կը կրկնէր աղաղակը, գետնամած գալարուելով հողին երեսը:

— Տէ՛ր ողորմեա, Տէ՛ր ողորմեա...

Դիչերը հասած էր, աստղերը կը փայլէին ու մութին մէջ բազմութիւնը պատառ պատառ եղած ստուերի մը կը փոխուէր: Տիվրիկցիները իրենց մեռած ուրուականի դէմքով, Մշեցիները իրենց ճերմակ վիրակապներով, ա՛լ ճիւղներու կը նմանէին:

Առասպելական շարաշուք կախարդներու համախմբում մըն էր կարծեա որ խաւարին մէջ, չըլլալիք, ցնորական աղէտք մը կը նիւթէ:

Ու աղօթքները, Տէ՛ր ողորմեաները, ծնրադրութիւնները, հառաչանքները կը շարունակուէին անդադրում:

Ա՛լ յափշտակման, վերացումի, հիացութեան ոլորտներուն մէջ բռնուած, կը քշուէին կը տարուէին անգիտակից, անձնաթող:

— Աստուած, լուս մի ցուցուր...

Լսուեցաւ յանկարծ ու ահա՛ խելայեղ բազմութիւնը կրկնեց մէկ բերան:

— Աստուած, լուս մի ցուցուր:

Ահ, ցաւագար խեղճ հագիններ, իրենց երկարատև պաղատանքի սպառիչ ճիգէն ետքը, կ'ուզէին որ գոնէ տեղ մը հասած ըլլային, մէկը ամոքած ըլլային այդ աղօթքները, երկըրպագութիւնները, ծեծուած կուրծքերը, արցունքներն ու հառաչանքները. ու լոյս մը, նշան մը կը խնդրէին հիմա, պղտիկ, աննշան հրաշք մը երկնքին երեսը, որ պիտի անդորրացնէր, պիտի սրտապնդէր զիրենք:

Յալէրօյի դաշտին այդ աղօթքը այնքան տպաւորիչ էր որ անոր յիշատակը մինչև այսօր անեղծ մնացած է յիշողութեանս մէջ:

Եւ սակայն մեր հասոյթի աղբիւրները ա՛լ սպառած էին, մինչև ետքը չէինք կրնար մեզ այնքան ազնուօրէն հիւրընկալող Աթենացիներէն դրամ հաւաքել:

Եւ մինչ Յանձնաժողովը՝ տազնապներու մատնուած՝ անկարելի միջոցներ կը ջանար ստեղծել օրական վաթսուն լէփթան կարենալ տալու համար կարօտեալներուն, վրաններուն տակ ապստամբութիւնը ծայր տուաւ:

Խառնակիչին մէկը գացած համոզած էր այդ խեղճ մարդիկը թէ Հնչակեան կուսակցութիւնը հինգ հազար ոսկի ղըրկած է կարօտեալներուն բաշխուելու համար և թէ մենք այդ գումարը քովերնիս պահած՝ իրենց հազիւ կերակուրի դրամ կուտայինք:

Երբ օր մը, ըստ սովորութեան, գացինք Յալէրօյի դաշտը, օրականները բաժնելու, զոր հազար գժուարութեամբ կրցած էինք ճարել, վրանաբնակները մերժեցին ընդունիլ:

— Չենք ուզեր ձեր դրամը, պոռալով երեսնուս: Եւ ահա՛ աջ ու ձախէն մեզի դէմ խուլ սպառնալիքներ, ամբաստանութիւններ սկսան բարձրանալ:

Կարելի չէր այդ մարդէց խօսք հասկցնել. ուստի խոհեմութիւն համարեցինք հեռանալ, առանց վէճ յարուցանելու:

Բայց խնդիրը այսչափով չլմնեցաւ, իրիկունը երբ Ալիոս Թէոտորա հրապարակը մեր ժամագրավայրը եղող սրճարանը նստած էի, քանի մը հոգի սպառնագին վրաս խուժեցին՝ պահանջելով Լոնտոնէն եկած հաղարաւոր ոսկիները:

Բարեբախտաբար Բարեպաշտը այդ յարձակումին հոտը նախապէս առած է եղեր և իսկոյն մէկ քանիի հետ օգնութեան հասաւ ինծի և զիս ազատեց տագնապալից կացութենէ մը:

Հետեւեալ օր, բազմաստորագիր հանրագրութիւն մը, գրեթէ ամբողջ վրանաբնականերու կողմէ, մեր պաշտօնանկութիւնը կը պահանջէր սպառնագին ձեւով:

Ասիկա անշուշտ մեզի համար հիանալի առիթ մըն էր անտանելի գործէ մը ազատելու: Անմիջապէս որոշեցինք Յանձնաժողովէն հրաժարիլ, բայց որովհետեւ միեւնոյն ժամանակ ամբաստանութիւն մը կար մօր վրայ՝ պէտք համարեցինք երթալ փախստականներուն քով՝ հասկցնել անոնց իրենց սխալմունքը, պարզել մեր մինչև այդ օր ունեցած հասոյթի աղբիւրները և յետոյ քաշուիլ գործէ:

Այդ բացատրութիւնները տալու պաշտօնը յանձնուեցաւ ինծի որ, ինչպէս ըսի, Յանձնաժողովին ատենապետն էի:

Ամէնքս միասին գացինք վրաններու դաշտը: Հոն հրաւիրեցինք բոլոր դժգոհները, ես ծառի կոճղի մը վրայ ելայ և սկսայ բացատրել իրաց վիճակը մանրամասնօրէն և «փաստացի կերպով» և մեզի դէմ ամբաստանութիւն ընողը ուզեցի որ գայ և ինքն ալ՝ իր կարգին՝ իր ամբաստանութիւնը հաստատէ:

Ասդին անդին փնտռեցին և ըսին որ մէջտեղ չի կայ:

Մարգիս Սուխն

Ի վերջոյ յայտարարեցի թէ մենք հրաժարած էինք այլևս մեր պաշտօնէն:

— Չէ, գոչեցին ամէն կողմէ, չենք ընդունիր ձեր հրաժարականը, մենք ձեզ կ'ուզենք, ձեր վրայ վստահութիւն ունինք:

— Բայց ձեր ստորագրութեան տակ դո՛ւք պահանջած էք որ հրաժարինք, գոչեցի:

— Այդ կարեւորութիւն չունի՝ մեզի ստորագրէ ըսին, մենք ալ ստորագրեցինք, պատասխանեցին դժգոհներուն պարագլուխները. մենք արդէն գիտէինք որ ըսածները սուտ են:

— Ուրեմն ինչո՞ւ ստորագրեցիք:

— Ստորագրէ՛ ըսաւ ստորագրեցինք, ի՞նչ կ'ըլլայ միւսիւ վահրամ, հիմա դուն անոր հակառակ բան մը գրէ, ան ալ ստորագրենք . . . :

Այդ վայրկեանին հասկցայ թէ ի՞նչ էր «գիտակից ժողովուրդ»ը, շահագործիչներու սիրական գիտակից ժողովուրդը...

Այդ թուականին տակաւին թարմ երիտասարդ, եռանդուն ու քիչ մըն ալ բանի մը հաւատացող, երբ նկարագրի այդ հաւաքական գծծութիւնը տեսայ, փոխանակ իմաստնաբար մտովի խնդալու այդ խեղճութեան հանդէպ՝ բուռն բարկութիւն զգացի և գոչեցի ամէնուն երեսին .

— Ոչխարամիտ ապուշներ, մէկ օրէն միւսը ի՞նչպէս ձեր համոզումները կը փոխէք... ի՞նչպէս իրարու հակառակ հանրագրութիւններ կը ստորագրէք, գուցէ ե՛ս եմ ստախօսը եւ միւսն է որ իրաւունք ունի...

Բայց արդէն անոնք զղջացեալ, պաղատագին, մեր ձեռքերը կը համբուրէին, որպէս զի զիրենք չլքանենք:

Բնականաբար ստիպուեցանք մեր պաշտօնը շարունակել որքան դժնդակ ըլլար այն:

Այդ միջոցին մեզի օգնութեան հասաւ Եղիպտահայ մը, Գրիգոր էֆ. Մէօնթէմէթեան, Զակաղիկ հաստատուած՝ բնիկ թօքաթցի հայ մը, որ կրցած էր այնտեղ հարստութիւն զիգել և Յունաստան եկած էր օգտփոխութեան:

Օր մը, հետաքրքրութեան համար, այցելած էր վրանի տակ բնակողներուն և ահա՛ իր սրտին խորը հնչած էր ցեղին ձայնը, և այդ մարդը որ երկար տարիներէ ի վեր հայրենի հողէն հեռու, օտարութեան մէջ, մոռցած էր իրենները, յանկարծ զգածուած էր տեսնելով անոնց տարապայման թըշուառութիւնը:

Իր այցելութենէն ետքը եկաւ մեզի գտաւ, հարցուց թէ ինչպէ՛ս կը կերակրէինք այդ թշուառները և երբ մեր հասոյթի աղբիւրները բացատրեցինք իրեն՝ յօժարակամ յանձնա-

ռու եղաւ օրական հինգ ոսկի վճարել և այս կերպով, մինչեւ իր Եղիպտոս վերադարձը, կարծեմ 80-90 ոսկիի մօտ գումար մը վճարեց:

Սիմոն Մանիկեան, որ դրամները ամէն օր բաշխելու պաշտօնը ունէր, նախախնամութենէ զրկուած մարդ մը կը նկատէր Մէօնթէմէթեանը և զայն «Աստուծոյ Մարդը» կ'անուանէր:

Յետոյ, տարի մը ետքը, երբոր Եղիպտոս կը գտնուէի, պատուելի Նշան Քէչիշեանի հետ յատկապէս Զակաղիկ գացինք «Աստուծոյ Մարդը» տեսնելու որ սիրալիր ընդունելութիւն մը ըրաւ մեզի:

ՉՈՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Տիգրան Երկաթ. — Իր բանախօսութիւնը. — Հիւանդութիւնը. — Պելնիգացի Անքուանը. — Դիւցազնական ծրագիր մը. — Ռեքոս Մուրաշեան. — Միութեան բերքը. — Դրուսմահաւաք համակիրներ. — Նազարբէկի գէտ օրինակը. — Հայրենասէր Պարոն Քոֆինոս. — Փախսական հայերը. — Շաբաթ մը Եգիպտոսի մէջ. — Քնայբեան ռեժիմը. — Արփիարեանի երազը. — Գաղթականներու խաղճութիւնները. — Մեկնում Արեւմտեան. — Ուրանիա շոգեմալը. — Յուզումնալից անցք մը Կրեմէն. — Ալեքսանդրիա կը հասնինք:

Հոկտեմբերի կամ Նոյեմբերի մէջ էր երբ օր մը Պոլսէն եկող Մէսածըռի շոգեմալը դադարէր, ինչպէս յաճախ կ'ընէին ծանօթներ տեսնելու յոյսով:

Յանկարծ կամրջակին վրայ հանդիպեցայ Տիգրան Երկաթին, որ Մարտիկա ու անկէ Բարիզ պիտի երթար ուր միտք ունէր հաստատուելու:

Ճամբան սոսկալի լիթորիկ կրած էին և խեղճը՝ որ արդէն տկար էր, չարաչար նեղուած էր, այնպէս որ ճամբորդութիւնը չարունակելու կարողութիւն չունէր գրեթէ:

— Յամաք ելիր ու չարաթ մը մնացիր և հանգստացիր, յաջորդ շոգեմալով կը մեկնիս, խորհուրդ տուի իրեն:

Յետոյ աւելցուցի.

— Հայկական դատին ի նպաստ բանախօսութիւն մըն ալ կ'ընես Աթէնքի մէջ...

— Բայց, դիտել տուաւ, նիւթական միջոցներս կը պակսին, հազիւ Բարիզ երթալու և հոն քիչ մը ապրելու չափ գրամ ունիմ քովս:

— Հոգ մի՛ ըներ, քեզ Աթէնքի մէջ ծախք ընել չենք տար, ըսի:

Կը մտածէի թէ չարաթ մը կրնանք դիմել պահել 60—70 տրախմիով:

Տիգրան Երկաթ հաւանեցաւ և միասին դուրս ելանք չոգենաւէն իր պայուսակներն ալ առնելով:

Դրեթէ ոտքի կենալու կարողութիւն չունէր. իսկոյն զինքը պանդոկ մը առաջնորդեցի ուր թեթեւ ճաշ մը ընելէ ետքը՝ մտաւ անկողին հանգստանալու համար:

Հետեւեալ օրը քիչ մը կաղզուրուած էր և կրցանք միասին այցելել խմբագրատունները և բանախօսութեան մը ծրագիրը պարզել՝ որ խանդավառութեամբ ընդունուեցաւ:

Իսկոյն թերթերը մեծաշօնդ կերպով ծանուցին Տիգրան Երկաթի Աթէնք հասնիլը, մասնաւորապէս բանախօսութիւն մը ընելու համար Հայկական խնդրին վրայ:

Եւ սակայն խեղճ Տիգրան Երկաթ տկար էր. միւս օր կրկին ստիպուեցաւ անկողին իյնալ:

Բանախօսութիւնը հաղիւ տասնընից օր ետքը կարելի եղաւ ընել Բառնաս կոչուած սրահին մէջ, ուր հաւաքուած էր Աթենացիներուն մտաւորական դասակարգը:

Տիգրան Երկաթ՝ անկողնին մէջ պառկած՝ ափսոսանքով պատրաստած էր իր խօսելիքը գրաւոր կերպով, զոր կարդաց ժամուկէս անընդհատ: Հիանալի ֆրանսերէնով մը տաղանդաւոր երիտասարդը կը ներկայացնէր Հայ և Յոյն ազգերու յարաբերութիւնները դարերու ընթացքին մէջ և կը գուշակէր ապագայ Դաշնակցութիւն մը Արեւելքի այդ երկու պատմական ազգերուն միջեւ, որոնք այնքա՛ն նկարագրի նմանութիւններ ունէին իրարու հետ:

Բանախօսութիւնը, որ կուռ ուսումնասիրութիւն մըն էր պատմական ցուցմունքներով լցուն, խորին ազդեցութիւն յառաջ բերաւ և բոլոր ծափահարութիւններով ընդունուեցաւ ու հետեւեալ օրը բոլոր թերթերը անկէ երկար քաղուած քննարկներով:

ըրին ու ամէն կողմէ շնորհաւորութիւններ սկսան տեղալ Տիգրան Երկաթի հասցէին:

Բայց խեղճը իր ուժերուն վրայ չափազանց վստահացեր էր: Բանաստեղծեան հետեւեալ օրը կրկին անկողին ինկաւ, այս անգամ բոլորովին ուժաթափ ու ամիս մը պառկած մնաց:

Ամէնքս փոխն ի փոխ հիւանդապահութիւն կ'ընէինք իրեն և կը ջանայինք գոհացնել իր ջղայնոտ հիւանդի քմահաճոյքները:

Իր անկողնին դէմ փոքրիկ սեղան մը կար, որուն վրայ շարել տուաւ իր սիրելիներուն յուսանկարները, յետոյ ուղեց որ խաղողի որթատունկ մը գտնենք ու անով չրջանակ մը ձեւացունենք պատկերներուն վերեւ:

Չարեհ Գոչեան ժամերով թափառելէ ետքը յաջողած էր այգիէ մը որթատունկ մը խլել ու վաղն ի վաղ բերել յաղթականօրէն:

Որթատունկէն ետքը՝ Տիգրան Երկաթ նուաւ մը ուղեց, որպէս զի մէջտեղէն կտրենք ու սեղանին վրայ դնենք:

Այդ նուաւ բաւական նեղութիւն պատճառեց մեզի: Եղանակը չէր ու միայն մեծ պողպատեղաներու քով կարելի էր գտնել հատին 2 — 3 տրախմի վճարելով: Ստիպուեցանք մէջերնիս հանգանակութիւն մը ընել նուաւ գնելու և մեր սիրելի հիւանդը գոհացնելու համար:

Այս հիւանդութեան առթիւ ալ Աթենացիները մեծ աղնըութիւն ցոյց տուին: Բժիշկները, որոնց գլխաւորն էր նախարարապետին եղբայրը տօքթոս Տէլիեանի, ամէնէն համբաւաւոր Յոյն բժիշկը, ամէն օր կուգային հիւանդը խնամելու ձրիաբար: Իսկ գրական անձնաւորութիւններ անպակաս էին իր քով:

Վերջապէս կրցաւ ոտքի ելլել ու քաղքին մէջ պտտիլ, բայց բժիշկները յայտարարեցին թէ տակաւին չէր կրնար տուկալ ճամբորդութեան յոգնութիւններուն, մանաւանդ որ ե-

ղանակը ձմեռ էր և պատուիրեցին որ ամիս մը ևս մնայ մինչեւ որ աւելի կազդուրուի:

Այդ միջոցներուն էր երբ Սիմոն Մանիկեան և Բարեպաշտ ինձի իմացուցին թէ Եւրոպացի երիտասարդ մը եկած է, որ անպատճառ կ'ուզէ Հայ Յեղափոխական պետի մը հետ յարաբերութեան մտնել կարեւոր բան մը հաղորդելու համար:

Գացի զինքը տեսնելու՝ իր նպատակը հասկնալու համար: Հազիւ 20 — 22 տարեկան վառվռուն երիտասարդ մըն էր և պարոն Անթուան կը կոչուէր:

Հարցուցի իրեն թէ ի՞նչ էր իր կարեւոր գեկուցումը:

— Յեղափոխական պետ մըն ես, հարցուց:

— Ո՛չ, պատասխանեցի:

— Ուրեմն բան մը չեմ կրնար ըսել, հարկ է որ պետի մը հաղորդեմ գաղափարս, որուն համար յատկապէս հոս եկած եմ և որուն տրամադրած եմ կեանքս և ամբողջ հարեւտութիւնս:

Իրիկունը Տիգրան Երկաթին պատմեցի պարոն Անթուանի հետ տեսակցութիւնս՝ որ զինքը չափազանց շահագրգռեց:

— Զար մը մտածենք զինքը խօսեցնելու համար, ըսաւ:

— Քեզ իբրեւ Յեղափոխական պետ ներկայացնենք իրեն, թերեւս այս կերպով յաջողինք, պատասխանեցի:

Տիգրան Երկաթ այս խորհրդիս հաւանեցաւ և հետեւեալ օր պարոն Անթուանի ըսինք որ վերջապէս Յեղափոխական պետ մը զինքը պիտի ընդունէր: Չափազանց ուրախ եղաւ և ժամադրութիւն տուինք իրեն Սինտաղմա հրապարակը գրտնուող սրճարաններէն մին:

Պարոն Անթուան խանդավառութեամբ թօթուեց «Յեղափոխական պետին» ձեռքը և յետոյ կամաց մը հարցուց իրեն թէ իմ քովս կրնա՞յ ամէն բան ազատօրէն խօսիլ:

— Այո՛, ըսաւ Տիգրան Երկաթ լուրջ դէմքով մը, պարոնը իմ տեղակալներէս մէկն է և կրնաք կատարեալ լըստահութիւն ունենալ իր վրայ:

Այն ատեն պարոն Անթուանի լեզուն բացուեցաւ և սկսաւ խօսիլ:

Նախ յայտնեց թէ ինք Պելճիքացի էր, հաւատացեալ Կաթողիկ ու կղերականներու աշակերտ: Քրիստոնեաներու ջարդը լսելով՝ յանկարծ՝ ասպետական ոգին բորբոքած էր իր մէջը և որոշած էր անոնց օգնութեան փութալ տեսակ մը նոր խաչակրութիւն կազմելով:

— Մենք եօթը հոգի էինք այս որոշումը տուող և Պելճիքայէն ճամբայ ելլող, բայց միւս վեց ընկերներս մինչեւ Բարիզ եկան ու անկէ անդին չուզեցին ընկերանալ ինծի...: Այսուհանդերձ վստահ եմ իրենց վրայ և գիտեմ որ նշան մը ընելուս պէս պիտի վազեն գան, բայց անոնցմով գործը չի լինար...: Հիմա, ուղեցի ձեզի հետ տեսնուիլ եւ համաձայնիլ՝ որպէս զի այս գործին դուք ալ ձեր աջակցութիւնը նշուիք: ... ձեռք ո՛չ դրամ և ո՛չ զէնք կ'ոռոգեմ...:

— Ի՞նչ աջակցութիւն կը խնդրէք մենէ:

— Քսաներեք մարդ հայթայթեցէ՛ք ինծի, պանքան մըտնողներու տեսակէն, այսինքն քաջասիրտ, յանդուգն ու անձնուէր:

— Ինչո՞ւ համար ճիշդ ու ճիշդ քսաներեք, հարցուց Երկաթ հետաքրքրուած:

— Որովհետեւ եօթը հոգին, ինչպէս ըսի, արդէն պատրաստ են ու քսաներեք կը պակսի երեսուն ըլլալու համար:

— Բայց երեսուն հոգիով ի՞նչ կարելի է ընել...:

— Բաւական է Ապտիւլ Համիտի ձեռքէն Քրիստոնեաները փրկելու համար, պատասխանեց պարոն Անթուան վրձնաբար:

— Մասնաւոր ծրագիր մը ունիք արդեօք:

— Բնականաբար... , հիմա պիտի բացատրեմ և պիտի տեսնէք թէ որքան պարզ եւ որքան ալ ազդեցիկ է միանգամայն: Այդ ծրագրին գործադրութեան համար երեսուն հոգի և քսան հազար ֆրանք պէտք է, դրամը պատրաստ է:

տասը հազար ֆրանք ես իմ անձնական դրամս ունիմ և միւս տասը հազար ֆրանքն ալ վեց ընկերներս պիտի հայթայթեն... , կը մնայ պակսած մարդիկը գտնել:

— Եթէ ձեր ծրագիրը իրագործելի է՝ ո՛չ թէ քսաներեք՝ այլ երեք հարիւր մարդ կրնանք ձեզի հայթայթել իսկոյն, պատասխանեց Տիգրան Երկաթ: Հիմա բացատրութիւն տուէ՛ք տեսնեմ ձեր ընկիւքին նկատմամբ:

— Ծրագիրը ես յղացած եմ և կ'ուզեմ որ բացարձակապէս գաղտնի պահուի, ըսաւ Պելճիքացին խորհրդաւոր լըռութեամբ մը:

— Պատուոյ խօսք կուտանք այդ մասին:

— Լաւ ուրեմն, ուշադրութեամբ մտիկ ըրէ՛ք: Երեսուն հոգին ոտքերնէն մինչեւ գլուխին պիտի զինեմ, յետոյ առագաստանաւ մը պիտի վարձեմ ու ասկէ ճամբայ պիտի ելլամ դէպի Փոքր Ասիոյ եղերքները և Չանազ գալէն սկսելով՝ մինչեւ Նաֆա պիտի հրթրամ մի առ մի հանդիպելով բոլոր նաւահանգիստները և ծովեզերեայ քաղաքները:

— Ի՞նչ ընելու համար:

— Հոն գտնուած բոլոր փաշաները եւ պէյերը գերի բռնելու եւ նաւ բերելու համար...:

— Առագաստանաւին մէջ ի՞նչպէս կարելի է այդքան բազմութիւն պահել ու կերակրել:

— Անոր ալ ճարը խորհած եմ, պատասխանեց խանդաւառ Պելճիքացին, զանոնք մաս մաս պիտի փոխադրեմ Արշիպեղագոսի յունական կղզիներէն մէկը, յանձնելով տեղացիներուն պահպանութեան:

— Յետո՞յ...:

— Յետոյ, երբ ամբողջ փաշաներն ու պէյերը ժողվենք բերենք, այն ատեն բանակցութեան կը մտնենք Ապտիւլ Համիտի հետ և մեր պայմանները կը պարտադրենք իրեն: Ասկէ զատ՝ երբ Քրիստոնեայ մը սպաննուի, անոր փոխարէն մենք ալ մեր գերիներէն մէկը կը սպաննենք:

Կարելի չէ ըսել թէ պարոն Անթուան խնթ մըն էր, այսուհանդերձ իր մտային բորբոքումը, մոլեռանդութիւնը, արկածախնդրական խառնուածքը իրար գալով, իրականութեան գիտակցութիւնը կորսնցուցած կը թուէր:

Տիգրան Երկաթ համբերութեամբ բացատրեց իրեն թէ որքան ալ նպատակը բարի՝ սակայն բացարձակապէս անգործադրելի էր, մանաւանդ որ փաշաներն ու պէյերը խեցիի պէս ծովեզերքներէն կարելի չէր հաւաքել:

Երիտասարդը յուսախաբ մնաց և արտմտութեամբ գոչեց.

— Կը տեսնամ որ դուք ճշմարիտ յեղափոխականներ չէք...

Եւ սակայն չհրաժարեցաւ իր խորհուրդէն և գնաց ուրիշներու պարզել իր ծրագիրը:

Յետոյ, ամիսներ ետքը, երբ Եգիպտոս էի, խեցի որ պարոն Անթուան նաւ մը վարձած և ութը տասը զինեալ Հայերու հետ ճամբայ ելած էր ու մինչեւ Կիպրոս գացած:

Հոն արշաւախումբը ցրուած էր և զէնքերը գրաւուած էին անգլիական իշխանութեան կողմէ:

Տիգրան Երկաթ բաւական կազդուրուելէ ետքը՝ մեկնեցաւ Աթէնքէն ու գնաց Բարիդ, ուր «Ռըվիւ տէ Ռըվիւ» ծառայութիւնէն մէջ կարգ մը ուսումնասիրութիւններ հրատարակեց Աթէնքի և Յոյն ժամանակակից գրականութեան վրայ, որոնք յունարէնի թարգմանուեցան և իր անունը ժողովրդականացուցին Յունաստանի մէջ այն աստիճան որ Աթէնքի քաղաքապետութիւնը «Աթենացի քաղաքացի»ի տիտղոսը տուաւ տաղանդաւոր Հայ երիտասարդին, որուն վաղահաս մահը անփոխարինելի կորուստ մը եղաւ Հայութեան համար:

Հազիւ թէ ոտքս Աթէնք դրած էի՝ երբ Ռէթէոս Մուրատեան ինձ առաջարկեց Միտրիւն թերթին խմբագրապետութիւնը՝ ի փոխարէն օրական երկու ճաշի, որ իր հաշտոյն պիտի ուտէի իր ներկայացուցած մէկ ճաշարանը:

Պարոն Ռէթէոս կարճուկ հասակով ու քառակուսի դէմքով մարդ մըն էր, որ տասնըչորս տարիէ ի վեր Աթէնք կը գտնուէր ու վիճաբանութեամբ իր ապրուստը կը ճարէր:

Մեր երթալէն առաջ, միջոց մը, Թուրք փախստականներու հետ Վարան անուն վիճաբան թերթէն թերթ մը հրատարակած էր, որ բաւական աղմուկ յարուցած՝ և ի վերջոյ, Օսմանեան ղեսպանատան ջանքերովը յանգած էր մինչև պարոն Ռէթէոսի Աթէնքի մէջ բանտարկութեան և թերթին խափանման:

Բանտէն ելլելէն ետքը Մուրատեան որոշեց էր Հայերէն թերթ մը հրատարակել և յաջողած էր Պոլսէն գաղտնաբար տառ բերել տալ, բայց դժբախտաբար մէկ քանի տառեր, Գ. և Հ. ևն. ճամբան կորսուած էին և խեղճը ստիպուած էր իր Միտրիւնը հրատարակել այդ պակասաւոր չտառերով:

«Միութիւն»ը չորս նեղ սիւնակներով պատիկ թերթ մըն էր որ ամիսը անգամ մը լոյս կը տեսնէր և ձրի կը ղրկուէր ամէնուն: Յոյսը նուէրներուն վրայ էր:

«Թերթը ձրի է, բայց նուէր չնորհակալութեամբ կ'ընդունինք», կը գրէր ատեն ատեն, մինչ «Միութիւն»ի համակիրները թերթը կ'ուզէին՝ բայց նուէր չէին ղրկեր: Շատեր թերթը կ'ուզէին՝ պարզապէս յունական նամակադրոշմներ ժողովուր համար իրենց հաւաքածոյին:

«Փոխանակ հինգ լեփթանոց նամակադրոշմներու՝ երկու և երեք լեփթանոց փակցուցէ՛ք» կը գրէին այդ անպատկառ համակիրները: Իրաւ է որ ատեն ատեն Պուլկարիայէն երեք ֆրանք, Ամերիկայէն կէս տոլար, Եգիպտոսէն հինգ ղրուշ նուէրներ կը հասնէին, բայց ատոնք բաւական չէին թերթին ծախքը գոցելու՝ որքան ալ խնայողական պայմաններու մէջ կատարուէր ան:

— Ի՞նչպէս ձրի թերթ հրատարակելու գաղափարը ունեցար, հարցուցի իրեն:

Պարոն Ռէթէոս ըսաւ որ Նաղարէկեանը անուղղակի պատճառ եղած էր ատոր:

Յայտնի է որ Հնչակի հիմնադիրը բաւական ժամանակ իր թերթը հրատարակած է Աթէնք, ուր հաստատած էր իր բնակութիւնը կնոջը՝ Մարոյի հետ:

Պարոն Ռէթէոս ճանչցած էր Նազարէկը և «Հնչակ»ի առաքիչի պաշտօնն ալ վարած:

— Տեսնալու բան էր Նազարէկին հոս եղած առնելը, երբ միասին բօսթան կ'երթայինք, ամէն կողմէ անձրեւի պէս կուգային նուէրները... ա'խ, այդ տեղատարափ նուէրներն էին, որ իմ ալ գլուխս դարձուցին: Այն օրերէն միտքս դրի ես ալ յեղափոխական ձրի թերթ հրատարակել ու այդ նուէրներուն գոնէ հարիւրին տասը ձեռք անցընել:

Ահաւասիկ այդ վերջիշումներէն ծնունդ առած էր Միութիւնը, որ սակայն կատարեալ յուսախաբութիւն մը եղաւ իրեն համար, թէ և պարոն Ռէթէոս յամառութեամբ շարունակեց զայն՝ կարծեմ մէկ քանի տարի՝ վիմադրութենէ չահած դրամը թերթին ծախսելով:

Ես չորս ամիս միայն կարծեմ թերթին «խմբագրապետութիւն» ըրի: Բայց ամսաթերթով չգոհացայ՝ միայն և Ռէթէոսի առաջարկեցի որ «Յաւելուած Միութեան» անունով տասնօրեայ վիմագիր թերթ մըն ալ հրատարակենք՝ միմիայն ազգային ու քաղաքական լուրերու նուիրուած: Այս յաւելուածը, որ բո՛ւն թերթէն աւելի մեծ էր, դրամով պիտի վաճառուէր: Այդ վիմագիր թերթը կարծեմ 6-7 թիւի չափ հրատարակեցինք ու յետոյ դադրեցուցինք՝ մեր ակնկալութիւնները չպսակուելով:

Տիգրան Երկաթ ինքն ալ, Աթէնք գտնուած միջոցին, մեր խնդրանքին վրայ յօդուած մը գրած է թերթին՝ բոլորովին անոր ուղղութեան հակառակ, որովհետեւ չմոռնամ ըսելու որ թերթը որոշ ուղղութիւն մը ունէր, որ է «միացնել բոլոր յեղափոխական կուսակցութիւնները»:

Տիգրան Երկաթի յօդուածին խորագիրն էր «Անմիաբանութեան օգուտները», որով ցոյց կուտար թէ մէկ քանի կուսակցութեանց գոյութիւնը աւելի օգտակար է, որովհետեւ բարի նախանձ, մրցում և կենդանութիւն յառաջ կը բերէ:

Միութիւնի արտօնատէրն էր Բօքիօս անուն տեղացի մը,

որուն անունը կ'երեւար թերթին ներքեւը և որուն դէմքը երբեք չէր երեւա՞ր, այնպէս որ գոնէ անգամ մը չեմ տեսած զինքը:

Գաւառի հեռաւոր անկիւններէն ընթերցողներ, որովհետեւ յեղափոխական միջոցներով թերթը կ'երթար Թուրքիոյ շատ կողմերը, սրտածմիկ նամակներով օգնութիւն կ'ակնկալէին «հայրենասէր պարոն Բօքիօս»էն, զոր անշուշտ կ'երեւակայէին Հայ յեղափոխական ամենակարող պետ մը:

Այսպէս ուրեմն, Միութիւնը գէշ աղէկ փորս կը կշտացնէր և Աթէնքի մէջ փորը կշտացնելը բաւական ծանր հարց մըն է:

Ազգատ երկիր մըն է Յունաստան, ուր օտարականին համար գրեթէ ասպարէզ չի կայ:

Աթէնքի մէջ լաւագոյն դիրքի տիրացող Հայը՝ Տօքթ. Աղաբեկ, արքունիքի պալատին ատամնաբոյժն էր և որ սակայն չէր կրնար Եորկիոս Թագաւորէն իր առնելիքները գանձել:

Տեսնելու էր թէ հոն ապաստանող Հայերը ի՛նչ միջոցներու կը դիմէին համեստ ապրուստ մը ապահովելու համար իրենց:

Պատուելի Նշան Քէշիշեան, Գալուստ Արխանեանի սիրական ընկերը, որ տարիներով լեռները ասպատակած էր, քարայրներու խոնաւութեան մէջ իր մարմինը մաշեցնելով ու անտանելի յօգացաւներու ենթարկուելով, ի սէր յեղափոխութեան, հիմա, Աթէնքի ու Բիրէի մէջ պաղպաղակ կը ծախէր երկար ձողի մը տակ կքած:

Արամ Բագրատ, Միլթիէի շրջանաւարտ, Թուրքերէն, Ֆրանսերէն, անգղիերէն ու գերմաներէն լեզուներու հմուտ, որ Լզմիրի մէջ կարեւոր պաշտօն մը վարելէ ետքը, յեղափոխական գործի մը հետեւանքով, ամէն բան թողած ու փախած էր Յունաստան, մեծ օթէններու դրանց առջեւ կը սպասէր անգղիացի դրօսաշրջիկները առաջնորդելու համար՝ իբրեւ

կիկերոն՝ Աթենական հնութիւնները և քանի մը տրախմի-
շահելու:

Ու յաճախ դառն փորձութիւններու կ'ենթարկուէր խեղ-
ճը, որովհետեւ լաւ չէր ճանչնար այդ հնութիւնները եւ Ա-
րիսպագոսի բլուրը՝ Սոկրատի բանտին, Թեսէոսի տաճարը՝
Բաքոսի թատրոնին հետ կը չփոթէր:

Եւ երբ հետեւին «Պէտէքէր» ունեցող զրօսաշրջիկներ իր
սխալը ցոյց կուտային պատմական աղբիւրի մը, սիւնի մը
կամ հորի մը մասին՝ Արամ Բագրատ անդրդուելի համարձա-
կութեամբ մը կը պատասխանէր:

— Ներեցէ՛ք, պարոն, Պէտէքէր կրնայ սխալած ըլլալ՝
քանի որ հնագիտութիւնը այս կէտին նկատմամբ իր վերջնա-
կան վճիռը չէ արձակած տակաւին:

Սիմոն Մանիկեան, Արմտանցի փռապետը, որ Պոլսոյ մէջ
տաճանակներով գործաւորներ բանեցուցած ու փայլուն դիրք
մը ունեցած է, Բիրէի մէջ խուրու խախուճի փոքրիկ խա-
նութ մը ունէր, որմէն հաղիւ օրական ապրուստը կրնար
ճարել:

Զարեհ Գոչեան, ինքն ալ Ատա-Բազարցի ունեւոր ընտա-
նիքի զաւակ մը եւ իր քաղքին մէջ իրրեւ վաճառական դիրք
ունեցող մէկը, խեղճ ու կրակ կեանք մը կը վարէր Աթէն-
քի մէջ:

Անդրէաս Մկրեան կամ Բարեպաշտ իր արհեստը ի գործ
կը դնէր քապեղաններ գրելով ճղճիմ օրականներով:

Ընդհանրապէս մեր սովորական կերակուրն էր տօմաթէս
սալթիսին ու ձիթապտուղը, զոր մեծ ախորժով ու համա-
խըմբըւած կ'ուտէինք Բիրէ՝ Սիմոն Մանիկեանի վարձած փոք-
րիկ տունը, որ Բիրէէն անցնող բոլոր չքաւոր Հայ գաղթա-
կաններու ժամադրաւայրն էր և ուր սովորաբար ճաշի ու
պառկելու համար 8—10 բացառիկ հիւրեր կը գտնուէին:

Իմ Աթէնք գտնուած միջոցիս Պոլսէն եկան նաեւ ուրիշ
Հնչակեաններ՝ Սեդրակ Ամպարեան, Շահրիման, Սուրէն,
եւ այլն:

Շահրիմանը Պոլսոյ մէջ մէկ երկու անգամ տեսած էի
Վահէ Արզուեանի հետ, բայց զինքը աւելի մօտէն ճանչցայ
Աթէնքի մէջ ուր մէկ քանի ամիս մնաց:

Պոլսէն փախչող եւ Աթէնք ապաստանողներուն մէջ կա-
յին նաեւ Տօքթօր Ճէլալեան եւ Տօքթօր Թիւրապ, որոնք
առտուընէ մինչեւ իրիկուն Պոլսոյ ախը կը քաշէին ու ան-
համբեր կը սպասէին որ բարեւաւութիւն մը տեղի ունենար
ու հանգիստ սրտով երթային իրենց տեղը:

Տօքթօր Ճէլալեան, որ Օմօնիա հրապարակը պանդոկ
մը իջած էր, շատ կը նեղուէր գաղթականներէն, որոնք իր
վրայ կը խուժէին՝ յանուն ազգասիրութեան՝ ձրիաբար ինք-
զինքնին դարմանել տալու համար այն ախտերէն, որոնց մաս-
նագէտն էր հանգուցեալ տօքթօրը:

Վահէ Արզուեան ևս Պոլիսէն մեկնած ու Եգիպտոս գա-
ցած էր:

Միջոց մը Զարեհ Գոչեան և ես ճամբու ծախք մը հայ-
թայթելով, ինչ որ մեծ գումար մը չէր, քանի որ երրորդ կար-
գով կը ճամբորդէինք, Ալեքսանդրիա գացինք միասին, ուր
մնացինք շաբաթի մը չափ:

Առաջին անգամն էր որ ոտքս Եգիպտոս կը դնէի և միայն
Պոլսեցի փախստական ծանօթներ ունէի Ալեքսանդրիա, որոնց
մէջ ամէնէն մտերիմն էր Վահէ Արզուեանը:

Ալեքսանդրիա նոյն միջոցին ապաստանած էին հաղարաւոր
Հայ գաղթականներ, որոնց մեծ մասը լեցուած էին Ս. Պօղոս
Պետրոս եկեղեցիին բակն ու դպրոցը, որ կատարեալ տօնա-
վաճառի մը երեւոյթը ունէր: Եկեղեցիին շուրջը տարածուող
ընդարձակ պարտէզը լեցուած էր փայտէ տաղաւարներով,
որոնք կը ձեւացնէին սրճարաններ, ճաշարաններ, սափրիչի,
նպարաւաճառի, ծխաւաճառի խանութներ, եւն.: Բոլոր այդ
գաղթականները կը կերակրուէին ու կը խնամուէին Նպաս-
տամատոյց Յանձնաժողովի մը ձեռքով, որուն հասոյթի աղ-
բիւրները այլապէս առատ էին քան մեր Աթէնքի Յանձնա-
ժողովինը:

Քանի մը օր Ալեքսանդրիա մնալէ ետքը՝ գացի Գահիրէ օր մը մնալու համար։

Մասնաւորաբար կը փափաքէի տեսնել Տիգրան Արփիարեանը, որ ինքն ալ Պոլիսը թողած և Եգիպտոս ապաստանած էր։

Եգպտէի պարտէզին դէմ՝ Օփէրայի հրապարակը հանդիպեցայ իրեն և համբուրուեցանք։

Տիգրանը մեր մէջէն՝ կարելի է ըսել՝ ամէնէն բախտաւորը եղեր էր։ Հազիւ ոտքը Ալեքսանդրիա դրած՝ զինքը պատուով ընդունելու էին ու գրպանը 5—10 ոսկի դնելով՝ զրկելու էին Գահիրէ, ուր նոյնպէս բարոյական ու նիւթական ձեռնտուութիւնները չէին պակսեր իրեն։

Իմ տեսած միջոցիս տակաւին նոր հասած էր Գահիրէ և զբաղում մը չունէր, այսուհանդերձ զինքը ապահովցուցած էին թէ քիչ օրէն իրեն գործ պիտի հայթայթուէր, ինչպէս որ իրօք ալ եղաւ։

Այս կարճատև ուղևորութիւնս Եգիպտոս՝ պատճառ եղաւ որ վերջնականապէս որոշում տամ Յունաստանը թողուլ և Եգիպտոս հաստատուելու։ Բարեկամներս և ծանօթներս ալ արդէն նոյնը խորհուրդ տուին ինծի։

Այսուհանդերձ Գոչեանի հետ վերադարձանք կրկին Սթէնք միասին առնելով նաև Վահէ Արզուեանը, որ դժգոհ էր Ալեքսանդրիայէն, ուր կը տառապէր ստամոքսէ ու չէր կրնար իր ուզածին պէս հետեւիլ բանջարակերութեան, որմէ կը սպասէր իր բուժումը։

Այդ թուականին Վահէ կատաղի Քնայրեան մըն էր, որուն գիրքը օրն ի բուն Սաղմոսի պէս կը քաղէր։ Քնայրի ամբողջ առողջապահական դրութիւնը երկու բանի մէջ կը կայանար. բացարձակ բանջարակերութիւն և չոգիի լոգանք։

Շոգեհաւին մէջ, ամբողջ երկու օր, Վահէ մեզ իր աւետարանը քարոզեց, այնպէս որ երբ ոտքերնիս Բիրլէի քարափը զրկեմք Զարեհ Գոչեան եւ ես կատարեալ հաւատացեալներ եղեր էինք բանջարակերութեան։

Ա. Աղամյան

Նիւթական տեսակէտով Քնայրի դրութիւնը կը յարմարէր մեր քաակներուն եւ թերեւ քիչ մըն ալ այս պատճառաւ Վահէի վարդապետութիւնը դիւրաւ ընդունեցինք։

Սթէնք հասնելով՝ տան մը մէջ կահաւորեալ երկու սենեակ վարձեցինք, ուր միասին կը բնակէինք Վահէ Արզուեան, Շահրիման, Զարեհ Գոչեան եւ Սեդրակ Աւագրեան։

Սթէնքս ալ բանջարակերներ եղած էինք, թէև Վահէն զատ ուրիշներ չէին հետեւեր չոգիի լոգանքին՝ որ պարտաւորիչ չէր։ Պտուկի մը մէջ եղանակին բանջարեղէնները կը լեցնէինք ու կաղի լամբարի մը վրայ ժամերով կը խաչէինք։ Նոյն իսկ աղ չէինք զննել մէջը։ Եւ սակայն շատ համեղ կ'ըլլար պատրաստուած կերակուրը, գոնէ մենք այսպէս կը ջաշար պատրաստուած կերակուրը, Սեդրակ Աւագրեան սակայն մսեղէնի վերջնականներ կ'ունենար երբեմն և սրտաճմլիկ հառաչանքներ կ'արձակէր, երբ տան խոհանոցէն կասկարա եղած կողիկներու հոտեր վեր կը բարձրանային։

Օր մըն ալ, չկրնալով ինքզինքը զսպել, կը դիմէ մօտա-

կայ ճաշարան մը և վրայ վրայի տասը պնակ մսեղէն կերակուր կ'ուտէ անիծելով Քնայբն ու իր դրութիւնը:

Այս դասալքութիւնը մեզ ալ քաջալերեց լքելու Վահէն, որ սակայն մինչև ետքը հաւատարիմ մնաց բանջարակերութեան և արդարեւ շատ ալ օգտուեցաւ անկէ:

*
*

Աթէնք գտնուած միջոցիս յաճախակի թղթակցութեան մէջ էի Արփիարի հետ որ Լոնտոն կը գտնուէր և երկարապատում, երբեմն մինչև 20-30 երեսնամակներ կը գրէր գանգատ յայտնելով թէ՛ իր վիճակէն և թէ՛ իր Հնչակեան ընկերներէն, որոնց հետ չէր կրնար համաձայնիլ:

Իր միակ փափաքն էր ապրուստի անկախ միջոց մը գտնել ու յեղափոխութենէ քաշուելով՝ ինքզինք նուիրել զուտ գրականութեան:

Արդէն այդ սեւեռուն գաղափարը ունեցած էր միշտ արտասահման անցուցած ամբողջ տարիներու ընթացքին՝ առանց կարենալ զայն իրագործելու:

Բայց մանաւանդ այդ ամիսներուն բոլորովին զգուած կը թուէր Լոնտոնի կեանքէն:

Արդարեւ խառնաշփոթութիւնը Հնչակեան կուսակցութեան մէջ իր ծայրայեղ աստիճանին հասած էր:

Նազարբէկի դէմ մղուած պայքարը մասամբ միայն յաջողած էր: Իրա՛ւ է որ զինքն ու Մարօն հեռացուցած էին կեդրոնէն, բայց անոնք ինքզինքնին պարտուած չէին համարեր և իրենց կողմնակիցներով կը շարունակէին գործել յանուն Հնչակեան կուսակցութեան:

Ընդդիմադիրները, որոնց պարագլուխներէն մին էր Արփիար, թէև մեծամասնութիւն էին բայց դրամ չունէին, մինչդեռ Նազարբէկ և իրենները նիւթապէս շատ աւելի զօրաւոր էին:

Ասկէ զատ «Հնչակ» թերթը Նազարբէկի անունովը ար-

ձանագրուած էր Լոնտոնի մէջ և ըստ օրինի անոր ստացուածքը կը համարուէր: Այնպէս որ Նազարբէկ կրցաւ Հնչակը ինք շարունակել և միւս կողմէ թոյլ չի տալ որ ընդդիմադիրները անուշով թերթ հրատարակեն: Ասոր համար նոյն միջոցին հակաճազարբէկեան Հնչակեաններու օւկանը, զոր Արփիար կը խմբագրէր, անանուն կը հրատարակուէր Լոնտոնի մէջ, որովհետև կուսակցութիւնը չէր ուզեր «Հնչակ»էն տարբեր անուն մը գործածել:

Միւս կողմէ հակաճազարբէկեանները, որոնք ինչպէս ըսի, այն ատեն ստուար մեծամասնութիւն կը կազմէին, իրենք իրենց մէջ համաձայն չէին, իսկ Արփիար՝ իր ո՛չ մէկ ընկերին հետ կրնար արլիկ ընել:

Իրարու դէմ հայհոյալից ամբաստանագիրներ, շրջաբերականի ձևով, ամէն շաբաթ կը տեղային Լոնտոնէն, Եգիպտոսէն, Պուկարիայէն, Ամերիկայէն, անօրինակ խաղքութեան մը տեսարանը պարզելով Պոլսէն փախստական Հայերուն աչքին՝ որոնք առաջին անգամ առիթ կ'ունենային տեսնելու Հնչակեանութեան ներքնակողմը:

Վահէ Արզուեան այդ թուականին ինքն ալ սկսած էր իր մասնաւոր փոքրիկ խումբը ունենալ, ինչպէս նաեւ կատարի հակառակորդներ ու համակիրներ ալ. այս վերջիններէն էր Արփիար Արփիարեան որ Վահէն կը պաշտպանէր ոգի ի բռին:

Այդ պաշտպանութիւնը տակաւին տարիներ պիտի տեսէր մինչև որ կատաղի հակառակութեան մը փոխուէր:

*
*

Նոյեմբերի մէջն էր կարծեմ երբ հեղեղանման անձրև մը, որ քսանըջորս ժամ անընդհատ տեսեց, ողողեց Ֆալէրօյի դաշտը, ինչպէս նաեւ Բիրէի ու Աթէնքի շատ մը փողոցները: Հայ զաղթականները ստիպուեցան թողուլ իրենց վրան-

— Վտանդ չիկայ, պատասխանեց, գլուխդ նաւապետի գլխարկ կը դնես եւ ինծի հետ դուրս կ'ելլես իբրեւ շոգենաւին պաշտօնեայ, ո'չ ոք քեզի ուշադրութիւն կ'ընէ:

Վերջապէս այնքան համոզեց, որ տեղի տուի, մանաւանդ թէ չէի ուզեր շատ ալ վախկոտ երեւալ:

Արդարեւ քարափին վրայ, ուր թուրք ոստիկաններ եւ պաշտօնեաներ կեցած էին, ոչ ոք մեզի ուշադրութիւն դարձուց եւ գացինք մինչեւ Բանթալէօն ընկերութեան գրասենեակը ուր նաւապետը քիչ մը գործ ունէր:

Գործը աւարտելէ ետքը զիս տարաւ քաղքին հրապարակը սրճարան մը նարտ խաղալու եւ մէյմէկ նառկիլէ ծխելու համար:

Հազիւ թէ նարտին սկսեր էինք խրախուրդ հրաձգութիւն մը լսուեցաւ:

Սրճարանը գտնուողները, գրեթէ ամէնքն ալ Յոյներ, դուրս խուժեցին: Մենք ալ բնականաբար դուրս նետուեցանք:

Հրապարակին վրայ իրարանցումը աննկարագրելի էր: Հրացանաձգութիւնը կը շարունակէր միշտ, հետզհետէ աւելի սաստկանալով:

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ կ'ըլլանք կոր, հարցուցինք շուարած:

— Ապստամբները Բանտիայի վրայ յարձակեցան, քաղաքը պաշարեցին, պատասխանեցին:

Ակնթարթի մը մէջ թուրք եւ Յոյն զինեալ փողոցները թափեցան: Ամէն փողոցներէ, ամէն պատուհաններէ հրացանի ու ռէվոլվերի պայթիւններ կը լսուէին:

Անկարելի էր տեղ մը երթալ: Ապստամբեցանք սրճարանը, որ բոլորովին ամայացած էր: Ապստամբներն իսկ ձգեր գացեր էին:

Ծերունի նաւապետը ինծի չափ վրդոված էր ու զղջացած շոգենաւէն դուրս ելլելուն:

Դուրսը աղմուկն ու չփոթութիւնը կ'աւելնար: Կիներու

եւ մանուկներու աղիողորմ ճիչերը եւ պոռչուածները կը լըսուէին ու յետոյ, ատեն ատեն, զարնուողի մը սուր աղաղակը:

Քաղքին մէջ թուրք եւ Յոյն զիրար կը սպաննէին:

Պահ մը թուեցաւ թէ հրազէններու ձայները կը հեռանային: Մօտեցանք սրճարանի դրան եւ տեսանք որ հրապարակը ամայացած էր: Միայն տուններու պատուհաններէն կիներու գլուխներ կը տեսնուէին, որոնք ողբ ու կոծով իրարու հետ կը խօսէին:

Վերջապէս նաւապետը ծերունի Յոյն մը նշմարեց որ հրապարակին անկիւնը կեցած էր: Իսկոյն անոր քովը փութաց տեղեկութիւն առնելու համար:

Իմացանք որ քաղքին մէջ գտնուող բոլոր զինեալ Յոյները գացած էին անստամբներուն միանալու եւ թէ թուրքերն ալ, զինուորական իշխանութեան հետ, փութացած էին քաղքին պաշտպանութեան:

Ծերունկը աւելցուց թէ մէկ վայրկեանէն միւսը բուռն կռիւի մը կը սպասուի՝ նոյն իսկ քաղքին փողոցներուն մէջ:

— Պաշարողները բազմաթիւ են եւ թուրքերը չպիտի կրնան դիմադրել, յայտարարեց:

Այսուհանդերձ, ինչպէս ըսի, առժամայ հանդարտութիւն մը կը տիրէր շուրջերնիս, ատկէ օգտուեցանք վազն ի վազ մինչեւ նաւահանգիստ գալու եւ ինքզինքնիս շոգենաւ նետելու համար:

Նոյն պահուն թրքական շոգենաւ մը մտած էր նաւահանգիստ եւ զինուոր ցամաք կը հանէր: Հրացանաձգութիւնները կը շարունակուէին անընդհատ:

Նաւապետը խոհեմութիւն համարեց ժամանակէն առաջ մեկնիլ. արդէն կարելի չէր ցամաքին հետ հաղորդակցիլ: Ո'չ բեռ կրնայինք պարսկել, ո'չ ալ բեռ առնել:

Երկու օր ետքը վերջապէս կը հասնէինք Ալեքսանդրիա:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Շարապասի ագարակը. — Ուսուցիչական աստիճանակ ձեռք մը. — Եղբայրասպան պատանի. — Կախաղանի պատիժ. — Մօր մը մխիթարանք. — Բարի դահին մը. — Արփիարեան Եգիպտոսի մեջ. — Գահիրէի Պոլսեցիները. — Արփիարեան Շարապասի ագարակը. — Անուշեղենի պատրաստութիւն. — Արփիարի զառանցանքները. — Նշան Բեհեմեան. — Դառն պատանի մը. — Կեղծ հերոսները. — Անվաւեր Հանի Մինաս Օղլուներ եւ վաւերականը. — Նոր կեանք. — Մարտիկ աղա վեպը. — Միփայել Կիւրնեան:

Ամիսի մը չափ անգործ թափառելէ ետքը՝ Պօղոս փաշա Նուպար զիս իր ագարակներէն մին զրկեց իբրեւ հաշուակալ-գանձապահ:

Այս ագարակը Ալեքսանդրիայէն ու Գահիրէէն եօթը ութը ժամ հեռու Տամիէթի կողմերը ընդարձակ կալուածք մըն էր բամպակի եւ բրինձի մշակութեան յատկացուած եւ կը գտնուէր Շարապաս անուն արաբական փոքրիկ գիւղի մը մօտ, որուն անունովը կը կոչուէր ագարակը:

Եգիպտական ապատիէ մը սակայն պէտք չէ կարծել թէ կը նմանի մեր գիտցած ագարակներուն, ծառերով ու մարգագետիններով չրջապատուած՝ ընտանի անասուններով լեցուն, ուր կաթն ու մածուկը, կարագն ու պանիրը, առատ առատ ու անարատ կը մատակարարուին:

Բամպակի մշակութեան յատկացուած այդ ապատիէները ընդհանրապէս լերկ դաշտեր են անհամար ջրանցքներով կտրտուած, ուր ո՛չ մէկ ծառ կ'երեւայ, իսկ գալով ուտելիքներու՝ չատ անգամ հաւկիթն ու կաթը անգամ պէտք է մօ-

տակայ քաղաքէ մը բերել տալ, որովհետեւ ֆէլլահները յաճախ ո՛չ հաւ կը պահեն ո՛չ ալ կով:

Իրա՛ւ է որ Շարապասի ապատիէն Նեղոսի ափունքին վրայ, համեմատաբար լաւագոյն դիրք մը ունէր եւ քանի մը ծառեր կ'երեւային մեր բնակութեանց շուրջը:

Ես ինծի համար ունէի մասնաւոր տուն մը երկու խոշոր սենեակներէ ու սրահէ մը բաղկացած եւ պարզօրէն կահաւորուած:

Առաջին անգամ երբ ինքզինքս առանձին գտայ հոն, Աթէնքի, Ալեքսանդրիոյ ու Գահիրէի աղմկալից կեանքէն ետքը, ճշմարիտը լաւ տպաւորութիւն մը չկրեցի: Մասնաւոր գիշերները անտանիկ էր. չղջիկներ, մուկեր, ուտիճներ շուրջս կը վխտային: Բայց ասոնցմէ զատ ուրիշ բաներ ալ քունս կը խանգարէին: Գիտէի որ տանս ներքնայարկը, որ ընդարձակ մթերանոց մըն էր ագարակի վերաբերեալ զանազան բաներու յատկացուած, լեցուն էր օձերով, որոնցմէ յաճախ կը սպաննէին: Ասկէ զատ պատերուն վրայ երբեմն կը տեսնէի կարիճներուն քալելը եւ ննջասենեակիս ձեղունէն ատեն ատեն մօզէսներ վար կ'իյնային:

Բոլոր ասոնք միանալով՝ ագարակ հասնելու առաջին գիշերները գրեթէ բոլորովին աչքերս բաց կ'անցընէի ու ցերեկը քանի մը ժամ կը քնանայի: Բայց յետոյ շուտով վարժուեցայ, երբ տեսայ որ այդ կենդանիներէն ո՛չ մէկը վնաս մը կը պատճառէր:

Երկու տարուան ընթացքին, ուր մնացի Շարապասի ագարակը, օր մը չլսեցի որ օձի կամ կարիճի խայթուածքէ մէկը վնասուած ըլլար:

Ամէնէն անտանիկն ճանճերու առատութիւնն էր՝ այն աստիճան որ անկարելի կ'ըլլար սենեակին մէջ կարգաւ կամ գիր գրել եւ ստիպուած էի գրասեղանիս վրայ ճիւղիկի մը անցընել եւ այնպէս գրել կամ կարգաւ:

Շարապասի մէջ ինչէ զատ կային նաեւ Պօղոս փաշայի

վէքիւր Մկրտիչ էֆ. Անդրանիկեան, որ այդ թուականին հոն կը բնակէր, թէեւ յաճախ բացակայ կը գտնուէր գործերու պատճառաւ: Յետոյ Զուլիգերիացի նազիր մը կամ տնօրէն մը իր կնոջը հետ և ուրիշ Զուլիգերիացի երիտասարդ մը՝ որ քիմիական տարրալուծումներ կատարելու համար բերուած էր և որ որսորդութենէ ուրիշ գործ մը տեսած չունէր: Բայց նըշանաութեան մէջ տարօրինակ յաջողութիւն մը ունէր և կրեմք չէ եղած որ իր հարուածը վրիպի:

Նոյն իսկ կը յիշեմ որ անգամ մը հրացանով ու շատ հեռուէն դիփին մը զարկաւ, որ Նեղոսի մէջ մոլորած էր:

Դիփինի մը ներկայութիւնը Նեղոսի այն մասին մէջ ուր կը գտնուէր Շարապաս, թո՛ղ զարմանալի չթուի: Զուրերու նուազման եղանակին Նեղոսի ջուրերը այնքան կ'իջնան, որ ծովը ներս կը խուժէ իր բնակիչներով, անանկ որ մեր գետեղերքէն ծովային ձուկեր կրնայինք որսալ որոշ ժամանակներ:

Բայց մենք ընդհանրապէս, ազարակին մէջ ձուկերը դաշտերուն երեսը կ'որսայինք ու թռչուններն ալ ջուրին մէջ:

Այս տարօրինակութիւնը բացատրութեան կը կարօտի անշուշտ:

Արդ, Նեղոսի ապատիւներուն մէջ ընդհանրապէս բամպակ, բրինձ ու պեղնիւ կը մշակուին: Սովորութիւն է որ այն արտերը՝ ուր բամպակ ցանուած է, քաղէն ետքը բրինձ ցանուի, որովհետեւ բամպակը հողը կը յոգնեցնէ և անոր կենսականութիւնը կը նուազեցնէ, մինչ բրինձը ընդհակառակը կը զօրացնէ: Բրինձի արտերը կը ջրուին առատ ջուրով, այսինքն Նեղոսի վրայ գտնուած ջրաբերանները կը բացուին եւ արտերը մինչեւ կէս մէդր ջուրի տակ կ'որոգուին, այդ արտերը վերածելով անսահման լիճերու:

Հողը քանի մը օրուան մէջ ջուրը կը ծծէ ու այն ատեն ձուկերը, որոնք Նեղոսի ջուրին հետ եկած են, կը սկսին

ցատկուտել արտերուն մէջ: Կ'ըմբռնէք թէ այդ պարագային որքան բնական է բրինձի արտերէն ձուկ հաւաքելը:

Իսկ վայրի բաղ կամ այդ տեսակ խոշոր թռչուններ որսալու համար կ'երթայինք Մէնզալէի լճին քով, որ ազարակէն հազիւ ժամ մը հեռաւորութիւն ունէր, ու կը մտնէինք ջուրը եւ 20-30 վայրկեան յառաջ կ'երթայինք, որովհետեւ լճին ջուրը հազիւ մէկ մէդր խորութիւն ունի, թէեւ տարածութիւնը շատ ընդարձակ է ու Տամիէթէն մինչեւ Բօրթ-Սայիտ կը տարածուի: Հոն կը կծկուէինք ջուրին մէջ ու կը սպասէինք մինչեւ որ թռչուններու երամակներ գային լողանալու կամ ջուր խմելու, իրենց ոտքերը կախած լճին մէջ:

Այն ատեն մեծ ճարպիկութեան մը պէտք չի կար ձեռքի մէկ հարուածով մը ոտքերէն մէկ քանի թռչուն մէկէն բռնել, միայն թէ հարկ էր համբերութեամբ, երբեմն մէկ քանի ժամ, սպասել որ թռչունները բարեհաճին գալու:

*
*

Շարապաս գտնուած միջոցիս շատ մօտէն ներկայ եղայ մահուան պատիժի մը, որ խորին տպաւորութիւն գործեց վրաս:

Ոճրագործը քսան տարեկան պատանի մըն էր, որ իր մօրը զրդուամով սպաննած էր իր երկու խորթ եղբայրները, ինը տասը տարեկան մանուկներ:

Այդ պատանին մեր ազարակին մօտերը քանի մը ֆէտտան անձնական հող ունէր, հօրմէն իրեն ու երկու խորթ եղբայրներուն ժառանգութիւն մնացած, զոր կը մշակէր: Զինուորական ծառայութեան համար կը կանչուի ու այն ատեն մայրը կ'ըսէ իրեն.

— Դուն պիտի երթաս զինուորական ծառայութեան մէջ չարչարուիս ու թերեւս մեռնիս ու քու խորթ եղբայրներդ պիտի ստանան քու բաժինդ ալ. մեկնելէ առաջ մեռցո՛ւր դանոնք որ գոնէ քու իրաւունքդ չուտն և եթէ երբեք ծառայութիւնը կատարես ու դառնաս դաս, լաւ վիճակ մը ունենաս:

Վերջապէս այս տեսակ խրատներով կը յաջողի զաւակը ոճրագործութեան մղել:

Պատանին գիշեր մը կացինը կ'առնէ ու քունի մէջ եղող իր երկու եղբայրները կը սպաննէ: Հետեւեալ օրն իսկ ոճրագործը կը ձերբակալուի ու թիթե ուրացումէ մը ետքը ամէն բան կը խոստովանի, որուն հետեւանքը կ'ըլլայ իր մօր ձերբակալումն ալ:

Բայց ի վերջոյ մայրը ազատ կը թողուի ու տղան կը դատապարտուի մահուան:

Մահուան պատիժը, որ Եգիպտոսի մէջ կախաղանի վրայ կը գործադրուի, տեղի պիտի ունենար Փառասքուր, որ մեր ագարակէն մէկուկէս ժամ հեռաւորութեամբ քաղաք մըն էր:

Վճիռը պիտի գործադրուէր, ըստ սովորութեան, արշալոյսին, ուստի ես և Զուիցերացի Նաղիրը մութին ճամբայ ելանք ներկայ գտնուելու համար այդ տխուր արարողութեան:

Ագարակի մը մէջ ժամանցի միջոցները այնքան հազուադէպ գիւտ են որ ամէն ներկայացած առիթէն պէտք է օգտուիլ առանց շատ բարակը նայելու:

Երբ հասանք բանտին հրապարակը, արդէն կախաղանը կանգնած էին և բազմութիւնը խուռներամ ամէն կողմէ կը հասներ հետզհետէ:

Մեզի Պատուոյ տեղ մը տուն ճիշտ կախաղանին քովը, Փառասքուրի միւտիւրին ու հարիւրապետին քով:

Արշալոյսին՝ երբ արեւը տակաւին չէր ծագած, բանտին դուռը բացուեցաւ և մահապարտը դուրս հանուեցաւ ոստիկաններէ շրջապատուած, մինչ դահճապետը, Սայիտցին հսկայ խափշիկ մը, և իր երկու օգնականները կախաղանին ոտքը կը սպասէին:

Ոճրագործ պատանին ահուկի կերպարանք մը ունէր և երեսին գոյնը կապոյտի ու կանանչի խառնուրդ մըն էր պարզապէս, այսուհանդերձ բաւական հաստատ քայլերով կը յառաջանար, թեւերը պնդօրէն ետին կապուած:

Կին մը և աղջիկ մը կեցած էին մեր քով:

— Ոճրագործին մայրն ու քոյրն է, փափսաց մեզի Միւտիրը. ա՛յն որ իր զաւակը մղած է ոճիրը գործելու...:

Մահապարտը նախ բերին այդ երկու կիներուն քով: Աղջիկը կը հեծկլտար, իսկ մայրը անդգայ կեցած էր: Պատանին երբ զայն տեսաւ, գլուխը անդին դարձուց առանց բառ մը արտասանելու, մինչ կինը ձեռքը տղուն ուսին զարնելով, իրրեւ յետին մխիթարանք ըսաւ.

— Հալի տխուր, եւ՛ լիքի, հալի տխուր...:

(Աշխարհի վիճակը այս է, տղա՛ս,)

Կարծեմ այդ միջոցին պառաւ ջատուկը ներքնասլէս կը հրճուէր հողը ամբողջովին իրեն փնալուն համար:

Այս տեսակցութենէն ետքը հարցուցին մահապարտին թէ բան մը կ'ուզէր:

— Քիչ մը ջուր, միմուաց անխելի ձայնով մը:

Զուր բերին իրեն և ոստիկան մը մեզի ըսաւ թէ առտուընէ ի վեր անընդհատ ջուր խմած էր առանց կարենալ բառ մը արտասանելու:

Յետոյ զինքը տարին կախաղանին ոտքը, ուրկէ սանդուխով մը վրան պիտի ելլէր:

Երբ սանդուխին քով հասաւ ոստիկանները զինքը յանձնեցին դահճապետին ու իր օգնականներուն և իրենք մէկ կողմ քաշուեցան:

Պատանին, որ մինչեւ այդ վայրկեանը գիշերաշրջիկի մը երեւոյթովը կը քայլէր, երբ կախաղանին սանդուխը տեսաւ, զոր կարծեմ առաջին անգամ նշմարեց, թէ եւ իր աչքին առջեւն էր այն, ահաւոր ցնցում մը ունեցաւ և սոսկումով ոստում մը ըրաւ դէպի ետեւ:

Այն ատեն գլխաւոր դահիճը, հսկայ Սայիտցին անոր ծոճրակէն բռնեց ու սանդուխներէն վեր հանեց իր երկու օգնականներուն հետ:

Վերը պատանին կրկին ընդդիմացաւ երբ չուանը իր վէճը անցնել կ'ուզէին:

Տեսանք որ դահճապետը այդ բոլորին ծոցացաւ դէպի մահապարտը և անոր ականջին բաներ մը փսփսաց :

Պատանին իսկոյն հանդարտեցաւ և թոյլ տուաւ որ աղետալի չուանը անցընեն :

Յետոյ զսպանակի մը վրայ կոխուելուն պէս, այն տախտակները՝ որոնց վրայ կեցած էր մահապարտը, բացուեցան ու ոճրագործին մարմինը իջաւ վար ու օդին մէջ կախուած մնաց, մինչ իր ամբողջ անդամները ջղաձգային չարաչուք ցնցումով մը կը պրկուէին :

Այդ չարչարանքը հաղիւ մէկ երկու վայրկեան տեւեց :

Կառավարական բժիշկը, որ կախեալին քով կեցած ու բազկերակը բռնած էր, ձեռքը վար առաւ և ըսաւ .

— Մեռաւ :

Իսկոյն իւրաքանչիւր ուղղուած պաշտօնական հեռագիր մը խմբագրուեցաւ և ղրկուեցաւ ծանուցանող թէ՝ արդարութիւնը գործադրուած էր :

Բազմութիւնը, որ հինգ վեց հազար հոգիի կը հասնէր, սկսաւ ցրուիլ ու մենք գացինք Նեղոսի եզերքը գտնուած Յունական սրճարան մը քանի մը շիշ գարնջրով մոռնալու համար մեր կրած դժնդակ տպաւորութիւնը :

Դահիճը իր գործը լմնցնելով՝ ինքն ալ եկաւ սրճարան իր յոգնութենէն հանգչելու համար :

Դահիճը Եգիպտոսի մէջ անձնաւորութիւն մըն է, որ իշխանութիւնը կը ներկայացնէ և ականածանքով կ'ընդունուի ամէն տեղ :

Հաղիւ թէ սրճարանէն ներս մտած՝ իսկոյն զինքը հրաւիրեցինք մեր սեղանը, զոր բարեհաճեցաւ պատուել :

Հետաքրքիր էի իմանալու թէ վերջին բոլորին ի՞նչ ըսած էր մահապարտին եւ զայն հանդարտեցուցած :

— Հնարք մըն է որ ամէն անգամ կը գործածեն եւ որ միշտ կը յաջողի, պատասխանեց երբ այդ մասին իրեն հարցում մը ուղղեցի :

— Ի՞նչ հնարք :

— Խեղճերը, չարունակեց դահիճը, երբ չուանը վըզեր-նուն անցընելու բոլորէն կը հասնի, սոսկալի տագնապնդու կը մատնուին եւ կը սկսին կամ բոլոր ոյժովն դիմադրել եւ կամ լալով աղաչել ու ձեռքերս համբուրել՝ որպէս զի զիրենք չկախեմ : Այդ միջոցին չկամաց մը իրենց ականջին կը փրս-փրսամ որ զիրենք ազատելու համար պատրաստութիւններ տեսած եմ, թէ չուանին վրայ այնպիսի օղակ մը չինած եմ որ իրենց վիզը շատ չսեղմէ, թէ պէտք է որ իրենք մեռեալ ձեւանան, մինչեւ որ իշխանութեան ներկայացուցիչները ցրուին, թէ անկէ ետքը իմ օգնականներուս հետ զիրենք պիտի փախցնենք եւ . : Եւ որպէս զի այս խօսքերուս հաւատք ընծայեն՝ կ'աւելցնեմ որ ի փոխարէն այս ծառայութեան ինծի որոշեալ գումար մը պիտի տան . . .

— Եւ կը հաւատա՞ն, հարցուցի զարմացած :

— Իրենց վիճակին մէջ, ուր ա'լ ամէն յոյս կորած է, խեղճերը կը հաւատան և այդ յետին յոյսին կառչած՝ թոյլ կուտան որ չուանը անցունեմ վըզերն ու թերեւս հանգիստ ու ապահով սրտով կը մեռնին :

Սայիտցի դահիճը, ինչպէս կը տեսնէք, բարի դահիճ մըն էր որ կ'ուզէր իր զոհերուն վըջին վայրկեանները անմեղ խաբեւայութեամբ մը ամոքել :

Նոյն միջոցին կախաղանը քակած եւ ձողերն ու փայտերը գետինը տարածած էին :

Այն ատեն տարօրինակ բան մը տեսանք : Արար կիներ, որոնք հոն կը սպասէին, սկսան այդ ձողերուն վրայ ցատկըռտել յիմարներու պէս :

Այդ տարօրինակ երեւոյթին պատճառը հարցուցի .

Ասոնք ամուլ կիներ են որոնք զաւակ ունենալու համար կախաղանի փայտին վրայէն կը ցատքեն, բացատրեց տեղացի մը :

Այդ նախապաշարումը այնքան արմատացած է եղեր ա-

րաբ կիներու մէջ որ նոյն իսկ հարուստ դասակարգի կիներ երկար ուղեւորութիւններ կ'ընեն եղեր կախաղանի փայտերուն վրայէն ցատքելու համար:

— Այստեղ գտնուող կիներուն մէջ կան որոնք Գահիրէն մինչեւ հոս եկած են ասոր համար, ըսաւ տեղացին:

Զարմանալի է որ Եւրոպացիներն ալ եւ մանաւանդ Ֆրանսացիք մեծ յարգ կուտան կախուած մարդու չուանին, իբրեւ բախտ և յաջողութիւն բերող հմայեկ մը:

Մահուան պատիժի այս տեսարանը հետեւեալ օր ցաւալի հետեւանք մը ունեցաւ Ֆարասքուրի մէջ: Ձիւղա՝ 8-10 փոքր տղաք կը հաւաքուին, չուան յը կը ճարեն ու ծառի մը տակ երթալով կը փորձեն նախորդ օրուան ներկայացումը կրկնել:

Իրենցմէ մին դատապարտեալը կ'ըլլայ, ուրիշ մը դահիճը, ուրիշներ ոստիկան ևն.: Տղեկը կը բերեն ծառին տակ որուն մէկ ճիւղէն կախած էին հանգուցաւոր չուանը ու աթոռի մը վրայ հանելով՝ չուանը ճիտը կ'անցունեն ու աթոռը կը քաշեն տակէն: Յետոյ տեսնելով որ անմեղ «դատապարտեալ»ը չուանին սեղմումէն խեղդումի ահաւելի գալարումներու մատնուած է, կը սարսափին ու կը ձգեն կը փախին ու խեղճ տղեկը կը մեռնի վայրկեան մը ետքը:

Այդ փոքրիկ ու անգիտակից ոճրագործները անպատիժ մնացին, քանի որ իրենցմէ ամէնէն մեծը հաղիւ ինը տարեկան է եղեր:

* *

97ի Սեպտեմբերին վերջերը Արփիար Արփիարեան Եգիպտոս կուգար Լոնտոնէն:

Երբ իմացայ որ Ալեքսանդրիա հասեր է, իսկոյն մեկնեցայ Շարապաէն զինքը տեսնելու համար:

Պոլիսը ձգելէս ի վեր առաջին անգամն էր որ զինքը պիտի տեսնէի ու սիրտս ուրախութենէ կը տրոփէր: Ինչպէս

Արմէն Կարո

ըսի, Արփիար միշտ իր նպմականքներուն մէջ դժգոհութիւն կը յայտնէր իր վիճակէն և կը փափաքէր թողուլ յեղափոխական շրջանակը, որուն մէջ բանտարկուած կը զգար ինքզինքը:

Ենթադրեցի որ Եգիպտոս հասնելէն ետքը, ուր կը գտնուէինք ես ու եղբայրը՝ Տիգրան Արփիարեան, ինչպէս նաև ուրիշ բարեկամներ, պիտի կրնայինք դիւրաւ զինքը քաշել հանել գործունէութեան ասպարէզէ մը, որ իրեն չէր յարմարեր ընաւ և որուն համար տարիէ մը ի վեր գրեթէ զգուանք կը յայտնէր:

Իրեն ապրուստ մը ապահովելու խնդիրը կար, բայց այդ ալ դժուար չէր թուեր: Գահիրէի մէջ Յ. Արփիար և Տիգրան Արփիարեան սկսած էին ՓԱՐՈՍԸ հրատարակել շաբաթը երեք անգամ որ հետզհետէ յաջողութիւն կը գտնէր և որ Արփիարի աշխատակցութեամբ, վճարեալ աշխատակցութեամբ անշուշտ, կրնար աւելի փայլիլ: Միւս կողմէ ՄՇԱԿ միշտ տրամադիր էր իր յօդուածները վճարելու: Այս երկու զբաղումները

կրնային իր ապրուստը համեստ կերպով ապահովել: Ասոնցմէ զատ շատ հաւանական էր որ այցելու տոմարակալի մէկ երկու գործեր ալ գտնուէին:

Արփիար տակաւին Եգիպտոս չհասած Տիգրանը և ես ծրագրած էինք այս ամէնը և որոշած որ ամէն ճիգ թափենք զինքը յեղափոխական շրջանակէն հեռացնելու համար:

Երբ Ալեքսանդրիա հասայ. Արփիար կայարանը արդէն ինծի կը սպասէր. միասին գացինք ճաշելու բարեկամներու հետ և յետոյ առանձնացանք իր պանդոկին սենեակը:

Հազիւ թէ մեր կարգադրութիւններուն խօսքը բացի իր ապագային մասին, Արփիար զիս կեցուց.

— Պարապ տեղը մի՛ խօսիր, ըսաւ:

— Ինչո՞ւ համար:

— Որովհետեւ նոր որոշումներ տրուեցան, նոր ծրագիրներ պատրաստուեցան, նոր ուղղութեան պիտի ձեռնարկուի, և այլն և այլն:

Եւ այն Արփիարը՝ որ դեռ քանի մը ամիս առաջ իր նաւակներուն մէջ ջրատիչ յուսահատութեամբ մը կը խօսէր կուսակցական խնդիրներու մասին ու ժամ առաջ այն շրջանակէն բոլորովին քաշուելու կամէութիւններ ցոյց կուտար, հիմա խանդավառ յեղափոխական մը դարձած էր:

— Բայց դո՞ւն էիր որ այնքան դժգոհութիւն կը յայտնէիր թէ՛ ընկերներէդ, թէ՛ կուսակցութեան վիճակէն և թէ մանաւանդ քու ապրելակերպէդ:

— Այո՛, բայց հիմա ամէն բան կարգադրուեցաւ, պատասխանեց, ալ դժգոհութեան պատճառ չմնաց, հիմա լրջօրէն գործի պիտի սկսինք...

— Ի՞նչ գործ, հարցուցի թերահաւատ դէմքով մը:

Այն ատեն Արփիար իր հրաշալիքներու տոպրակը պարպեց: Նախ՝ բացի ՀՆԶԱԿԷՆ, որ կուսակցութեան պաշտօնական օւկանն էր որուն անունը վերջապէս յաջողած էին փակցնել թերթին ճակատը, Լոնտոնի մէջ պիտի հրատարակուէր

կիսամտեայ գրական թերթ մը, որուն հսկողութեան հոգը յանձն առած էր Լեւոն Բաշալեան, որ Բարիզէն Լոնտոն պիտի երթար հաստատուելու: Ասկէ զատ Բարիզի մէջ ունեւոր եւ կարող անձներէ մասնախումբ մը կազմուած էր, որ պիտի օժանդակէր կուսակցութեան եւ ի հարկին մինչև յիսուն հազար ոսկի պիտի տրամադրէր: Վերջապէս լուրջ միջոցներով ու երկարաշունչ ջանքով զինեալ յեղափոխութիւն մը պիտի պատրաստուէր հայաշատ կեդրոնի մը մէջ:

Արփիար այնքան խանդավառօրէն այս ամէնքը կը պատմէր, այնքան համոզուած ու հաւատացած կ'երեւար որ անմէր, այնքան համոզուած ու հաւատացած կ'երեւար որ անկարելի էր չհիշնալ իր միամիտ ոգեւորութեանը վրայ:

Խսկոյն հասկցայ որ Տիգրանի ու մէկ քանի բարեկամներու հետ մեր ծրագրած խորհուրդները երբեք կարելի չպիտի ըլլար գործադրել և Արփիար առաւել քան երբեք պիտի մնար Հնչակեան յեղափոխական:

— Ուրեմն ինչո՞ւ եկար Եգիպտոս, հարցուցի:

— Որովհետեւ պատգամաւորական ժողովը այս անգամ Ալեքսանդրիոյ մէջ պիտի գումարուի, պատասխանեց:

Հետեւեալ օր միասին գացինք Գահիրէ, ուր մեզի դիմաւորելու եկած էին Տիգրան Արփիարեան, Սարգիս Սուրի, Սեդրաք Դաւիթեան, Յ. Արփիար և ուրիշներ:

Ամէնքն ալ այնպէս կը կարծէին թէ Արփիար կուսակցութենէն բոլորովին հրաժարած կուգար Եգիպտոս, հոն հաստատուելու մտադրութեամբ: Բայց առաջին վայրկեանէն Արփիար իրենց զգացուց թէ կը սխալէին:

Ինծի պէս անոնք ալ դառն յուսախաբութեան մը մատուցեցան, մանաւանդ եղբայրը, Տիգրան, որ ականջները կը գոցէր կամ հեռու կը փախչէր Արփիարին յեղափոխական դաւանանքը չսեղծելու համար:

Նոյն թուականին շատ հաճելի էր Գահիրէի մեր հայկական շրջանակը, զոր մէկ երկու ամիսը անգամ մը կ'երթայի վալիկի՝ Շարապասէն՝ շաբաթի մը չափ:

Բացի վերը յիշած անձերէս, հոն հաստատուած էին նաև Պոլսեցի ուրիշ բարեկամներ, ինչպէս ծանօթ ականաբոյս հանգուցեալ Տօքթ. Էսմէրեանը, որ շատ զուարճախօս եւ բարեմիտ անձ մըն էր մտերմական շրջանակի մէջ, նաև Տօքթ. Եղուարդ Մասիսը ո՛չ նուազ հաճելի ընկերակցութեամբ: Յետոյ ուրիշ մէկ քանիներ, որոնք առժամեայ կերպով Գահիրէ կը գտնուէին:

Ընդհանրապէս իրիկունները կը հաւաքուէինք Տօքթոր Էսմէրեանի բնակարանը եւ յետոյ ամէնքս միասին կ'երթայինք ճաշելու: Իսկ ճաշէն ետքը կ'երթայինք Պ. Լէքէճեանի տունը, որ Օրմանեան Սրբազանի քեռայրն է եւ Գահիրէի ամէնէն հռչակաւոր լուսանկարիչը:

Արփիարի շատ հաճելի էր այս բարեկամական շրջանակը, մանաւանդ Լոնտոնի առանձնութենէն ետքը:

— Ինքզինքս Պոլսոյ մէջ կ'զգամ կոր, կ'ըսէր յաճախ եւ ասիկա իրեն համար ճշմարիտ երանութիւն մըն էր, որովհետեւ միշտ Պոլիսը կ'երազէր:

Իր Եզրիպտոս հասնելէն քիչ ետքը եկաւ, ամիս մը ինծի հիւր մնաց Շարապասի ազարակը:

Հոն մինչեւ իրիկուն պտուղ ուտելով ժամանակ կ'անցընէր:

Արփիար իր ամբողջ կեանքին մէջ եօթը մահացու մեղքերէն մին ունեցած է միայն՝ այն է որկրամոլութիւնը: Պըտուղի ու անուշեղէնի համար հողի կուտար, ինչպէս նաև ու է համը կերակուր իրեն ճշմարիտ հաճոյք մը կը պատճառէր:

Պտուղը թէև առատօրէն կրնայինք հայթայթել ազարակին մէջ, սակայն անուշեղէն չունէինք:

Օր մը իրեն հաճոյք պատճառելու համար փորձեցի անուշեղէն մը պատրաստել:

Կարագ, շաքար, ալիւր, հաւկիթ իրար խառնեցի ու կրակին վրայ բաւական եփելէ ետքը, իբր թէ խմորը ուռեցընելու համար, վրան բաւական օդի լեցուցի, բայց կըրա-

կին ջերմութենէն օդին բռնկեցաւ եւ խմորին երեսը այրեց սեւցուց:

Կ'երեւակայէք որ այս պայմաններուն մէջ պատրաստուած խմորեղէն մը ի՞նչ հաճոյք կրնայ պատճառել նոյն իսկ ո՛չ խստապահանջ քիմքերու:

Ես համը նայեցայ եւ տեսելով որ խոհարարական տաղանդս բան մը չէր արժեր, հակառակ անկեղծ ջանքերուս եւ բարի կամեցողութեանս, ուզեցի թափել այդ անորակելի խառնուրդը, բայց Արփիար զիս կեցուց սա տրամաբանութեամբ.

— Ասոր մէջ գէշ բան մը չի կայ, անարատ կարագ, շաքար, ալիւր եւ թարմ հաւկիթ, առանց Դաշնակցականի մը միջամտութեան, չէր կրնար անհաճոյ բան մը արտադրել: Պահէ՛ այդ անուշեղէնը եւ ես կ'աւտեմ:

Եւ արդարեւ ըմբոշխնելով ճաշակեց, մինչեւ իրիկուն, այդ արտասովոր անուշեղէնը, միայն սա զիտողութիւնը ընելով.

— Եթէ մէջը քիչ մըն ալ պտուղ խառնէիր՝ հիանալի բան մը պիտի ըլլար:

Գիշերները միեւնոյն սենեակը կը պառկէինք եւ առաջին անգամ ըլլալով նշմարեցի որ Արփիար, քունին մէջ, յաճախ բարձրաձայն կը խօսէր շատ յստակօրէն եւ միշտ ազգային խնդիրներն էին որ իր ուղեղը կը չարչարէին նոյն իսկ քնացած ատենը:

— Ներսէս Պատրիարքը, Պերլինի Վեհաժողովէն առաջ, արդէն օր մը ըսաւ որ...

Կամ

— Խրիմեան, Լոնտոնի մէջ, Սալըզպրիին ըսած է որ...

Եւայլն, եւայլն. ասոնք էին իր գիշերային զառանցանքները, որոնք շատ տարբերութիւն չունէին ցերեկուաններէն:

Արփիարէն զատ, Շարապասի ազարակը, ամիսի մը չափ հիւրընկալեցի նաև պատուելի Նշան Գէշիեանը, որ ինքն

ալ Աթէնքը թողած՝ Գահիրէ եկեր հաստատուելու էր Եկինեան անուն Հնչակեան գործիչի մը քով, որ հացագործութիւն կ'ընէր:

Խնդճ պատուելին հետզհետէ կը տկարանար և կը զգար որ մահը մօտ էր: Ինչպէս ըսի արդէն՝ յեղափոխական փայլուն և ճշմարիտ գործունէութիւն մը ունեցած էր՝ գործակցելով Գալուստ Արխանեանի հրոսախմբին: Յետոյ խումբը հալածուած ու ցրուած էր, պատուելին յաջողած էր փախչիլ արկածալից դէպքերէ ետքը, մինչ Արխանեան ձերբակալուած ու Երզնկայի բանտը նետուած էր, ուր կը մնար մինչև այդօր, և ասիկա պատուելին սրտին համար անբուժելի խոց մըն էր, որովհետև պաշտումի հասնող հիացում մը ունէր իր վաղեմի զինակցին համար:

Ագարակ գտնուած միջոցին զինքը ստիպեցի իր յիշատակները գրի առնելու, ինչ որ դժուարաւ յանձն առաւ ընել և գրեթէ ամիս մը այդ եղաւ իր զբաղմունքը Շարապասի մէջ: Յետոյ իր մահուընէն ետքը, որ քանի մը ամիս վերջը տեղի ունեցաւ, այդ ձեռագիր տետրակները յանձնուեցան Արփիարին, որ զանոնք սրբագրելէ ու կարգի դնելէ ետքը, «Նոր Կեանք»-ի մէջ հրատարակեց, մաս առ մաս, ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԷՋԵՐ՝ հրոսակի մը յիշատակներէն կրկնակ վերնագիրով:

Խնդճ պատուելին իր կեանքի լ'երջին ամիսներուն մէջ դառն յուսախաբութիւն մը ունեցաւ որ թերեւս փութացուց իր մահը:

Օր մը, երբ Ալեքսանդրիա կը գտնուէի, լուր մը տարածուեցաւ Մէնչիէի հրապարակը.

— Գալուստ Արխանեանը եկե՛ր է:

Գալուստ Արխանեան, այն ազնիւ Արմտանցի երիտասարդը որ իր հարստութիւնն ու կեանքը զոհած էր ազատութեան համար և տարիներով բանտի մէջ տառապած:

Լուրը կայծակի արագութեամբ կը հասնի Գահիրէ, ուրկէ պատուելին կը վազէ կուգայ Ալեքսանդրիա:

Արփիար իր «Օրուան Կեանք»-երէն մէկուն մէջ շատ սրտայոյզ կերպով պատմած է այս դէպքը:

Պատուելին հաղիւ կայարանէն դուրս ցատքած՝ դէմը ելլող Հայուն կը հարցնէ դողգողացող ձայնով մը.

— Ո՞ր է, ո՞ւր է ի՞նչ Արխանեանը:

— Հոս է, չի՛ փախչիր, քիչ մը շունչ առ, ատ ի՞նչ գոյն է, մեղք ես:

«Մեղք էր, ո՛հ ամէն մէկ րոպէն որ կ'ուշացնէր զինքը Արխանեանին գիրկը նետուելէ՝ բան մը կը պակսեցնէր իր կեանքէն:

«Մէկ հողի զաւակ, մէկ սրտով կուտեր էին Արմտանի լեռներուն վրայ ձեռք ձեռքի տուած լուսաղբարներ, մէկտեղ վազեր էին համբուրելու կրակին լոյսը, որ գերեզմանէն հայրենիքի Յարութիւնը պիտի աւետէր:

Ու պատուելին՝ խելայեղ՝ կը վազէ Արխանեանը տեսնելու: Խարխափելով վեր ելած էր խանի մը սանդուխներէն, մտնելով մութ սենեակ մը:

— «Հոգիս, Գալուստ» կանչած էր:

— Հոս եմ, պատասխանած էր տկար ձայն մը:

Դէպի ձայնը երթալով գրկերուն մէջ սղմած էր իր Գալուստը, ջղային գրգռումի դիւամոլ ուժովը ու գրկախառն վար կ'իջնէին:

— Ա՛խ, որքան նիհարեցի ես, աղբարս, բայց քաշած ներդ Աստուած գիտէ...

Ու երբ դուռը կը հասնին, լոյսին մէջ կը սարսուռայ պատուելին:

Արխանեանը չէր:

Ու խեղճը՝ սրտաբեկ, յուսահատ, ընկճուած ու ա՛լ աւելի քայքայուած, եկաւ մեզ գտաւ Մէնչիէի հրապարակը ու պատմեց զլիսուն եկածը:

— Ա՛խ, առ ի՞նչ խնայանէթուծիւն էր ինծի ըրին, լմնցաւ, պիտի չապրիմ... ան չէր:

Ու հեծկլտալ սկսաւ:

Զինքը հանդարտեցունք, ջանացինք մխիթարել: Մենք ալ խաբուած էինք արդարեւ, բայց ո՛ր մերին խաբուելը, ո՛ր իրեն յուսախաբութիւնը:

Ու պատուելին իր յուսախաբութեան մէջ մեղքցաւ կեղծ Գալուստն ալ:

— Անոր ալ մեղք եղաւ, ըսաւ և պատմութիւնը պատմեց.

Անօթի ծարաւ Ալեքսանդրիա կը նետուի այդ Գալուստը ու կը դիմէ Հայերու օթէլ մը, քիչ մը կերակուր խնդրելով, անու՛նը կը հարցնեն.

— Գալուստ կը պատասխանէ:

— Ի՞նչ ընէի, ըսած է խեղճ մարդը պատուելիին, անունս Գալուստ է, ուրիշ անուն մը տայի, մէյ մըն ալ տեսայ որ ետեւէն Արխանեանց մըն ալ քախախչ ըրին, չհասկցայ ի՞նչու համար: «Պարոն Արխանեանց վեր, պարոն Արխանեանց վար», ըսելով ինծի ձեռքէ ձեռք կը քաշեն: Սենեակ կուտան, կերակուր կուտան, պատիւ կ'ընեն:

— «Մեր ընկերը», կ'անուանեն ինծի երբ ուրիշին ներկայացնեն: Չեմ գիտեր ի՞նչ է գործերնիս որ ինծի ալ ընկեր կ'ընեն: Մարդ մը եկաւ անունը տուաւ, չճանչցայ, արդէն մէկը չեմ ճանչնար, «որ մենք հերոս» ըսելով ձեռք երկնցուց: Ինչ որ է, կ'երեւայ թէ Աստուած վրաս գլխաց ու ա՛լ նեղութիւններուս վերջ պիտի տայ, կ'ըսէի ինքնիրենս, երբ դուն վրայ հասար: Ի՞նչ ընեմ, ես ի՞նչ ըրի...:

Ու պատուելին հառաչելով կ'ըսէր:

— Ա՛խ, կարծեցի թէ կարօտս պիտի առնեմ: Հիմա աւելի շատցաւ, ա՛լ չպիտի դիմանամ: Ան ուրախութենէս ետքը՝ երբ Գալուստին կեղծ ըլլալը իմացայ, սրտէս բան մը բրդաւ:

Եւ իրա՛ւ ալ խեղճ պատուելին արդէն մաշած՝ քիչ ետքը մեռաւ:

..

Այս կեղծ հերոսը բայառութիւն մը չէր եգիպտոսի համար: Այդ թուականին գրեթէ ամէն ամիս քանի մը հատ այդ տեսակ հերոսներ կ'իյնային Ալեքսանդրիոյ քարափը, որոնք միշտ ոգեւորութեամբ կ'ողջունուէին միամիտներու կողմէ: Անոնք սակայն ճշմարիտ խաբերաներ էին, որոնք կ'ուզէին շահագործել մողովրդային խանդավառութիւնը:

Ամէնէն չափ իբր թէ պանքան մտնող կեղծ հերոսներ կ'ուեննայինք:

Բարեկամ մը, ցուցակի մը մէջ, անունով ու թուականով նշանակած էր բոլոր այն հերոսները որոնք ինքզինքնին ներկայացուցած էին իբրեւ Օսմանեան Պանքան մտնողներէն մէկը: Երկու տարուան մէջ ատոնց թիւը երկու հարիւրը անցած էր:

Յետոյ ունեցանք նաեւ մէկ քանի կեղծ Մինաս Օղլուներ, այն քաջարի հրոսապետը որ այնքան շահատակութիւններ գործած է Սամսոնի և Սեբաստիայի միջև և հայկական կեանքեր փրկած՝ ա՛ն ու սարսափ ազդելով վայրագ աւազակներու:

Միջոց մը նոյնիսկ երկու Մինաս Օղլու ունեցանք Ալեքսանդրիոյ մէջ, ուրիշ մէկ քանի կեղծ Մինաս Օղլուներէ ետքը:

Երկուքն ալ իրենց հարազատութեան վրայ կը պնդէին ու փոխադարձաբար զիրար կ'ամբաստանէին իբր խաբեկայ:

Որո՞ւ հաւատալ, «գո՛րն առնել և ղորն թողուլ»:

Շատեր երկուքն ալ կը մերժէին իբրեւ անվաւեր, բայց ուրիշներ, երկու խումբի բաժնուած, իր Հաճի Մինաս Օղլուի հարազատութեան վրայ կը պնդէր. այս հակառակամարտ կիրքերէն բնականաբար կ'օգտուէին երկու խաչագողները, որոնք ամէն տեսակ օգնութիւն կը գտնէին իրենց մոլեռանդ կուսակիցներուն կողմէ:

Այդ միջոցին սակայն վրայ հասաւ բո՛ւն իսկ հարազատ
224 — Տասերկու Տարի

Հաճի Մինաս Օղլուն, յանձնարագրով, պաշտօնական վաւերաթղթերով, եւ վերջ դրաւ կատակերգութեան մը որ ա՛լ միօրինակ դառնալ կը սկսէր.

Բո՛ւն Մինաս Օղլուն, որուն հետ ծանօթանալու հաճոյքը ունեցայ, երկայնահասակ, նիհար, կորովի դիմագիծերով, համեստ ու պատուական անձ մըն էր:

Հակառակ կեղծերուն՝ որոնք իրենց երեւակայական քաջագործութիւնները կը պատմէին առտուընէ մինչեւ իրիկուն, արձարաններու անկիւնը, Մինաս Օղլու երբեք չէր սիրեր իր ըրածներուն վրայ խօսիլ, հակառակ զինքը խօսեցնելու համար ըրած մեր ջանքերուն: Ճշմարիտ հերոսի մը պէս՝ այդ մարդը գրեթէ խօսիլ չէր գիտեր և կարծես արհամարհանք մը ունէր խօսքին դէմ:

Նաեւ չափազանց մեծանձն էր: Բաւական ատեն Ալեքսանդրիա մնաց առանց իր նիւթական վիճակին վրայ տեղեկութիւն տալու և մենք ամէնքս այնպէս կը կարծէինք թէ ապրուստի միջոցներ ունէր: Յետոյ դիպուածով լսեցինք թէ մարդը անօթի է եղեր գրեթէ ու այն ատեն յիշեցինք թէ ո՛չ ոք, օր մը ճաշարանի մէջ անոր կերակուր ուտելը տեսած էր.

Եկեղեցիէն ուղեցին իրեն նիւթական օգնութիւն մը ընել մերմեց:

— Եթէ գործ մը գտնէք՝ կ'աշխատիմ, ըսած էր:

Յետոյ, Հայկ էֆ. Էքիզլէրի Գահիրէի մօտերը ունեցած մէկ ագարակին պահապան կարգուեցաւ ու հոն գնաց՝ ուր բաւական ժամանակ մնաց կարծեմ:

*
* *

Արփիարեան տակաւին Եգիպտոս էր երբ ՆՈՐ ԿԵԱՆՔԻ առաջին թիւը հրատարակուեցաւ Լոնտոն 1898 Յունուար մէկին, Լեոն Բաշալեանի հսկողութեան տակ, որ յատկապէս Բարիզէն Լոնտոն եկած հաստատուած էր՝ այդ հրատարակութեան հոգը ստանձնելու համար:

Այս առաջին թիւին մէջ կ'երեւային Արշակ Զօպանեան՝

իր Մայր Հայաստանի ուղղուած օրօրովը, Արփիարեան՝ որ իր «Ժամանակակից Պատմութեան էջեր»ը կը սկսէր, ես՝ իմ Արիւնոտ Յիշատակներ»ովս և Վահրամ ծածկանունով և վերջապէս Լեոն Բաշալեան (Լ. Զարթուժեան ծածկանունով) իր մէկ անկորնչելի հրաշակերտովը՝ Կաղանդ վերնագրով:

«Նոր Կեանք» առաջին թիւէն իսկ խանդավառ ընդունելութիւն մը գտաւ արտասահմանի հայութեան մէջ: Պոլսոյ «Հայրենիք»ն էր այն որ կը վերածնէր առանց Շահնազարի:

Արփիարի ուրախութիւնը չափ չունէր, իր երազներէն մին էր որ վերջապէս կ'իրականանար, երբ գլխաւոր նպատակներէն մին, որոնց համար կապուած մնացած էր Հնչակեան կուսակցութեան մէջ:

Եգիպտոսի Հայութիւնը մանաւանդ ջերմ ընդունելութիւն մը ըրաւ այս ազգային, դրական և քաղաքական հանդէսին և կարծեմ քանի մը թիւ լոյս տեսնելէ ետքը, Գահիրէի ու Ալեքսանդրիոյ մէջ, «Նոր Կեանք»ի բաժանորդներուն թիւը երեք հարիւրը անցաւ, ինչ որ պատկառելի բան մըն էր հայկական հրատարակութեան մը համար:

Բայց ահա՛ օր մը ամբողջ Ալեքսանդրիոյ Հայ գաղութը յուզուեցաւ, այեկոծուեցաւ, անօրինակ տազնապի մը մատնուեցաւ «Նոր Կեանք»ի համար:

Ի՞նչ էր պատահած:

Իր Հոկտեմբեր մէկի թիւով սկսած էր վէպ մը «Մարտիկ Աղա» համեստ խորագրով, որուն ներքեւ, իբրեւ հեղինակի անուն կ'երեւար Պարոյր ստորագրութիւնը:

Առաջին թիւը իբրեւ գրական գեղեցիկ էջ մը հաճոյքով կարդացուեցաւ և չափեր հետաքրքրուեցան իմանալու համար թէ ո՞ր ծանօթ գրիչը ծածկուած էր այդ Պարոյր անունին տակ:

Նոյնիսկ Արփիար ու ես չէինք գիտեր ո՛վ ըլլալը, որովհետեւ գրութիւնը ուղղակի Լոնտոն՝ Բաշալեանին ղրկուած էր: Եւ սակայն սկսնակի մը գրութիւնը չէր ապահովաբար:

— Տիգրան Կամարականը ըլլալու է... չէ՛ անպատճառ
Արփիարն է գրողը... Թերեւս Օտեանն է...

Վերջապէս ամէն մարդ ենթադրութիւններու մէջ կը
մոլորուէր:

Քանի մը թիւ ետքը՝ վէպը կը ներկայացնէր Ալեքսանդրիոյ մէջ Հայկական սալօն մը ուր կ'երեւային գաղթականութեան շատ մը ծանօթ դէմքերը ամենաճշգրիտ՝ և սակայն գերազանցօրէն ծաղրանկարուած գիծերով, կին՝, էրիկմարդ և ո՛չ մէկուն խնայուած էր, ամէնքը հո՛ն իրենց ծիծաղելի կողմերուն բովանդակ մերկութեամբը կ'երեւային: Իրենց դէմքը, մարմինը, խօսուածքը, հագուստը, ամէն ինչ մէջտեղ հանուած էր անպատկառ չարաճճութեամբ մը:

Տեսէ՛ք, օրինակի համար, մէկ քանի խիստ ծանօթ ջոջեր ինչպէ՛ս նկարագրուած են.

«Պոլսեցի հարուստ վաճառական Սարգիս Էփէնտի խապառաճեան և իր կինը: Շատ յարմար լծուած զոյգ մը: Մարդը կարճահասակ, գիրուկ, խոշոր լեռնուտ գլուխ մը, ժայռի պէս յամառ ճակատ, հաստ իյնող պեխեր, կախուող կոր քիթ, խռպոտ, պարարտ ձայնին ելեւէջներուն, մարմնին շարժումներուն՝ ձեւերուն մէջ՝ որոճացող կենդանիներու դանդաղութենէն, կոշտութենէն, պինպ գլխութենէն բան մը: Արդէն գլուխը մխրճած իր լայն ու ծայրացից ուսերուն մէջտեղ, յիշեցնելով եզի մը գլուխը՝ յամբերեր իր լուծին առաջ, որուն իր ուսերը չըջագիծը կը ձեւացնեն:

«Իր քովը տոտողուած է կինը, նմանապէս գէր, պայթող այտերով, կրկնակ ծնօտով, յոյր ծիծերը մսէ ծրարներու պէս նստած ուռած փորին վրայ, ու ձեռքերը կուրծքին վրայ ծալլուած: Իր ձեւերը, շեշտը, տեսակ մը գոռոզութիւն, եսեմութիւն ունին, ու չըթունքներուն քովերը արհամարհոտ ծալքեր՝ երբ խօսի: Միշտ իր վրայ, տանը վրայ, հարուստ մէկու մը հետ ամուսնացած աղքատ դասակարգի աղջկան մը չտես պարծնկոտութիւնովը, մեծ քիթութիւնովը մեծաբանող կին մը:»

Յետոյ ուրիշ նկար մը, Գափաֆեան և իր կինը:

«Գէր մըն ալ աս: Արջի ու խոզի խառնուրդ մը: Էն ցայտող բանը իր մէջ իր գլուխն է, ահագին բազմահատոր գլուխ մը, խոշոր ձմեռուկի մը ձեւով, գրեթէ առանց վզի փակցուած կարճոտն պատկառելի մարմնի մը, տակառաձև ցցուած փորով մը բեռնաւորուած: Խծուծէ յօնքեր, մացառուտ պեխեր, լայնչի, մեծ փոր քիթ մը, խոշոր աչքեր ուռած, ցցուած ականգուստերով, ահագին խորշոմներով խորխորատուած դէմք մը, ձայնը ասոց համեմատ: Կինը իրմէ միայն անունը ունի: Մանր, կոշտ, լայն փոր բաներու այդ դէզը ամուսնացած է ջիղերու նիհար ծրարի մը, կնկան պըշրող մարմնի մը հետ, քիչ մը անցած գեղեցկութիւնով, անհանդարտ, աշխոյժ, որ կը սրնգէ ու կ'այծուռտէ այդ խոշոր թմբուկին, այդ գոմէշին քով:»

Ու այս ձեւով, մէկիկ մէկիկ, Պարոյր անողոք երգիծանքով մը կը նկարագրէ Ալեքսանդրիոյ Հայ ծանօթ տիպարները:

Թէև անունները չարափոխուած՝ բայց նկարը այնքա՛ն ճիշտ է որ կարելի չէ սխալիլ, և ո՛չ ոք կրնայ պնդել թէ ինք չէ ականարկուած անձը:

Ահռելի փոթորիկ մըն էր փրթաւ քաղաքին մէջ: Տուները, սրճարանները, զբօսավայրերը, ամէն մարդ Մարտիկ աղայով կը զբաղէր: Անոնք որ տակաւին վէպին մէջ չէին երեւցած՝ սրտատրոփ անձկութեամբ կը սպասէին իրենց կարգին. արդէն իսկ ծաղրուածները կը ջանային իրենք գիրենք միտիթարել ըսելով.

— Մենք մեր կարգը անցուցինք:

Եւ սակայն և ո՛չ մէկը կը ներէր Պարոյրին որուն ո՛վ ըլլալը սակայն չէին գիտեր:

Այդ յուզումին ատենն էր երբ օր մը Շարապասէն Ալեքսանդրիա գացի ուր կը գտնուէր Արփիար որ կը պատրաստուէր վերադառնալ Լոնտոն:

Խեղճը փորձանքի հանդիպած էր Մարտիկ աղային պատ-
ճառաւ :

Լեւոն Բաշալեան գաղտնաբար Արփիարի իմացուցած էր
Պարոյրին ո՛վ ըլլալը, սակայն պատուիրելով որ ինէ՛ դատ եւ
ո՛չ մէկուն յայտնէ : Միւս կողմէ՝ Լեւոն Մկրտիչեան, իբրեւ
Հնչակեան պետերէն մին, դիմում ըրած էր Լոյստոն հեղինա-
կին իսկական անունը իմանալու համար, սակայն Բաշալեան
մերժած էր յայտնելու : Մկրտիչեան պահանջած էր որ վէպին
հրատարակութիւնը դադրեցնեն, Արփիար և Բաշալեան ըն-
դիմացած էին ասոր : Մկրտիչեան հեռագրով հրահանգ տուած
էր դարձեալ վէպը դադրեցնելու, սակայն շարունակուած էր :
Ասոր վրայ Մկրտիչեան սպառնացեր էր հրաժարելու և կու-
սակցութենէն քաշուելու :

Ամէնէն զուարճալին այն էր որ վէպին հերոսը՝ Սուրեան՝
որ իբրեւ Դաշնակցական ներկայացուցած է՝ Հնչակեան ծանօթ
գործիչ մըն էր : Այս ալ ո՛չ նուազ գայթակղութիւն կը պատ-
ճառէր խնդրին տեղեակ կուսակցականներուն մէջ :

Ինչպէս ըսի՝ երբ Ալեքսանդրիա գացի ամբողջ Հայերը
այս իրարանցումին մէջ էին : Մազ մնացեր էր որ Յ. Ալփիար
ծեծ մը ուտէր, որովհետեւ տեղ մը անխոհմտութեամբ յայ-
տարարեր էր թի՝

— Ասանկ վէպ մը ես միայն կրնամ գրել, ինչ որ թերևս
չափազանց ինքնագովութիւն էր իրեն համար :

Հոն հասնելուս հետեւեալ օրը Արփիար խորհաւոր շեշտով
մը ըսաւ ինծի, երբ Մէնչիէի հրապարակը նստած էինք .

— Եկուր քեզ Պարոյրին տանիմ :

— Ո՛ւր է որ :

— Տեղ մը մեզի կը սպասէ կոր, քեզի հետ ծանօթանալ
ուզեց, միայն թէ խօսք պիտի տաս որ մէկու մը չպիտի յայտ-
նես իր անունը :

Խոստացայ եւ միասին ուղղուեցանք Շէրիֆ փաշա փո-

ղոցը, յետոյ կողմնակի փողոց մը մտանք և կանգ առինք
«Զօրա» կոչուած շաքարավաճառի մը խանութին առջեւ :

(Արփիարեան սովորութիւն ունէր միշտ իր ժամադրու-
թիւնները շաքարավաճառներու խանութը տալու) :

Ներս մտանք և տեսանք որ անկիւն մը նիհար ու տըժ-
գոյն տղայ մը նստած է .

— Ահաւասիկ Պարոյրը, ըսաւ Արփիար :

— Բայց բուն անձնը :

— Միքայէլ Կիւրճեան :

Նստեցանք և սկսանք իրարու հետ տեսակցիլ : Առաջին
վայրկեանէն ջերմ համակրութիւն մը զգացինք, փոխադար-
ձաբար, իրարու հանդէպ, համակրութիւն մը որ յետոյ, կա-
մաց կամաց, հաստատուն ու բարեկամական անխառն սիրոյ
մը փոխուեցաւ :

Ինչպէս վերը ըսի՝ Կիւրճեան այդ թուականին նիհար ու
աժգոյն տղայ մըն էր որ թողախտաւորի տպաւորութիւն կը
գործէր տեսնողին վրայ :

Ինք Մարտիկ Աղային մէջ ինքզինքն ալ նկարագրած է
Ահաւասիկ այդ ինքնապատկերը .

«... Կար նաեւ 19—20 տարեկան երիտասարդ մը, տըժ-
գոյն, նիհար, սմբած, սատկած երեւոյթով, երկայն սուր
քիթ մը ունէր, ոյր մոլոր բուսնոզ նորածիլ պեխեր, մօրուքի
կասկած մը թուչին ծայրը մրոտող, թաւ տգեղ յօնքեր՝ մա-
րած մարմրած աչքերուն վրայ : Մինակ կամ ընկերներու հետ,
երկինք նայելով կամ ձեռքը ունեցած մէկ զրքին վրայ, աս
տղան իր մտահոգ սիլուէթը կը պտտցնէր ամբոխին մէջէն,
ակնարկը տարտամ, քալուածքը փլփլող, անցողուն : Հակա-
ռակ աս բաներուն՝ կրցեր էր աղուոր պաշտօն մը ձեռք ձգել
պետական պաշտօնատան մը մէջ, ի մեծ ապշութիւն շատերու
որոնց համար իր սեռականութիւնը վաւերական էր : Անունն էր
Քուրճեան, չատ լաւ պատկերացնող իր անձը ու նկարագիրը :»

Երուանդ Օսեան 1900ին

Անոնք որ կատղած էին «Նոր Կեանք»ի Պարոյրին դէմ՝ այս տողերը կարդալով ու Քուրջեանի մէջ ճանչնալով Միքայէլ Կիւրճեանը, սրտմտած կ'ըսէին իրարու.

— Անպիտանը, այս խեղճ Միքայէլէն ի՞նչ կ'ուզէ, հանդարտ, խելօք աղայ մը, որ մէկու մը սիրտը կոտորել չուզեր...

Եւ սակայն այս վէպին յարուցած գայթակղութիւնը այնքան մեծ էր որ ի վերջոյ «Նոր Կեանք» ստիպուեցաւ զայն կարճ կապել, ամբողջ գլուխներ կրճատելով, այնպէս որ հազիւ թէ կէսը հրատարակուած է։ Եւ այդ պակասաւոր վիճակին մէջն էր որ Ամերիկայի Ա.Չ.Իը զայն կեանք մը տարի առաջ արտատպեց։

Լոնտոն գտնուած միջոցիս, երբ սրտերնիս նեղանալով գիշերները, Լեոն Բաշալեանի հետ կը հանէինք Մարտիկ Աղայի անտիպ մնացած ձեռագիրները, և զանոնք կարդալով հաճելի ժամանց մը կ'ընծայէինք մենք մեզի։

Տարիներ անցնելէ ետքն ալ Պարոյրի դէմ գրգռումը չանցաւ Աղեքսանդրիոյ Հայ գաղութին մէջ, և ի վերջոյ, երբ իմացուեցաւ անոր իսկական անունը, ճշմարիտ հալածանք մը սկստեալ Միքայէլ Կիւրճեանի դէմ, այն աստիճան որ խեղճը, քաղաքին մէջ հանգիստ ապրելու համար, ստիպուեցաւ հրապարակաւ յայտարարել թէ «Մարտիկ Աղան գրելով գրական ճախաւ մը ընել ուզած էր որուն համար կը զղջար»։

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ձանկիւլեան եգիպտոսի մեջ. — Ձեռքն ձեռք կը յափշտակուի. — Դիմակաւորներ. — Միջադեպ մը. — Բանձարկութիւն եւ տուգանք. — Պատգամաւորական ժողովին որոշումները. — Տիգրան Արփիարեանի հայրենաբաղձութիւնը. — Պոլիս կը վերադառնայ. — Կալարայի աշարակը եւ Արեւելեան խնդիրը. — Տիգրան Երկաթ եգիպտոսի մեջ. — Խաժակ. — Կունծիկ Աբեղա. — Մեկնում եգիպտոսէն. — Յուսահաս Խալաքին. — Մկրտիչ Փորթուգալեան.

Նոյն միջոցներուն էր որ Պրն. Յարութիւն ձանկիւլեան Աքիայի բերդարդել բանտարկութենէն ելլելով Ալեքսանդրիա ապաստանեցաւ:

Իր գալուստը բնականաբար յուզում յառաջ բերաւ յեղափոխականներուն մէջ:

— ձանկիւլեանը Աքիայէն եկեր է...:

Անոնք որ նոր սերունդի յեղափոխականներ էին նետաքորդներ կը հարցնէին.

— Ո՞վ է ձանկիւլեանը:

Կէ հիններ կը պատմէին ու կը բացատրէին որ ձանկիւլեան անդրանիկ յետափոխական գործիչ մըն էր որ մասնակցած էր Դուռ-Գարուի Պատրիարքարանի ցոյցին, յեղափոխական անդրանիկ ցոյցը Կ. Պոլսոյ մէջ, թէ Ապտիւլ Համիտի պատկերը ջախջախած էր ուստի տակ, թէ Ալեքեան Պատրիարքը կառքը դնելով ուզած էր պալատ տանիլ և թէ՛ վերջապէս՝ ձերբակալուելով մահուան դատապարտուած էր ու յետոյ մահուան պատիժը փոխուած էր ցկեանս բանտարկութեան:

Բոլոր ասոնք բաւ էին անշուշտ հերոսամոլները խանդավառելու և շատերը բոլորելու ապաստանալին շուրջը:

Ու պայքար մը կը մղուէր իր բոլորտիքը Հնչակեաններու և Դաշնակցականներու միջեւ, նորեկ հերոսը իւրացնելու, իրենց սեփականելու համար: ձանկիւլեան նախկին Հընչակեան մըն էր, բայց ասիկա պատճառ մը չէր որ այժմ ալ Հնչակեան մնացած ըլլար և յաճախ տեսնուած էր բանտի մէջ տեղի ունեցած դարձեր: Բանտ մտնող Հնչակեան մը անկէ դուրս ելած էր իրրեւ թունդ Դաշնակցական և փոխադարձաբար:

Ասոր համար հաս՝ յեղափոխական ընդդիմամարտ սիրտերը անձկութեամբ կը տրոփէին հասկնալու համար թէ նոր հերոսը զո՞վ պիտի ընդունէր և զո՞վ պիտի մերժէր:

Վերջապէս Լեւոն Մկրտիչեան, Միհրան Տամատեան եւ ուրիշ Հնչակեան կարեւոր գործիչներ յաջողեցան ձանկիւլեանը իրենց կողմը շահելու:

Եւ այս յաղթանակը պանծացնելու համար բանախօսութիւններ կազմակերպուեցան Լեւոն Մկրտիչեանի նախաձեռնութեամբ, որոնց մէջ ձանկիւլեանը կը ներկայացուէր հանրութեան եւ ուր Պ. Յարութիւն ձանկիւլեանն ալ ինքզինքը կը ներկայացնէր այն ինքնայատուկ պերճախօսութեամբ որուն նմոյշները, այժմ ալ ատեն ատեն կը տեսնենք Ազգային ժողովին մէջ ուր նախկին յեղափոխականը իր ծննդավայրը կը ներկայացնէ խիստ բնորոշ կերպով:

Բայց, ափսո՛ս, ձանկիւլեանի Հնչակեանութիւնը երկար չտեսցաւ և օր մըն ալ իմացանք որ Դաշնակցականներուն ճանկը ինկեր է մեր Պապա Գասպարի, կամ ինչպէս զինքը կը կոչէինք Եգիպտոս Պարոն Պապահանցի և կամ ինչպէս հիմա զինքը կը կոչեն հոս Պ. Խաժակի անխոնջ ջանքերովը:

Պ. ձանկիւլեան գոհ չեղաւ միայն լուիկ մնջիկ Դաշնակցութեան յարելով՝ այլ պարտաւագիր մըն ալ հրատարակեց ԴԻՄԱԿԱՆՈՐԵՆԵՐԸ անուն, որուն մէջ բուռն յարձակումներ

կ'ընէր բոլոր այն Հնչակեան գործիչներուն դէմ որոնք իր բանտը գտնուած միջոցին կուտակեցութիւնը վարած էին և որոնց արարքները ինք յետոյ բերնէ բերան իմացած էր զանազան աղբիւրներէ։ Այդ տետրակը ճշմարտութիւններ պարունակելով հանդերձ կարգ մը անհիմն ամբաստանութիւններ ալ կ'ընէր, անշուշտ զո՞նք երթալով իր դիւրահաւանութեան, որովհետեւ ճանկիւլեան անկեղծ նկարագրի նէր մէկը կը թուէր ըլլալ այն ատեն։

Այդ տետրակէն հատ մըն ալ իմ ձեռքս անցաւ Ալեքսանդրիա գտնուած միջոցիս և սկսայ հետաքրքրութեամբ կարդալ, — այն ատեն այս տեսակ ապուշ բաներ կ'ընէի, — տեսայ որ ճանկիւլեան իր կարգ մը յախուռն ամբաստանութիւններուն մէջ եղբօրս մասին ալ կարգ մը ցնորական բաներ գրած էր։

Որովհետեւ մօտէն տեղեակ էի թէ ի՞նչ պարագաներու մէջ եղբայրս Պոլսէն փախաւ, չկրցայ աղադարձութեամբ կարդալ այդ խեղաթիւրումները։

Իրիկունը գացի ճաշելու ծովեզերեայ ճաշարան մը զոր կը բանեցնէին երկու յեղափոխական գործիչներ, Անտոն Ռըշտունի և ընկեր Վահագն, որուն պատրաստած ձէթով պատինձանի սովմաները համբաւաւոր էին ոկրամոլներու շրջանակին մէջ։

Ռշտունիին ըսի որ պիտի երթամ բացատրութիւն պահանջեմ ԴԻՄԱԿԱՒՈՐՆԵՐՈՒՆ մէջ եղբօրս մասին գրուածներուն համար։

— Կարեւորութիւն մի տար, խորհուրդ տուաւ Ռշտունի, ինծի համար ալ բաներ մը գրած է, բայց ես...

Եւ պարոն Անտոն Ռշտունի իրեն յատուկ հում բացատրութիւն մը գործածեց այդ տեղ, զոր գրական ամօթխածութիւնը թոյլ չի տար ինձ հոս կրկնելու։

Ափսոս որ չհետեւեցայ այդ իմաստուն խորհրդին և երբ ճաշարանէն ելլելով Մէնչիէի հրապարակը տեսայ Պ. Ճանկիւլեանը որ սեղանի մը քով նստած էր և որ ինծի ցոյց

տուին, որովհետեւ ղինքը տակաւին չէի տեսած, քովը մօտեցայ և անունս տալէ հտքը, ըսի։

— Պարոն ճանկիւլեան, կարգացի ձեր «Դիմակաւորներ»ը, որոնց մէջ եղբօրս մասին ալ կարգ մը ամբաստանութիւններ կան, կարգացի նաև ձեր յառաջարանը, որուն մէջ կ'ըսէք թէ ձեր գրքոյկին մէջ եղած բոլոր ամբաստանութիւնները, եթէ հարկ ըլլայ պատրաստ էք գրաւոր կամ բերանացի ապացուցանելու։ Արդ, կը խնդրեմ որ ապացոյցները տաք ինծի։

— Ես բանտն էի և բանէ մը տեղեկութիւն չունէի, պատասխանեց ճանկիւլեան, երբ բանտէն ելայ մեր ընկերները շատ բաներ պատմեցին ինծի և ես ալ անոնցմէ լսելով գրեցի։

— Ո՞ր ընկերը պատմեց եղբօրս մասին ձեր գրածները, հարցուցի։

Ճանկիւլեան անուն մը տուաւ զոր չեմ յիշեր, Մարկոս կամ Գրիգոր և աւելցուց։

— Նա՛ւ ասաց։

— Հո՞ս է այն մարդը։

— Ո՛չ, մեկնեցաւ, Ռուսաստան գնաց։

— Այդ է ձեր բոլոր ապացոյցը։

— Այո՛։

— Ուրեմն ա՛նա այդ ապացոյցին պատասխանը։

Եւ ձեռքս վեր վերցուցի՝ իբր թէ ապտակելու համար, բայց հազիւ վեր բարձրացուցած՝ ճանկիւլեան ոտքի ելաւ և սկսաւ աղաղակել բոլոր ուժովը թէ ղինքը կը ծեծեն՝ կը սպաննեն։

Հրապարակին վրայ պտտող ոստիկան մը իսկոյն վազեց եկաւ, հոն նստող բաղմաթիւ ծանօթներ ոտքի ելան ու մեր քով փութացին ու ամէնքս միասին առօք փառօք առաջնորդուեցանք Մէնչիէի պահականոցը, ուր կարճ քննութենէ

մը ետքը մեզ ազատ թողուցին, միջադէպին անկարեւորութեանը պատճառաւ:

Բայց խնդիրը այտեղ չլինեցաւ: Կէս գիշերէն ետքը՝ երբ Բարեպաշտին ընկերակցութեամբ, որ Աթէնքէն Ալեքսանդրիա եկած ու հոն հաստատուած էր, Օթէլի Պոնար կը վերադառնայի և արդէն օթէլի դրան առջև հասած էի, յանկարծ քովետի մութ փողոցէ մը Յ հոգի պոռչտուքներ արձակելով ու գաւազաններն բարձրացուցած վրաս յարձակեցան:

Բարեպաշտ փութաց ինձ օգնութեան և իրարանցում մըն է տիրեց փողոցը:

Ոստիկանները իսկոյն վրայ հասան: Այդ միջոցին յարձակողներէն մին փախաւ քովետի մութ փողոցէն, իսկ ես, Բարեպաշտը և ուրիշ երկու յարձակողները՝ որոնց մին էր Ճանկիւլեան, պահականոց առաջնորդուեցանք:

— Արդէն ձեր գալուն կը սպասէի կոր, ըսաւ մէմուրը ժպտելով:

— Ի՞նչպէս, հարցուցի զարմացած:

— Որովհետեւ այս մարդիկը, (և ցոյց տուաւ Ճանկիւլեանը և իր ընկերը) ձեզ կը հետապնդէին կոր իմ դուրսը շրջան ըրած միջոցիս:

— Ուրեմն քանի որ մեր անմեղութիւնը գիտէք, թոյլ տուէք որ տեղերնիս երթանք, ըսի:

— Չէ, պատասխանեց, պէտք է որ հարցաքննութիւն մը կրէք և հիմա ժամանակը ուշ է, առտուան երկուքն է, այս իրիկուն հոս բանտը մնացէ՛ք, վաղը առտու ձեր խնդիրը կը քննեն:

Ես ու Բարեպաշտ քիչ մըն ալ պնդեցինք, բայց տեսանք որ անկարելի էր ու հարկ էր համակերպիլ:

Ճանկիւլեանի ընկերը զրպանէն ամերիկեան անցագիր մը հանեց և յայտարարեց թէ ինք ամերիկեան հպատակ է:

Ասոր վրայ զինքը անմիջապէս ազատ թողուցին: Իսկ մեզ երեքս առաջնորդեցին վար, պահականոցի առժամայ

բանտը որ արդէն լեցուած էր նոյն գիշերը ձերբակալուած գողերով, զինովներով, կռուարարներով ու հաշիւամոյներով:

Ճանկիւլեանի ճակատը թեթեւ սկրդուք մը կար, ամբողջ արդիւնքը տեղի ունեցած յարձակողական և պաշտպանողական կռիւին: Գրեթէ աննշմարելի բան մը որուն ինքն ալ նախապէս կարեւորութիւն տուած չէր, բայց բանտին մէջ Ճանկիւլեան նշմարեց այդ սկրդուքը և սկսաւ երկու ձեռքերուն եղունգներովը զայն քերթել, քերթել, քերթել մինչև առտու, այն անտիճան որ այդ աննշան սկրդուքը չէնք չնորձք արիւնալուայ վէրք մը դարձաւ որ տաժանելիօրէն կը տգեղցնէր իր արդէն գեղեցիկ դէմքը:

Այս յանպատրաստից վէրքը ստեղծելէ ետքը՝ Ճանկիւլեան բանտին դուռը պահպանող ոստիկանէն բժշկական օգնութիւն հայցեց յայտարարելով որ վէրքին ցաւերուն չէր կրնար դիմանալ:

Բժիշկը եկաւ, հարկ տեսաւ որ «վիրաւորը» հիւանդանոց փոխադրուի «խնամուելու համար»:

Բնականաբար պարոն Ճանկիւլեանի դիւցազնաբար իր ճակտին վրայ գոյացուցած վէրքը սահմանուած էր մեր գլուխը ցաւեցնելու, որովհետեւ ոստիկանական բժիշկը եթէ տեղեկագրէր թէ վէրքը առ նուազն տաւերհինգ օրուած դարմանումի պէտք ունի՝ մենք իբրեւ ենթադրեալ հեղինակները այդ վէրքին՝ կ'ըլլայինք ոճրագործներ և կը շրջապէսէնք Ոճրագատ Ատեանին:

Բարեբախտաբար այս հանճարեղ տակտիկան չյաջողեցաւ և բժիշկը յայտարարեց թէ այդ վէրքը գաւազանի հարուածներու արդիւնք չէր, ինչպէս կը պնդէր ճակատին տէրը, այլ պարզապէս քերոււտութիւն:

Այսուհանդերձ այս միջադէպը պատճառ եղաւ որ փոխանակ հետեւեալ առտու կանուխ ազատ ձգուելու՝ մինչեւ իրիկուն բանտը անցունենք ու կարգ մը քննութիւններու եւ ձեւակերպութիւններու ենթարկուինք: Եւ ի վերջոյ նոյն

իսկ հաղիւ Ռէիզեան պէյի երաշխաւորութեամբ զիս ու Բարեւ պաշտը արձակեցին բանտէն:

Եւ սակայն նորէն օձիքս չաղատեցաւ այս խնդրէն:

Հետեւեալ օրն իսկ վերադարձայ ազարակ, ուր ամիս մը ետքը դատարանի կողմէ կոչնագիր մը ստացայ զիս Ալեքսանդրիա հրաւիրող:

Ընդհանուր դատախազը ամէնուս դէմ դատ բացած էր իբրեւ «գիշերային աղմուկ յարուցանող և հանրային անդորրութիւնը վրդովող»:

Ազարակէն Ալեքսանդրիա երթալ, քանի մը օր կենալ ու վերադառնալ բաւական ծախքի դուռ մըն էր:

Դացի խորհուրդ հարցնել Մկրտիչ էֆ. Անդրանիկեանի:

— Տեղէդ մի՛ երեւար, խրատեց, թող ի բացակայութեան դատապարտեն քեզ. առ առաւելն քանի մը հարիւր դրուշ տուգանքի պիտի դատապարտուիս և դարձեալ դուն շահաւոր կ'ելլես:

Հետեւեցայ այս խորհրդին և երկու կոչնագիրներն ալ անպատասխանի թողուցի:

Եւ ահա՛ դատը տեղի ունեցաւ, ներկայացողները մէյմէկ ոսկի տուգանքի դատապարտուեցան, իսկ ես բացակայ ըլլալուս համար՝ երկու ամսուան բանտարկութեան:

Այս լուրը Արփիար հաղորդեց ինձ հեռագրով:

Ստիպուեցայ հետեւեալ օրն իսկ Ալեքսանդրիա երթալ, փաստաբան մը բռնել, տրուած վճռին դէմ բողոքել և վերաքննութիւն պահանջել:

Երկու շաբաթ մնացի, կրկին դատարան ներկայացայ. բանտարկութեան վճիռը բեկանեցին և ի փոխարէն 400 դրուշ տուգանքի դատապարտեցին:

Դատարանական, փաստաբանի, տուգանքի, ճամբորդութեան, և այլ բոլոր ծախքերը 25-30 ոսկիի նստեցան ինձի՝ բայց վերջապէս օձիքս աղատեցի ու ա՛լ անկէ ետքը երդում

ըրի ձեռագիր կամ տպագրուած գրուածքներու ընա՛ւ կարեւորութիւն չի տալ, մանաւանդ երբ հեռուէն կամ մօտէն ինձի հետ վերաբերում ունին:

★ ★

Այս միջադէպին պատմութիւնը առաջին անգամ երեւցաւ Ժամանակի մէջ, երբ արտասահմանեան յիշատակներս իբրեւ թերթօն կը հրատարակէի: Ես իրողութիւնը պատմած էի կէտ առ կէտ, առանց ճշմարտութիւնը ամենաիոքը չափով մը խեղաթիւրելու, որովհետեւ միտքս դրած եմ բոլոր այս պատմութեանս մէջ բացարձակօրէն անկեղծ ըլլալ:

Եւ ահա՛ այդ հրատարակութենէն ետքը երեւցաւ Յ. Ճանկիւլեանի Յիշատակները որուն հինգերորդ մասին մէջ վերոյիշեալ միջադէպը կը պատմէ այլանդակօրէն խեղաթիւրելով ու անպատկառ ստուերիւններ ըսելով:

Իրողութեան վկաներ չա՛ա կան տակաւին և ինձի համար չա՛տ հեշտ էր ապացուցանել թէ երկու պատմութիւններէն ո՞րն է ճշմարիտը: Բայց դէպքը արդէն մեծ կարեւորութիւն ունի և եթէ ես զայն մանրամասնօրէն պատմեցի՝ պատմը այն էր որ շատ տարօրինակ երեւցած էր ինձի ինքնաբերական «Նշանաւոր հերոս» դաւանող մէկը որ սկրտուք մը եղունքներով կը քերթէ զայն արիւնլուայ վէրքի մը վերածելու համար, որպէս զի իր հակառակորդին կրելիք պատիժը ծանրանայ:

Այս տեսակ «անձնագոհութիւն»ներու կարող հերոս մը անշուշտ կրնայ ի պահանջել հարկին սեւը ճերմակ ու ճերմակ սեւ ներկայացնել:

★ ★

Ըսի որ Արփիար եգիպտոս եկաւ, առաջին անգամ, Հընչակեան պատգամաւորական ժողովին ներկայ գտնուելու համար:

Ժողովին նիստերը տեղի կ'ունենային Ալեքսանդրիոյ մէջ ուր հաւաքուած էին պատգամաւորները: Այս վերջիններուն մէջ կը գտնուէր Յունաստանի պատգամաւոր Սիմոն Մանիկեանը որուն մասին առիթ ունեցայ խօսելու արդէն:

Իրիկուն մը Մանիկեանի հետ գացինք ճաշելու:

Հակառակ իր սովորական մեղմադձութեան ուրախ և յաղթական երևոյթ մը ունէր այդ օրը և հասկցայ որ պատգամաւորական ժողովին մէջ փայլուն գործ մը տեսած էին:

— Ի՞նչ բրիք այսօր, ժողովիդ շատ երկար տեւեց, հարցուցի միջոց մը:

— Վերջապէս գործ մը վերջացուցինք, պատասխանեց զուարթ դէմքով մը:

— Ի՞նչ գործ:

— Եղբայր դուն ալ թուրքերան տղայ մըն ես, խօսք մը ըսելու չի գար:

— Կը խոստանամ որ մինչեւ գերեզման հետս պիտի տանիմ գաղտնիքը, և եթէ կը պահանջես՝ նոյնիսկ անկէ ալ անդին:

— Խնդիրը այնքան կարեւոր չէ, միայն թէ խօսք տուած ենք որ ժողովին վիճարանութիւնները դուրսը չյայտնենք:

— Լա՛ւ, լա՛ւ, վստահ եղիր վրաս:

Վերջապէս Մանիկեան կրկին ու կրկին լուռ մնալու մասին երաշխաւորութիւններ պահանջելէ ետք ըսաւ.

— Զանաւ, Արփիարեանի ձմեռուան բալթօ մը և երկու ֆանէլա պիտի առնուէր, մէկ քանի ընկերներ համաձայնած էինք, ուրիշներ դիտողութիւն ըրին, խնդիրը ծանր հանգամանք մը առաւ, վերջապէս այսօր Ամերիկայի ու Պուրկարիոյ պատգամաւորներն ալ մեզի միացան և ժողովը որոշեց բալթօն ու ֆանէլաները առնել...

— Գանձարանը ատոր համար հարկ եղած գումարը կա՞յ, հարցուցի ամենայն լրջութեամբ:

— Չէ՛, պատասխանեց, բայց Լեւոն Մկրտիչեան հաւանեցաւ փոխատուութիւն մը ընել այս նպատակով:

— Ուրեմն Հայաստան փրկուած է:

Գուցէ ընթերցողներէ շատեր կարծեն թէ կը չափազանցեմ կամ կը խեղաթիւրեմ ժամանակակից Հայ պատմութիւնը: Բայց իմ պատմած իրողութիւններուս բոլոր վկանները, բարեբախտաբար, ողջ առողջ են տակաւին և ի հարկին կրնան ըսել թէ ու է չափազանցութիւն չկայ յիշատակներուս մէջ:

Այո՛, կը կրկնեմ, 1898ին, Ալեքսանդրիոյ մէջ գումարուած Հնչակեան պատգամաւորական ժողովի օրակարգին մէջ գտնուած զլխաւոր խնդիրներէն մին էր Արփիարի ձմեռուան բալթօյին և ֆանէլա վարտիքներուն խնդիրը...

Եւ մտածե՛լ որ խեղճ Արփիարեան յոյս դրած էր այդպիսի կուսակցութեան մը վրայ, Հայաստանը փրկելու համար: Յոյս դրած էր...

Այս բանը ահա՛ մինչեւ այսօր չեմ կրցած հասկնալ և ասկէ ետքն ալ, հաւանաբար, հասկնալիք չունիմ:

Երբեք չեմ կրնար հաւատալ որ Արփիար ա՛յնքան միամիտ ըլլար գործակցելու համար կուսակցութեան մը, որ իրեն ձմեռուան բալթօ և ֆանէլա վարտիք առնելու համար պատգամաւորական ժողովի մէջ օրերով վիճաբանութիւններ կը կատարէր:

Այս բանը այնքան տարօրինակ թուեցաւ ինծի, որ առանց կարեւորութիւն տալու Սիմոն Մանիկեանի տուած խոստումիս, որուն համեմատ, երբեք երեւան չպիտի հանէի պատգամաւորական ժողովի մէջ տեղի ունեցած վիճաբանութիւնները, երբ մէկ քանի օր ետքը տեսայ Արփիարեանը նոր բալթօյով մը գեղադարձուած, չկրցայ ինքզինքս զսպել և ըսի.

— Հիմա փրկեցիր Հայաստանը:

— Ինչպէ՞ս, հարցուց Արփիար զարմացած:

Մատովս ցոյց տուի իր նոր բալթօն որուն մէջ հեշտալիօրէն պարուրուած էր հէ՛զ սիրելի բարեկամս:

Արփիար անմիջապէս հասկցաւ թէ ի՞նչ բանի կ'ակնարկեմ եւ ըսաւ :

— Երուանդ, ի՞նչ ընեմ, եթէ գործէն քաշուիմ՝ իմ տեղախենթեր պիտի գան որոնք իրենց յախուռն գործերով նորանոր ջարդերու պատճառ պիտի ըլլան, իսկ եթէ ես մէջերնին ըլլամ գոնէ այդ բանը կ'արգելեմ :

Այս նկատողութիւնը այնքան ճիշտ էր որ չէի կրնար պատասխան մը գտնել եւ Արփիար մինչեւ ետքը իր յեղափոխական մնալուն իրրեւարացուցիչ պատճառ ցոյց կուտար իր հակայեղափոխական դաւանանքը . . . :

Կարելի՞ է երեւակայել կուսակցութեան մը պետը որ այդ կուսակցութեան գործունէութեանը համոզումով հակառակ ըլլալով կը շարունակէ իր պաշտօնը միմիայն իր կուսակցութեան գործունէութիւնը չէզոքացնելու համար :

* *

Հայրենաբաղձութիւն . . .

Ահա՛ հիւանդութիւն մը՝ որուն անունը յաճախ լսած էի առանց ատկէ վարակուած մէկը տեսնելու :

Եգիպտոսի մէջ, առաջին անգամ ըլլալով, այդ ախտէն բռնուած հիւանդ մը տեսայ :

Այդ հիւանդն էր Տիգրան Արփիարեան, մեծ Արփիարի եղբայրը, որ Գահիրէ հաստատուած եւ համեմատաբար նախանձելի վիճակի մը տիրացած ըլլալով հանդերձ, առտուընէ մինչեւ իրիկուն Պոլիսը կ'երազէր ու միջոց մը կը փնտռէր ինքզինքը հոն նետելու :

Ի զո՛ւր զինքը կը ջանայինք համոզել թէ կատարեալ յիմարութիւն մը պիտի ըլլար իր այդ հանգիստ վիճակը ձգել եւ երթալ Պոլիսի դժոխքին մէջ մտնել : Եղբորը, բարեկամներուն, համակիրներուն յորդորներն ու բարի խրատները ու է օգուտ մը չունէին : Տիգրան Արփիարեան անդառնալիօրէն որոշած էր Պոլիս երթալ :

— Եթէ հոս մնամ կը մեռնիմ, կը կրկնէր շարունակ :

Եւ իրա՛ւ ալ օրէ օրէ սեւ մեղամաղձութիւն մը կը տիրէր վրան : Պոլիսի վերջիշուններովը կ'ապրէր մինչեւ ետքը եւ Պոլսոյ սուրհանդակը եկած օրերը, նամակաբաշխութենէն մէկ քանի ժամ առաջ կ'երթար թղթատան կիշիին առջեւ կը կայնէր՝ ամենէն առաջ ստանալու համար Պոլսէն եկող նամակներն ու թերթերը :

Վերջապէս օր մըն ալ բացարձակապէս որոշեց ճամբայ ելլել, հակառակ այն վտանգներուն՝ որ իրեն կը սպասէին հոն :

Բայց մեկնելէ առաջ ուզեց քիչ շատ ապահովութիւն մը ձեռք բերել եւ ասոր համար դիմեց Տիկին Լէքէճեանի՝ խնդրելով որ իր Պոլիս վերադառնալու դիտաւորութիւնը նամակով մը հաղորդէ եղբորը՝ Օրմանեան Սրբազանի՝ եւ այս մասին անոր կարծիքը հարցնէ :

Նամակին պատասխանը ուշացաւ եւ Տիգրան ա՛լ սպասումէն համբերութիւնը սպառած՝ պայուսակը կապեց ու Գահիրէէն Ալեքսանդրիա իջաւ չոգենաւ մտնելու համար :

Ես ալ Շարապաօէն եկայ հոն զինքը ճամբու դնելու : Հոն էր նաեւ Արփիարը, որուն հետ կրկին ջանացինք Տիգրանը ետ կեցնել իր խորհրդէն բայց ի զո՛ւր :

— Եթէ թիարան ալ ղրկեն՝ պիտի երթամ Պոլիս, կը կրկնէր յամառօրէն :

Այսուհանդերձ ինքզինք չվտանգելու համար, փողոցին մէջ իր եղբորը հետ չէր պտտեր : Իսկ երբ դիպուածաւ յեղափոխական խնդրի մը վրայ խօսք քացուէր իր քովը, իսկոյն ձեռքերովը ականջները կը գոցէր՝ որպէս զի բան մը չիմանայ :

— Թերեւս զիս Պոլիս տանջանքի կ'ենթարկեն ու բերնէս կը փախցնեմ լսածներս, կ'ըսէր :

Իր մեկնելուն նախորդ օրը Տիկին Լէքէճեանէն նամակ մը ստացաւ՝ որով իմաց կը տրուէր իրեն թէ Օրմանեան Սըր-

բազան համամիտ չէր իր Պոլիս դառնալուն և խորհուրդ կուտար առ այժմ Եգիպտոս մնալու :

Այդ նամակն ալ չկրցաւ ազդել իր հայրենաբաղձութեան վրայ :

— Ինչ որ ալ ըլլայ պիտի երթամ, յայտարարեց և հետեւեալ օրը խտրական շոգենաւը նստաւ, ուր ողջերթ մաղթելու գացի ես, իսկ Արփիարը՝ զգուշութեան համար՝ չեկաւ :

Տիգրան Պոլիս հասնելով՝ իսկոյն ոստիկանատուն կը տարուի ու հոն կը բանտարկուի մէկ երկու ամիս և ի վերջոյ կ'ազատի Օրմանեան Սրբազանի շնորհիւ :

*
* *

Երբ շոգենաւէն վերադարձայ Արփիար ըսաւ, Տիգրանին ակնարկելով .

— Խենթ ապուշը, չկրցաւ մէկ քանի ամիս ալ համբերել որպէս զի ամէն բան կարդադրուէր ու ամէնքս միասին Պոլիս դառնայինք... :

Արփիարի մէկ սեւեռուն գաղափարն էր այս . միշտ կը կարծէր թէ քանի մը ամիսէն Հայկական խնդիրը պիտի կարգադրուի ու ամէնքս յաղթականօրէն Պոլիս պիտի վերադառնանք :

Քաղաքական ամենամանշան հեռագիր մը բաւ էր զինքը յուսադրելու, խանդավառելու համար : Ոչինչ լուրէ մը, կասկածելի տեղեկութենէ մը քաղաքական ամենամեծ հետեւութիւններ կը հանէր ու անով կը սնանէր օրերով :

Օր մը միասին Մէնչիէի հրապարակը նստած էինք երբ միջոց մը քովէն հեռացայ Լուվրի սրճարանը երթալու և օրուան հեռագիրները աչքէ անցնելու համար :

Ո և է կարեւոր լուր մը չի կար :

Վերադարձիս գիտնալով որ Արփիար անպատճառ տեղեկութիւն պիտի հարցնէր օրուան հեռագիրներուն մասին,

սուտ մը պատրաստեցի, այնպիսի սուտ մը որմէ չկրնայ քաղաքական մեծ հետեւութիւններ հանել :

— Ինչ լուր, հարցուց, երբ քովը եկայ .

— Ոչինչ, բան մըն ալ չիկայ :

— Պոլսէն հեռագիր չէ՞ եկած :

— Հեռագիր մը կայ, բայց անկարեւոր բան է... :

— Ինչ է, ըսէ՛ տեսնե՛ք :

— Կալաթայի աշտարակը ճաթեր է և շուրջը երկաթ շրջանակներ անցուցեր են որ չփլչի, ըսի անտարբեր կերպով մը :

— Իրա՞ն կ'ըսես, գոչեց Արփիար իրար անցած :

— Այո՛, աշտարակը ճաթեր է, ինչ կարեւորութիւն ունի... :

— Եթէ իրաւ է, ատիկա չա՛տ կարեւոր բան է ու մեր խնդրին համար մեծ օգտակարութիւն ունի, ըսաւ Արփիար խանդավառուած :

— Խենդ խօսքեր մի՛ ըներ, Կալաթայի աշտարակին ճաթելը ինչ կապակցութիւն կրնայ ունենալ հայկական խնդրին հետ, պատասխանեցի :

Բայց Արփիար արդէն իր հետեւութիւններուն սկսած էր :

— Կալաթայի աշտարակին ճաթելը, յայտարարեց, գերմանական ազդեցութիւնը պիտի ջնջէ Թուրքիոյ մէջ և հետեւաբար անգղիական քաղաքականութիւնը անոր տեղ պիտի անցնի :

— Բայց ինչո՞ւ համար... :

— Կեցիր որ բացատրեմ . գիտես որ այս օրերս Գերմանիոյ թագաւորը Պոլիս եկաւ . այս առթիւ թերթերը ծանուցին որ Կալաթայի աշտարակին վրայ թրքական դրօշակին քով գերմանական դրօշակ ալ բարձրացուցած են ի պատիւ Վիլհելմ կայսեր : Արդ, երբ գերմանական դրօշակին իր վրայ ծածանումէն անմիջապէս ետքը՝ Կալաթայի աշտարակը կը ճաթի՝ բնականաբար սոքէտ ժողովուրդը պիտի ըսէ թէ յանցանքը դրօշակինն է և ասկէց հակագերմանական բուռն հոսանք մը առաջ պիտի գայ Թուրք ժողովուրդին մէջ և որով-

հետեւ Աստիւլ Համիտ շատ կը վախճայ ժողովրդային յուզումներէ, պիտի ստիպուի տեղի տալ ու իր գերմանասէր քաղաքականութիւնը փոխել, միւս կողմէ Անգլիա որ առիթի մը կը սպասէ իր կորսնցուցած դիրքը վերստին ձեռք բերելու համար . . .

Ու այսպէս Արփիար ամբողջ ժամ մը հետեւութիւններ հանեց Աշտարակին ճաթելէն ու ի վերջոյ գնաց այդ կարեւոր լուրը աչքովը կարդալու և խմբագրական մը պատրաստելու «Նոր Կեանք»ին :

Ափսոս, սակայն, Աշտարակը չէր ճաթած և գերմանական ազդեցութիւնը անխախտ կը մնար :

* *

1898ի վերջերը Տիգրան Երկաթ եկաւ Եգիպտոս շատ տկար վիճակի մէջ :

Անողորմ հիւանդութիւնը, թոքախտը, արդէն յառաջացած էր ու խեղճ տղան գրեթէ քայելու կարողութիւն չունէր :

Քանի մը ամիս Գահիրէ մնալէ ետքը Ալեքսանդրիա դընաց, հոնկէ Յունաստան երթալու համար. ճամբայ չելած անկողին ինկաւ :

Ալեքսանդրիոյ հայութիւնը գուրգուրու չըջապատեց տաղանդաւոր հիւանդը և ամէն խնամք տարաւ անոր :

Իր այդ հիւանդազին վրճակին մէջ, Տիգրան Երկաթ անկողին մէջ պառկած, ոտքերն ու թեւին մէկը յօդացաւէ անշարժութեան դատապարտուած՝ կը շարունակէր Revue des Revuesին յօդուածներ գրել որոնք հիացումով կը կարդացուէին :

Թուրքիոյ մասին գրած ուսումնասիրութիւնները այն աստիճան ուշադրութիւն գրաւեր էին որ Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարարը Պ. Տէլքասէ, մարդ զրկելով Revueի տնօրէնին հարցուցած էր թէ արդեօք Հանթթօն է այդ յօդուածները գրողը :

Տիգրան Երկաթ բաւական ժամանակ Ալեքսանդրիա մնալէ ետքը, երբ քիչ մը կաղզուրուեցաւ Աթէնք երթալու պատրաստուեցաւ, բայց, ափսոս, ճամբորդութիւնը հանգստաւէտ պայմաններու մէջ կատարելու համար պէտք եղած դրամը չունէր :

Այն ատենն էր որ, պահարանի մը մէջ, առաջին կարգի շոգենաւի տոմսակ մը ստացաւ Ալեքսանդրիայէն Բիրէ երթալու համար, անձանօթ համակիրի մը կողմէ :

Յետոյ իմացանք որ այդ անձանօթը Տիգրան Կամսարաւկան էր :

Երկաթ Յունաստանի մէջ ալ մէկ քանի ամիս հիւանդանոցին մէջ տառապելէ ետքը գնաց Պոլիս իր ծնողքին քով ու Հալքի կղզիին մէջ մեռաւ, չկրնալով ազատիլ իր անողորմ հիւանդութենէն, 1899ի վերջերը :

Ճշմարտապէս գերազանց անհատականութիւն մըն էր Տիգրան Երկաթ կամ բուն անունով Կարապետ Պիլէգիքճեան զոր նոյն սերունդը չճանչցաւ և ընդհանրապէս Պոլսեցի հայութեան անձանօթ մնաց :

Ֆրանսա մեծցած ու հոն կրթուած, հոն սկսած էր նախ իր կեանքի գործունէութիւնը, Ֆրանսացի մըն էր ինք մըտքով ու լեզուով խոսեցողը սակայն երբեք իր իրաւունքները կորսնցուցած չէր ըրէ իր իրաւունքները, որոնք գեղեցիկ թափով մը արթնցան մեր աղէտքներուն հետ : Պոլսէն արդէն ֆրանսական հանդէսներու կ'աշխատակցէր, յետոյ, ինչպէս յիշատակներու սկիզբը պատմեցի, պահ մը մասնակցեցաւ յեղափոխական շարժումին ու Կ. Պոլսոյ դեսպաններուն ուղղուած յիշատակագիր մը խմբագրեց որ զարմանք ու հիացում պատճառեց դիւանագէտներուն :

Ակադեմական Մոռիս Պառէս որ մտերիմ բարեկամը եղած էր իրեն, հետեւեալ տողերով, Ժուռնալի մէջ որակած է գինքը. «Նշանաւոր գրող մը, հայրենասէր մը, երիտասարդ»

հայը որ Ռեվիւ տէ Ռեվիւի մէջ Տիգրան Երկաթ անունով կը ստորագրէ առաջնակարգ ուսումնասիրութիւններ» :

Իրաւցնէ նշանաւոր գրող մը կար իր մէջ, Ֆրանսական նոր գրականութեան լաւագոյն ուղղութեամբ: Ափսոս որ Ֆրանսերէնի մէջ միայն կրցաւ արտայայտել իր տաղանդը: Հայերէն չէր գիտեր գրել եւ վերջէն սկաւ սորվիլ, բայց անշուշտ ատիկա չէր կրնար բաւել իրեն՝ զայն տիրաբար գործածելու:

Պոլիս «Հայրենիք»ին աշխատակցեցաւ «Մանկական Հոգիներ» վերնագրով զմայլելի փափկութեամբ ու կրկնող հոգեբանութեամբ էջերով, որոնք, իր հսկողութեան տակ հայերէնի թարգմանուած՝ պիտի մնան: Հայ գրականութեան մէջ, Լեւոն Բաշախան իր մահուան առթիւ «Նոր Կեանք»ի մէջ գեղեցիկ էջ մը գրած է որմէ յառաջ կը բերեմ սա տողերը:

«Մեծ գրագէտ մը կար իր մէջը որ անշուշտ շատ գեղեցիկ էջեր արտադրեց, այլ ուր ժամանակ չունեցաւ իր լրութեանը մէջ ի յայտ գալու: Անողորմ հիւանդութիւն մը որ ներել չգիտեր, իր փափուկ ձեռքը անոր վրայ դրած էր արդէն, երբոր ան արիօրէն կը ճգնէր իր ցեղին համար: Աւելի ամուր հոգի մը երբեք իրեն պատեան չունեցաւ աւելի ու զաղփաղփուն մարմին մը: Տարօրէն հակադրութիւն մըն էր ասիկա: Ծածկանունը զոր առած էր, իրաւցնէ իր հոգիին յատկանիշներէն կը բղխէր. — պողսպատի արիութեամբ ու տուկունութեամբ լեցուն էր ան: Ազգային շարժման մէջ, անխնայ ու անհաշիւ մաքառումին կողմնակիցն էր, առանց վատելու, առանց կքելու, աչքերնիս յառած դէպի հեռաւոր մեծ նպատակը:

«Հիմակ ա՛լ յոյսերը մեզի հետ չունի բաժնելիք, մեր մեծ ու աղւոր բարեկամը: Եգիպտոսէն, ուր դացած էր իր ցաւը քնացնելու, խանդակաթ ձեռքեր զինքը առին Պոլիս տարին, ուսկից անհ կը հասնի մեզ իր մահուան լուրը: Իր վերջին

ճիգը՝ մեզի համար եղաւ նորէն: «Ռեվիւ տէ Ռեվիւ» իր թերթին ճակատը Յուլիս 15ի և Օգոստոս 1ի թիւերուն մէջ կը հրատարակէր իրմէ նշանաւոր ուսումնասիրութիւն մը «Թուրքիան կրնայ պարիլ»: Բարեկամներ որոնք ամերիկեան ամսաթերթերու մէջ այդ յօդուածներուն ջերմ գովեստը կարդացեր էին, մեզի կը յանձնարարէին զայն, առանց տարակուսելու որ հայրենակից մըն էր անոնց անձանօթ հեղինակը:

«Անոնցմէ, որոնց հետ լաւ կռիւը կռուած ենք, անձ մէկն ալ կ'իշխայ—ու էն թանկագիններէն, անփոխարինելիներէն մին: Ու անոր կսկիծը մեզի հետ պիտի ըլլայ միշտ»:

★
★

Եգիպտոսի մէջ, առաջին անգամ, ճանչցած եմ խաժակը, կամ ինչպէս այն ատեն զինքը կը կոչէինք Պապահանցը, այժմ Սամաթիոյ վարժարանին տնօրէն:

Սաժակ Դաշակեցութեան լիազօր ներկայացուցիչն էր ու թէ և այն ատեն Հնչակեաններն էին, Եգիպտոսի մէջ յեղափոխական զօրաւոր տարրը, այսուհանդերձ ինք իր խօսունութեամբը, մտացիութեամբը և համակրելի բնաւորութեամբը յաջողած էր ինքզինքը սիրցնել ամենուն և նոյն իսկ Հնչակեաններուն որոնց հետ բարեկամական յարաբերութիւններ ունէր:

Իր նախորդը, որուն անունը չեմ յիշեր, յախուռն ու կուսակցամոլ ընթացքով ընդհանուր դժգոհութիւն յառաջ բերած էր ու կուսակցութեան վարկին փլասած: Այդ մարդը սոյնքան միամիտ է եղեր որ տեսնելով Աղեքսանդրիոյ մօտերը, Ռալմէ, Սան Սթէֆանօ անուն գեղ մը կայ, կարծեր է որ հոն կնքուած է ռուսութուրք դաշնագրութիւնը: Արփիար այս եղելութիւնը իմանալով՝ զայն Լուիսթօֆ անունով մկրտեց և իր վրայ մէկ քանի երգիծական յօդուածներ գրեց «Նոր Կեանք»ի մէջ:

Գալով Խաթակի՝ իբրեւ հրապարակախօս ճշմարիտ համբաւ մը կը վայելէր և Հնչակեաններուն մէջ անոր հետ համաձայնութիւն կարող մէկը չէր գտնուեր, ինչ որ պատճառ կ'ըլլար չատերը Դաշնակցական փարախը մտցնելու:

Խաթակ կարծեմ տարիի մը չափ մնաց Եգիպտոս և յետոյ գնաց Պոլիս իր յեղափոխական գործունէութիւնը շարունակելու:

96ի ձմեռը Եգիպտոս եկաւ ու հոն մեռաւ Կունծիկ արեղան: Թամզարացի այն օժտեալ պատանին՝ բուն անունով Շահրիկեան, որ Արմաշի դպրեմանքին մէջ մեկ քանի տարի աշակերտելէ ետքը, չկրնալով հաւատալ քրիստոնէութեան ու չուզելով կեղծաւոր վարդապետ մը ըլլալ, շատերու պէս, նախընտրեց թողուլ վանքը և դառնալ աշխարհիկ կեանքին, դպրութեան մէկ քանի աստիճանները ընդունելէ ետքը:

Շահրիկեան, Կունծիկ արեղայ ծածկանունին տակ, Հայ-ռեւիթի մէջ գրած է կարգ մը կրօնական հարցերու մասին յօդուածներ, որոնք մեծ ուշադրութիւն գրաւած են: Յետոյ եղաւ նաեւ Հայրենիքի մնայուն խմբագիր, Արիւարի ս. Լեւոն Բաշալեանի փախուստէն ետքը:

Երբ Շահնազար բանտարկուեցաւ, Հայրենիք կրկին ու վերջնականապէս խափանուեցաւ ու ես մեկնեցայ Պոլիսէն, Շահրիկեան հոս մնաց ու այդ միջոցին ինքն ալ մտեր էր Հընչակեան կուսակցութեան մէջ և նոյն իսկ Պոլսոյ դործադիր ժողովի անդամ անուանուեր էր:

Այդ ատեն, ու անկէ ալ առաջ, Շահրիկեան արդէն թոքախտի անողոք ճիրաններուն մատնուած էր, թէև ինք երբեք կասկած չուներ զինքը արագօրէն դէպի մահ առաջնորդող ախտին վրայ:

Զուարթ, ժպտուն, բարի ու անկեղծ տղայ մըն էր Կունծիկ արեղան, որ բոլոր զինքը ճանչցողներուն սէրն ու համակրանքը գրաւած էր:

Իր Հնչակեանութեան կարճ շրջանին մէջ, կարճ բայց

տագնապալից շրջան մը, խեղճը բնականաբար բուռն յուզումներու, վախերու կ'ենթարկուի, ինչ որ կը ծանրացնէ իր հիւանդագին վիճակը:

Վերջապէս օր մըն ալ այլեւս անկարելի կ'ըլլայ Պոլիս մնալ, ինքն ու իր ընկերները կ'որոշեն փախչիլ, բայց փախուստի գլխաւոր ու անհրաժեշտ միջոցը, դրամը, բացարձակապէս կը պակսէր:

Այն ատեն մեր տաքսուիս երիտասարդները հնարք մը կը մտածեն դրամ ձարելու, հնարք մը որ անշուշտ յանձնարարելի չէ ամէն ատեն, բայց այդ դժնդակ պարագային կրնայ մեղմացուցիչ պարագայ մը նկատուիլ:

Իրենցմէ մին հիւանդ կը ձեւանայ ու կը մտնէ անկողին, երկու ուրիշ ընկերներ դարակի մը մէջ կը պահուելուն, մէկն ալ կ'երթայ ծանօթ տօքթօր մը հրաւիրելու կեղծ հիւանդը դարմանելու համար:

Բժիշկը, առանց կասկածելու, կը փութայ ցոյց տրուած հասցէին ու հազիւ սնեհակէն ներս մտած ահա՛ դարակէն երկու երիտասարդ դուրս կ'ելլեն, հիւանդը վերմակը մէկ կողմ կը նետէ ու անկողնէն վար կը ցատքէ:

Տօքթօրը իսկոյն կ'ըմբռնէ իրաց կացութիւնը և սակարկութեան կը սկսի երիտասարդներուն հետ: Վերջապէս երկու հարիւր ոսկի փրկանք վճարելով օձիքը կ'ազատէ:

Այդ գումարով ահա՛ 4 - 5 երիտասարդները կը պատրաստուին փախչիլ Պոլսէն՝ իրենց հետ առնելով Կունծիկ արեղան:

Բայց մինչ միւսները, աւելի ճարպիկ, կը յաջողին ինքզինքնին շոգենաւ նետել, Կունծիկ արեղայ քարափին վրայ կը ձերբակալուի ու բանտ կ'առաջնորդուի, ու անկէ ալ հիւանդանոց, ուր կը մնայ բաւական ժամանակ:

Երբ քիչ մը կը կազդուրուի՝ Յովհաննէս Շահնազարի օգնութեամբ շոգենաւ կը դրուի ու Եգիպտոս կը ղրկուի Հընչակեան Օրիորդի մը, Օր. Քրիսթինէի ընկերակցութեամբ:

Երբ տաժանակիր ուղեւորութենէ մը ետքը՝ Կունծիկ Գահիրէ կը հասնի ո՛չ մէկ պանդոկի մէջ կ'ուզեն զինքը ընդունիլ իր հիւանդագին վիճակին պատճառաւ և գիշեր մը դուրսը մնալէ ետքը կը փոխադրուի գերմանական հիւանդանոցը, ուր քանի մը ամիս հազիւ ապրելէ ետքը մեռաւ:

Թէ՛ Պոլսէն Գահիրէ ճամբորդութեանը ատեն և թէ իր հիւանդութեան ամբողջ տեւողութեանը Օրիորդ Քրիսթինէ աննման անձնուիրութեամբ մը խնամեց հէ՛զ թոքախտահար պատանին, առանց օր մը հեռանալու իր սնարին քովէն:

*, *

Մօտաւորապէս երկու տարուան ազարակային կեանքը ա՛լ անտանելի դարձած էր ինծի և օր մըն ալ հրաժարական տալով մեկնեցայ Շարապասէն Եւրոպա երթալու համար:

1899 Յունուարի մէջն էր երբ Ալեքսանդրիա հասայ ուր քանի մը օր մնացի բարեկամներու հետ: Արփիար հոն էր այդ միջոցին, բայց ինքն ալ քանի մը ամիսէն, պիտի վերադառնար Լոնտոն, Պատգամաւորական Ժողովը աւարտած ըլլալով:

Մէսաթընի «Սակալիէն» շոգենաւով մեկնեցայ Ալեքսանդրիայէն դէպի Մառսէյ:

Դմնդակ ու աղէտալի դէպք մը որուն առաջին դրուադը շոգենաւին մէջ սկսաւ ու վերջինը Մառսէյի մէջ լրացաւ անջնջելի տխուր յիշատակ մը թողած է մտքիս մէջ:

Շոգենաւին մէջ երկրորդ կարգով կը ճամբորդէի և իր բեւ սենեկակից ունէի Փրանսացի ուղեւոր մը որ աշխարհի շրջանը կ'ընէր առանց տասը փարայի: Իր ապրուստի միջոցներն էին պատկերազարդ քառթ փօսթաւներ ծախել, արտասանութիւններ ընել, խաւաքարդի վրայ զարդանկարներ չիւնել և ի հարկին անծանօթներէ նպաստ խնդրել, կամ Փրանսական հիւպատոսարաններու վրայ բեռ ըլլալ:

Այս միջոցներով, երկու տարիէ ի վեր, ոտքով ճամբոր-

դած էր ամբողջ Եւրոպա, Ասիական Թուրքիա, Սուտան, Հայէջիստան և ի վերջոյ եկած էր Եգիպտոս ուրկէ կը վերադառնար Մառսէյ՝ հոնկէ ոտքով Բարիդ երթալու համար, ուր իբր թէ, տասը հազար ֆրանքի նուէր մը պիտի ստանար իր այս շահատակութեանը համար:

Ալեքսանդրիա գտնուած միջոցին ծանօթացած էր Իտալացի ընտանիքի մը հետ որ մեր շոգենաւով կը ճամբորդէր, միայն թէ առաջին կարգով: Երիտասարդ ամուսինն էին ասոնք, կինը չափազանց գեղեցիկ ու շնորհալի և այրն ալ նմանապէս խիստ վայելուչ:

Ֆրանսացի աշխարհաշրջիկը, որ Ալեքսանդրիոյ մէջ անոնց օգնութիւնը վայելած էր, շոգենաւին մէջն ալ քովերնէն չէր զատուեր և զիս ալ ի վերջոյ ներկայացուց իրենց:

Այր ու կին: Թէեւ քանի մը տարիէ ի վեր ամուսնացած, բայց նոր սիրահարներու պէս կը վարուէին իրարու հետ:

Կինը չափազանց քմեղոտ ու չփացած կը թուէր և միշտ իր ամուսնոյն խնդիրքներ կ'ուղղէր զորս այս վերջինը ամենայն հիւսթեամբ կը փութար կատարելու:

Ֆրանսացիին զուարթախօսութիւնը չատ հաճելի էր մանկամարդ Իտալուհիին, որ ժամերով կը խօսեցնէր զայն եւ որպէս զի անոր հաճոյակատարութիւնը վարձատրէ՝ անընդհատ հրաման կ'ընէր ամուսնոյն որ ըմպելիներ բերել տայ մեզի, բան մը որ շոգենաւին մէջ բացառիկ ծախքի մեծ դուռ մըն էր:

Ֆրանսացին եւ ես սակայն չատ բարակը չէինք նայեր ու առանց քաշուելու պատիւ կ'ընէինք մեզի ընծայուած ըմպելիներուն, մանաւանդ որ ըստ իմ սենեկակցիս վկայութեան՝ Իտալացին չատ հարուստ մէկն էր:

Եւ սակայն իրիկուն մը, երբ ա՛լ օր մը մնացած էր Մառսէյ հասնելու և Իտալացին կամրջակին վրայ կը գտնուէր, կինը իր խցիկը քաշուած ըլլալով եկաւ մեր քովը և չփոթած երեւոյթով մը մեզի ըսաւ,

— Բարեկամներ, ձեզի աղաչանք մը ունիմ:

— Ի՞նչ, հարցուց Պրանսացին:

— Եթէ անգամ մըն ալ կինս ձեզի ըմպելիք հրամցնել ուզէ, կը խնդրեմ մերժեցէ՛ք բացարձակ կերպով...

Այս տարօրինակ խօսքերը, զորս դողահար ձայնով մը արտասանեց՝ մեզ ապշեցուց բոլորովին: Չէինք կրնար ըմբռնել թէ ինչո՞ւ այդ բանը կ'ըսէր մեզի:

— Բայց, կամայաց Պրանսացին, բոլոր սրտով կը խոստանանք ձեր այդ խնդիրը կատարել, միայն թէ հաւատացէք որ ձեր խօսքերը...

— Գիտեմ, գիտեմ, ընդմիջեց միւսը, Էիմ խօսքերս չատարօրինակ կը թուին ձեզի, բայց հիմա ձեզի ամէն բան պիտի բացատրեմ:

Եւ մարդը սկսաւ իր դժնդակ պատմութիւնը ընել մեզի:

Ինք Միլանցի գործարանատէր մըն է եղեր խալական լուցկի պատրաստող, այն լուցկիները, որոնք ծանօթ են հոս շամալը գիպրիք անուանով: Հետզհետէ ձախորդութիւններ, գործադուլ, տնտեսական տագնապ, մրցում, ևն. մէկ քանի տարուան մէջ կը սնանկացնեն մարդը և հազիւ կը յաջողի այդ ընդհանուր կործանումէն 30000 ֆրանք մէկ կողմ դնել, անով ուրիշ տեղ իր կեանքը վերսկսելու համար և կ'որոշէ Եգիպտոս երթալ բախտ փնտռելու, ուր լաւ օրերու բարեկամներ ունի եղեր:

Իր այս յաջորդական դժբախտութիւնները բոլորովին կը ծածկէ սակայն իր մանկամարդ կնոջմէն, որ միշտ կը կարծէ թէ ամուսինը հարուստ է:

— Կինս չոայլ և հաճոյքն ու զբօսանքը, ինչպէս նաև պերճութիւնը սիրող կին մըն է, ըսաւ մեզի, և դիտեմ որ եթէ իմանայ իմ կործանած ըլլալս, սարսափելի կերպով պիտի տառապի և որովհետեւ զինքը կը պաշտեմ՝ չպիտի կրնամ այդ բանին հանդուրժել: Թերեւս լաւագոյն պիտի ըլլար եթէ առաջին օրէն վիճակս բացատրէի իրեն, բայց որովհետեւ մէջ

Արեակ Զօպանեան

մը խաբեցի զինքը. յուսալով որ գործերս ու եւէ կերպով կը կարգադրուին, ա՛լ անկէ ետքը ստիպուեցայ միշտ նոյն խաբեքայութեան դիմել:

Եգիպտոսի մէջ, իր նախկին բարեկամները, որոնք իմացած էին իր սնանկութիւնը, երես կը դարձնեն իրմէ: Միւս կողմէ կինը կը շարունակէր Գափրէի մէջ իր բազմածախս կեանքը, այնպէս որ չուտով կը սպառի իր երեսուն հազար ֆրանքը:

Օր մը կինը կ'իմանայ թէ իր ամուսինը նիւթական անձկութեան մէջ կը գտնուի, ու այս մասին՝ զարմացած՝ հարցումներ կ'ընէ իրեն:

Ամուսինը կ'ուրանայ և կ'ըսէ թէ սխալ են իր առած տե-

ղեկութիւնները և զայն համոզելու համար իր կնոջ ցոյց կուտայ մէկ քանի կեղծ թուղթեր, որոնք կ'ապացուցանէին, իբր թէ, պանքաներու մէջ իր ունեցած մեծաքանակ գուժարները:

Կինը՝ որ մտատանջութեան մատնուած է եղեր, կը հանդարտի, կը ղուարթանայ և կը սկսի ա'լ աւելի պանջկոտ դառնալ:

Վերջապէս Ալեքսանդրիա կուգան հրա ա'լ մի միայն մէկ երկու հազար ֆրանք մնացած էր մարդուն քով: Հոն երկու շաբաթ կը մնան պանդուկը և մարդը տեսնելով որ հազիւ ճամբու ծախքի դրամ մը մնացած է քովը, կը փութայ երկու տոմսակ առնել Մառսէյի երթալու համար:

— Պանդուկի ծախքերը, տոմսակներու արժէքը վճարելէ ետքը, երբ չոգենաւ մտանք, քովս հազիւ հարիւր ֆրանք մնացած էր, խոստովանեցաւ մարդը՝ կը կարծէի որ չոգենաւ ին մէջ դրամ ծախսելու առիթ չպիտի ներկայանար, բայց ա՛ն՝ երեք օրէ ի վեր արդէն վաթսուոն ֆրանք ըմպելիի դրամ տուի և հիմա հազիւ քանի մը ֆրանք մնացած է քովս ինքզինքս ցամաք նետելու համար: Հիմա որ կացութիւնս պարզեցի՝ կարծեմ տարօրինակ չպիտի գտնէք ձեռնէ խնդրածս...:

Այս պատմութիւնը այնքան դժնդակ տպաւորութիւն մը ըրաւ մեր երկուքին վրայ որ չէինք գիտեր թէ ի՞նչ պատասխանենք:

Պա՛ մը խորհեցայ մարդուն վերադարձնել մեզի համար ըրած ծախքերը, բայց զգացի որ ատիկա մեծ վիրաւորանք մը պիտի ըլլար իրեն, ու չհամարձակեցայ առաջարկել:

— Այնքանի մէջ շատ քիչեր իմ կացութեանս պէս դառն կացութեան մը մէջ գտնուած են, շարունակեց մարդը: Եթէ կնոջս առաջին օրէն յայտնած ըլլայի վիճակ՝ գուցէ շատ դիւրաւ կարենայի նոր կեանք մը ստեղծել ինձ համար: Արիասիրտ, երիտասարդ, առողջ եւ ուսեալ եմ, կրնամ ու և է գործի մը ձեռնարկել, յաջողիլ, դիրքս վերստին շինել բայց

ասոր համար զո՞ողութեան, խնայողութեան, զրկանքի շըրջան մը պէտք է անցնենք ու այս բանը չեմ կրնար պարտադրել կնոջս, որովհետեւ կը քաջութիմ, կ'ամշնամ իրմէ... Ինծի այնպէս կուգայ որ եթէ զիս աղքատ տեսնէ՝ ա'լ սէրը պիտի դադրի ու պիտի սկսի զիս արհամարհել ու այս մտածումը կը ջլատէ, կ'անէացնէ զիս...: Եգիպտոս, բարեկամներ, համեստ պաշտօններ առաջարկեցին ինծի, 5—600 ֆրանք ամսականով, բայց չկրցայ, չուզեցի ընդունիլ: Կինս ինքզինք հարուստ գործարանատէրի մը կինը կը կարծէր ու չէր կրնար յանկարծ ամսականաւոր պղտիկ պաշտօնեայի մը կինը դառնալ:

— Եւ հիմա ի՞նչ պիտի ընէք Մառսէյի մէջ, հարցուցինք:

— Վերջին յոյս մը ունիմ, պատասխանեց, հարուստ բարեկամ մը կը ճանչնամ հոն որ թերեւս հաւանի ինծի կարեւոր դրամագլուխ մը տալ գործի մը ձեռնարկելու համար, գործ մը որով կարենամ ամսական առ նուազն երկու հազար ֆրանք ապաւովել. երբ այսպիսի գործ մը ունենամ՝ այն ատեն քաջութիւն պիտի ունենամ ամէն բան կնոջս պարզելու, բայց ներկայ վիճակիս մէջ անկարելի է...:

Չհարցուցինք թէ հակառակ պարագային մէջ ի՞նչ պիտի ընէր, բայց ինք արդէն շարունակեց.

— Իսկ եթէ այս յոյսս ալ դերւե կլլէ՝ ինքզինքս պիտի սպաննեմ...:

Եւ Իտալացին այնքան վճռական չեշտով մը ըսաւ այս խօսքերը որ սարսռացինք:

Հետեւեալ օրը կը հասնէինք Մառսէյ:

Շոգենաւէն մեկնելէ առաջ Ֆրանսացի աշխարհաշրջիկին հետ գացինք մնաս բարով ըսելու Իտալացի ամուլին:

Գեղանի մանկամարդուէին սիրալիր ժպիտով մը ընդունեց մեզի.

— Օթէլ տը Նօայլ պիտի օթեւանինք, ըսաւ, այս իրիկուն անպատճառ ճաշի կը սպասենք ձեզի:

— Ես ժամէ մը ճամբայ կ'ելլամ, հետիոտն Բարիզ երթալու համար, յայտարարեց Թրանսպին, հետեւաբար չպիտի կրնամ ձեր հրաւերը ընդունիլ, որուն համար մեծապէս կը ցաւիմ:

— Իսկ ես իրիկուան կառախումբով պիտի մեկնիմ, պատասխանեցի իմ կարգիս:

Ու սրտի տարօրինակ սեղմումով մը բաժնուեցանք իրենցմէ:

Կինը միշտ կը ժպտէր ձեռքը մտերմաբար շարժելով, իսկ մարդը կարծես կ'ամչնար երեսնիս նայելու: Իր խոստովանութիւնը զինքը ամօթաշար թողած էր:

Հազիւ թէ Մառսէյի քաղաքը ելած՝ հանդիպեցայ Գեղամ Պարսամեանի, զոր Պոլիսէն մեկնելէս ի վեր չէի տեսած:

Միասին գացինք ճաշելու և յետոյ այցելեցինք «Արմէնիա»-ի Տնօրէնին Մկրտիչ Փորթուզալեանի, զոր առաջին անգամ կը տեսայի և որ շատ ընկճուած և յուսաբեկ գտայ այդ թուականին:

Երբեք կարելի չէր երեւակայել թէ յեղափոխութեան ռահ-վիրաներէն մին էր դէմա գտնուողը:

Խորին դառնութիւն մը կար իր չեչաին, դէմքին, շարժումներուն մէջ: Ահա՛ այն տպաւորութիւնը, զոր Փորթուզալեան գործեց վրաս:

Երկու երեք օր Մառսէյ մնալէ ետքը, առտուան ձեւընթացով մեկնեցայ Բարիզ: Կայարանին մէջ մէկ քանի թերթեր առի ճամբան կարդալու համար:

Առաջին անգամ երբ թերթերէն մին բացի աչքէ անցընելու համար, ակամայ ճիչ մը արձակեցի. քանի մը տողերով կը ծանուցանէր Խալապի մը անձնասպանութիւնը, քունքին պարպուած ընկողիւնի հարուածով մը: Խալապին Նգիպտոսէն եկած էր, քանի մը օր առաջ, իր մանկամարդ կնոջ հետ, Սակայիէն շոգենաւով:

Մեր գործարանատէրն էր, որուն վերջին յոյսը կ'երեւայ թէ ի դերեւ ելած էր:

Ե Օ Թ Ե Ր Ո Ր Դ Գ Լ Ո Ւ Խ

Արշակ Զօպանեանի սենեակը. — Սահակի ու Մեսրոպի բրեւանք. — Հայկական խնդիրը լուծելու կերպ մը. — Անտոնի Եսենսո. — Միասին կը մեկնինք Վիեննա. — Եսենսոյի Բառարանը. — Վիեննայի Միաբարեանները. — Մեկ ֆանի մանրադէպեր. — Խզում. — Լոնտոն. — Տիկին Բաժնի. Արքիաւր Լոնտոնի մէջ. — Օհանջանի լեզուագիտութիւնը. — Մենամարս մը որ տեղի չունենար. — Միութեան պայմանները.

Փետրուարի ցուրտ ու ձիւնոտ առտու մը հասայ Բարիզ, Լիոնի կայարանը:

Առաջին անգամ, կառք մը վարձելով, գացի Ռոյէ Բօլար փողոցը թիւ 14, հասցէ մը զոր ինձի տուած էր Արքիար և ուր պիտի գտնէի Վահէ Արզուեանը:

Վահէ տակաւին անկողինն էր երբ սենեակին դուռը զարկի:

Իսկոյն հագուեցաւ և դուրս ելանք միասին նախաճաշ ընելու:

Ես ալ սենեակ մը վարձեցի իր գտնուած պանդոկը, ուր արդէն բնակած էին բոլոր բարեկամներս և գրեթէ Բարիզ գացող Հայ գաղթականներուն մեծ մասը:

Յետոյ գացի տեսնել եղբայրս, Արշակ Զօպանեանը, Տօքթօր Բօլօլեանը, Մինաս Զերադը վերջապէս բոլոր բարեկամներս ու ծանօթներս:

Զօպանեան այդ թուականին կը բնակէր Օտէոնի հրապարակը գտնուած պանդոկի մը վերնաշարկը, նեղ ու աղտոտ սենեակ մը զիրքերով ու թերթերով խճողուած:

Սենեակին մէջ գրեթէ անկարելի էր շարժիլ, հազիւ մէկ երկու աթոռ կար և երբ հինգ վեց հոգի ըլլայինք, ինչ որ

յաճախ կը պատահէր, ստիպուած էինք կէսերնիս անկողնին վրայ նստելու:

Արշակ Զօպանեան նոյն միջոցին տակաւին Անանիոսը չէր սկսած հրատարակել, ապրուստի որոշ աղբիւր մը չունէր և նիւթական կացութիւնը շատ հեռու էր փայլուն ըլլալէ: Այսուհանդերձ անյողդողդէ կորովով մը կեանքի պայքարը կը մղէր առանց երբեք յուսահատելու. ընդհակառակը միշտ մեծամեծ ծրագիրներ ունէր մտքին մէջ, որոնց իրականացումին կ'աշխատէր օրն ի բուն: Այդ ծրագիրներէն մին էր Հայ գրական և աղգային հանդէսի մը հրատարակութիւնը Բարիզի մէջ, որ քիչ ատենէն կրցաւ գլուխ հանել իր Անանիոսովը:

Ասկէ զատ հայկական վարժարանի մը, հայկական միութեան մը, յեղափոխական կուսակցութիւններու միացման և ուրիշ այս տեսակ ազգօգուտ ձեռնարկներու ալ կ'աշխատէր:

Արշակ Զօպանեանի Օտէոնի հրապարակի այդ սենեակը ժամադրաւայր մըն էր բոլոր հայ պօհիւմներուն, որոնք գրեթէ ամէն օր հոնտեղ կը հաւաքուէին խօսելու և երբեմն ալ սուրճ խմելու համար, եթէ երբեք կարելիութիւն ըլլար խափուէ, չաքար և լամբարը վառելու համար ալքօլ ճարել:

Տիկին Զապէլ Նսայեան, տակաւին այն ատեն օրիորդ Յովհաննէսեան, Տիգրան Նսայեան, Վահէ Արղուեան, Ատոմ Նարճանեան, այժմ Սիամանթօ, Օննիկ խարիպեան, Վահրամ Սվաճեան, ես և ուրիշներ ընդհանրապէս հոն կը հաւաքուէինք:

Բարիզ հասնելէս մէկ քանի ամիս ետքն էր, երբ օր մը Զօպանեան ինձ ըսաւ որ տարօրինակ մարդու մը այցելութիւնը ընդունած էր:

— Կարծեմ կատարեալ փախուկ մըն է, բայց այսուհանդերձ իր տեսակցութիւնը շատ շահեկան է, ըսաւ, ու բաւական զուարճացայ հետը տեսնուելով:

— Ո՞վ է և ուրկէ՞ կուգայ, հարցուցի:

— Ռումանիացի Հայ մըն է եղեր, Անտրօնիք Նանէսքօ անուն...:

Եւ Արշակ Զօպանեան պատմեց իր տեսակցութիւնը:

Նանէսքօ հաղիւ թէ սենեակէն ներս մտած ու ինքզինք ներկայացուցած՝ կը սկսի հայոյանքներ տեղալ Ս. Սահակի ու Ս. Մեսրոպի գլխուն՝ զանոնք իրրեւ խաբեքայ ամբաստանելով և ըսելով որ Հայ ժողովրդին ներկայ դժբախտութեանց ամբողջ պատասխանատուները այդ երկու երանելի Հայրերն են, որոնք նոր այրուբէն մը ստեղծելով՝ պատճառ եղած են Հայերը անջատելու Եւրոպացիներէն, մինչդեռ եթէ փոխանակ Մեսրոպեան տառերու, այսօր ընդունած ըլլայինք լատինական տառերը, մենք ալ պիտի մտնէինք Եւրոպական քաղաքակիրթ ազգերու շարքին մէջ և անոնց համակրութիւնն ու պաշտպանութիւնը պիտի վայելէինք, ինչպէս վայելած են Յոյները, Ռումանացիները, եւն...:

— Սահակի և Մեսրոպի գործած չարիքին առաջքը առնելու համար, շարունակեց Զօպանեան, մարդը հիմակ ձեռնարկեր է բառարան մը պատրաստելու, որուն քսան տարիէ ի վեր կ'աշխատի եղեր, ապացուցանելու համար թէ աշխարհի բոլոր լեզուները հայերէնէն ծագում առած են: Երբ այս բառարանը հրատարակուի և Եւրոպացի գիտնականները համոզուին Հայ լեզուի մայրութեան՝ Նանէսքօ համոզուած է որ Հայկական խնդիրը չուտով լուծում պիտի գտնէ, որովհետեւ բոլոր Եւրոպա ինքզինք պարտական պիտի զգայ ազգի մը, որուն լեզուէն ծնունդ առած են բոլոր իրենց լեզուները:

Նանէսքօյի մասին այս տեղեկութիւնները հաղորդելէ ետքը՝ Արշակ Զօպանեան աւելցուց թէ՝ մարդը քանի մը օրէն Վիէննա պիտի վերադառնար իր աշխատութիւնները յառաջ տանելու և թէ իրմէ երիտասարդ մը ուղած էր իր բառարանին օգնելու համար:

— Բեզ միտքս ինկաւ, արդեօք կ'երթա՞ս, հարցուց:

— Հարկաւ կ'երթամ, ըսի անմիջապէս:

— Ուրեմն վաղն առտու ինծի եկուր որպէս զի քեզ իրեն ներկայացնեմ ու պայմաններուն վրայ համաձայնիք: Միայն թէ, աւելցուց Չօպանեան, եթէ կ'ուզես որ գործը յաջողի ու իրեն համակրութիւնը շահիս առաջին վայրկեանէն՝ կրցածիդ չափ հայոյէ Սահակի ու Մեսրոպի հասցէին:

— Կը հայոյեմ, ըսի վճռաբառ:

Հետեւեալ առտու կանուխ դացի Չօպանեանի սենեակը, ուր քիչ յետոյ եկաւ նաեւ Անտրօնիկ Եանէսքօ, կամ ըստ Հայկական անուանակոչութեան՝ Անդրանիկ Յովնանէսեան:

Վաթսուն տարեկանի մօտ, նիհար ու հիւանդագին ծերունի մըն էր, աջ ոտքը յողացաւէ բռնուած, Լեհացի հրեայ վաշխառու դէմքով, ահագին ու դէպի վար կախուած մեծ քիթ մը երեսին մէջտեղը:

Արտաքինը խիստ վանողական էր և առաջին տպաւորութիւնս շատ աննպաստ եղաւ:

Եւ սակայն նոյն միջոցին նիւթական կացութիւնս չէր ներեր ինձ դժուարահաճ ըլլալ: Ամէն պարագային՝ պէտք էր մարդուն օձիքը չթողուլ:

Չօպանեան մեզ իրարու ծանօթացուց: Կարծեցի որ անունս ու եւ ազգեցութիւն մը պիտի ընէր Եանէսքօյի վրայ, որովհետեւ միամտօրէն կ'երեւակայէի թէ իբրեւ Հայ բանասէր՝ քիչ շատ հետեւած ըլլալու էր արդի Հայ գրականութեան: Բայց մարդը անտեղւանքը չէր. իրեն համար մէկ քանի Հայ գրագէտներ միայն գոյութիւն ունէին. Արրահամ Այվազեան, որ Գաղատիոյ Հայ գաւառաբարբառի բառերը հաւաքած էր, Սմբատ Դաւիթեան՝ որ «Բիւրակն»ի մէջ Ակնայ Հայ բառերը ամփոփած էր և մէյ մըն ալ քանի մը գաւառացիներ, որոնք օրաթերթներու մէջ այդ տեսակ բառացուցակներ հրատարակած էին: Ասոնցմէ դուրս Հայ գրագէտ գոյութիւն չունէր իրեն համար:

Այսուհանդերձ սկսանք տեսակցիլ իրարու հետ, Չօպանեան պահ մը զիս մատնանշելով ըսաւ.

Ներսէս Նալիս. Խարախանեան

Մուշի Առաջնորդ

— Պարոն Օտեանը կատաղի հակառակորդ մըն է Ս. Սահակի ու Ս. Մեսրոպի...

— Մեր ազգին մեծագոյն դաւաճաններն են այդ մարդիկը, գոչեցի ես ալ իմ կարգիս, համոզուած չեչտով մը: Եանէսքօ համակիր ակնարկ մը ուղղեց ինծի և ըսաւ.

— Մեր գործը պիտի ըլլայ անոնց գործած չարիքը դարմանել, ցոյց տալ իրենց խաբեայութիւնը և ապացուցանել թէ հայկական տառերը ուրիշ բան չեն այլ եթէ փլունիկեան և Յունական տառեր, քիչ շատ աղաւաղուած:

Բնականաբար իր խօսքերուն իմաստն է որ կուտամ այստեղ, որովհետեւ եւանդաբան շատ այլանդակ Հայերէն մը կը խօսէր և իր ըսածները աւելի կը գուշակէինք քան թէ կը հասկնայինք:

Իր բուն մայրենի լեզուն էր Ռուսներէնը, իսկ Հայերէնը ետքէն, ինքնին սովորած էր բառարաններով և ամենասովորական խօսքերը այլանդակ բառերով կը բացատրէր:

Թաշկինակին դաստառակ կ'ըսէր, ձեռնոցին՝ թաթպան, սպասաւորին՝ փուշտիպան, գլխարկին՝ փակեղ, կօշիկին՝ սօլեր և հագուստին՝ կսպայ:

Եւանդաբան ինձ բացատրեց որ պաշտօնս, իրեն քով, աւելի հայրենասիրական բան մը պիտի ըլլար քան թէ գործ մը, հետեւաբար պէտք չէր որ խստապահանջ ըլլայի պայմաններուն մասին: Բարոյական վարձատրութիւնը նիւթականին տեղը պիտի բռնէր:

Այդ միջոցին նիւթական այնպիսի կացութեան մէջ էի որ ու ե չէ կերպով համաձայնիլը շահաբեր էր ինծի համար:

Վերջապէս պայմանաւորուեցանք հետր: 120 ֆրանք ամսական պիտի ստանայի և ասկէ դատ բնակարանի և ուտեստի ծախքը իր վրայ պիտի ըլլար և ասոր փոխարէն օրը ութը ժամ պիտի աշխատէի իր լեզուաբանական բառարանին:

— Գործը բաւական յառաջացած է հարցուցի:

— Տառը տարին վրայ ենք, պատասխանեց:

— Բայց ըսիք որ քսան տարիէ ի վեր այս գործին կ'աշխատիք, դիտել տուի զարմացած:

— Այո՛, բայց մանադիպի ուտելու չնմանի որ այս բառարան չինելը, պատասխանեց եւանդաբան:

Ասիկա իրեն սիրական բացատրութիւնն էր ու յաճախ կը կրկնէր թէ՝ «Ի՞նչ Պոլսեցիքդ մահալէպի ուտել գիտէք միայն»:

— Ուրեմն այս բառարանը երբեք չպիտի կրնաք աւարտել, շարունակեցի անողոք կերպով:

Եւանդաբան իր մէկ ուրիշ սիրական բացատրութեամբը պատասխանեց.

— Կի կարնամ, տղա՛յ, կի կարնամ:

Միշտ այս մեծ հաւատքը ունէր իր վրայ թէ «կի կարնայ» և Եւրոպայէն հաւատքով զօրացած՝ եռանդով կ'աշխատէր գիշեր ցերեկ, աւարտելու բառարան մը, զոր 20 տարուան մէջ չէր կրցած Բէն տառին հասցնել:

Հետեւեալ օրուան համար ժամադիր եղաւ ինծի իր բնակարանը, Ավրնիւ տը Վէռսայլ, ուր փութացի երթալ: Իրեն հետ կը գտնուէր քրոջը աղջիկը, Տիկին Մառի Էնֆիէճեան, զոր ինձ ներկայացուց և որ Պոլսէն եկած էր պտոյտի համար:

Բնականաբար մեր խօսակցութեան զլիաւոր առանցքը եղաւ Սանսքրիտ, Չինո, Քաղդէարէն և հին Գերմաներէն լեզուները, որոնց ճմառին երկուքնուս ալ ծանօթութիւնը, գրեթէ կը հաւասարէր:

— Խելօք տղայ մը կ'երեւտս կոր դուն, ըսաւ եւանդաբան իմ լեզուաբանական հմտութիւնս գնահատելով:

Յետոյ աւելցուց.

— Կապաներդ հաւաքէ՛, մախաղիդ մէջ դիր և վաղը ցերեկ հանգոյցը գտնուէ՛:

Գուշակեցի թէ «հանգոյց»ը կայարանը ըլլալու էր ու որոշաւ ժամուն գացի gare de l'Est, ուր գտայ զինքն ու Տիկին Էնֆիէճեանը:

Արշակ Չօպանեան և մօրաքրոջ որդին Արտաւան Հովուեան եկած էին ինծի ողջերթ մաղթելու:

Բաժանումը, մանաւանդ ինծի համար, շատ տխուր եղաւ: Մէկ քանի տեսակցութենէ ետքը հասկցած էի որ անկարելի պիտի ըլլար ինծի երկար առեն ապրիլ այդ մարդու կին հետ, որ պարզապէս փախուկ մըն էր: Բարեբաղդաբար մեր պայմանագրութիւնը այնպէս էր որ եթէ ու ե չէ պատճա-

ուով ես կամ ինք իրարմէ դժգոհ մնայինք, իսկոյն իմ ճամբու ծախքս պիտի վճարէր և Բարիզ պիտի վերադարձնէր:

Ուրիշ պարագայ մը նաև անհաճոյ տպաւորութիւն մը ըրաւ վրաս: Եանէսքօ, հակառակ իր հարստութեան, երրորդ կարգով կը ճամբորդէր, ձմեռուան եղանակին, և ինքն ալ յօդացաւէ տառապելով հանդերձ:

Այս մասին երբ դիտողութիւն ըրի իրեն՝ Եանէսքօ պատասխանեց.

— Առաջին կարգով էմիգրանթները կը ճամբորդեն, երկրորդ կարգով պանքէոնները, իսկ մեզի պէս մարդիկը երրորդ կարգով:

— Բայց ես միշտ երկրորդ կարգով ճամբորդած եմ զրեթէ, ըսի:

— Դուք Պոլսեցիքդ մահալէպիով մեծցած էք, պատասխանեց:

Կը կարծէի թէ չափազանց ազահ մէկու մը հետ գործ պիտի ունենայի և այս բանը ինծի մտատանջութիւն կը պատճառէր, բայց յետոյ տեսայ որ Եանէսքօ ազահ մը չէր, այլ ընդհակառակը ուրիշներու համար շատ առատաձեռն էր, միայն թէ իր անձը կը զրկէր:

Վիէննա հասնելով՝ առաջին գիշերը պանդոկ մը անցուցի և հետեւեալ օրը գացի իր բնակարանը, որ Լէրխսթրասէր Շթրասէի վրայ կը գտնուէր, Վիէննայի լաւագոյն փողոցներէն մէկը և շատ մօտիկ Միխիթարեան վանքին՝ որ գրեթէ քաղաքին կեդրոնը կը գտնուի:

Եանէսքօ առաջին օրէն անցաւ իր գրասեղանին առջև և թաղուեցաւ իր երեք հարիւր բառարաններուն մէջ, իսկ ինծի մէկ քանի օր հանգիստ չնորհեց:

Վերջապէս երբ չաբաթ մը ետքը տիկին Մաուրի Էնֆիէ-ճեան դարձաւ Պոլիս և մենք առանձին մնացինք՝ լրջօրէն գործի սկսանք:

Եանէսքօ նախ բացատրեց ինծի իր մեթոտը՝ որով ու է օտար լեզուի բառ կարելի էր հայերէնի վերածել:

Յետոյ՝ չինկեանէ լեզուի բառարան մը տուաւ ինծի որուն մէջ քառերը Լատինական տառերով նշանակուած էին բացատրութիւններն ալ Փրանսերէն էին և ըսաւ որ այդ բառերը մէկիկ մէկիկ Հայ Գրիստոնեայ մկրտեմ իր մեթոտին համեմատ:

Մեքենական աշխատութիւն մըն էր այս որ և է մտային յոգնութիւն չէր պահանջեր:

Ամիս մը ետքը բոլոր չինկեանէ արմատ բառերը իրենց Հայաստանեայց մայրենի լեզուին ծոցը դարձած էին արդէն:

Մինչ ես, սեղանիս առջև անցած, առտուրնէ մինչև իրիկուն չինկեանէ բառերը դարձի կը բերէի, Եանէսքօ իր գրասեղանին առջև արարական բառերը կը հայացնէր ո՛չ թէ միայն առտուրնէ մինչև իրիկուն՝ այլ իրիկունէն ալ մինչև կէս գիշեր և երբեմն մինչև լոյս: Յաճախ, գիշերները սեղանին վրայ քունը կը տանէր. գրիչը ձեռքը, բառին կէսը՝ արաբ կէսը հայ թողած:

Ես առաջին օրէն մերժեցի գիշերային աշխատութիւնը առարկելով թէ աչքերս չէին վարժուած կազի լոյսով գիր գրելու:

— Կը հասկնամ, ըսաւ Եանէսքօ, դուք Պոլսեցիքդ մահալէպիով մեծցած էք...:

Բայց այլեւս չպնդեց և թոյլ տուաւ որ իրիկունները եօթնէն ետքը ազատ ըլլամ:

Սակայն այդ ազատութենէն չէի կրնար օգտուիլ՝ որովհետև գերմաներէն չէի գիտեր ու դուրսը ժամանակ չէի կրնար անցընել:

Եանէսքօ երբ մէկ կողմէն իր բառարանին կ'աշխատէր՝ միւս կողմէ կը ջանար հայերէն այբուբէնը կարգի դնել զանոնք զեղջելով ու անոնց արտաքին ձևը մօտեցնելով, կամ աւելի ձիշտը, նոյնացնելով Լատինական տառերուն:

Այս գործին մէջ ալ իրենն օգնութեան կը հասնէի անողոք սառնասրտութեամբ մը կտրել ջարդելով մեր հէ՛գ Մեսրոպեան տառերուն գլուխը, թեւերը, ոտքերը, փորը եւ կամ կոնակը:

Հակառակ լրջութենէ եւ ողջմտութենէ փարսախներով հեռու այս աշխատութեան, տեսակ մը յարգանք կը զգայի այդ ծերունիին հանդէպ, որ առանց իր հիւանդագին վիճակը նկատի առնելու, աննկուն կորովով մը ինքզինք կը սպառէր նպատակը իրագործելու համար:

Բարիզ գտնուած միջոցնիս ինձ ըսած էր որ Վիէննա հասնելնէս ամիս մը ետքը ինք Ռուսիա պիտի մեկնէր իր մէկ ազարակին գործերովը զբաղելու համար եւ թէ երկու ամիս մը հոն պիտի մնար:

— Ես քեզ ամէն բան կը բացատրեմ եւ դուն իմ բացակայութեանս գործը առաջ կը տանիս, ըսած էր:

Այս հեռագատկերը մանաւանդ զիս քաջալերած էր իրեն հետ մեկնելու եւ անհամբեր կը սպասէի այն վայրկեանին ուր Եանէսքօ պիտի երթար՝ զիս առանձին թողով:

Ատեն ատեն կը հարցնէի թէ ե՞րբ պիտի մեկնէր Ռուսիա:

— Նամակի կը սպասեմ, կը պատասխանէր:

Օր մըն ալ յանձնարարեալ նամակ մը եկաւ Ռուսիայէն: Ուրախութեամբ իրեն տարի. յուսալով որ սպասուած նամակն է:

Այդ միջոցին ծերուկը թաղուած էր իր բառարաններուն մէջ: Նամակը քովը դրաւ առանց բանալու եւ իր գիրը շարունակեց:

Պահ մը սիկառէթ մը ոլորելու համար զրիչը մէկ կողմ դրաւ եւ այդ միջոցին նամակը բացաւ ու կարդալ սկսաւ:

Նշմարեցի որ դէմքը մթազնեցաւ յանկարծ եւ գուշակեցի թէ գուժաբեր թուղթ մըն էր բայց ու է հարցում չըրի իրեն:

Երկրորդ անգամ նամակը ուշադիր կարդաց, յետոյ ծալլեց պահարանին մէջ դրաւ եւ ըսաւ.

— Ազարակս ամբողջ այրեր է:

— Ի՞նչ կ'ըսէք, գոչեցի:

— Այո՛, շարունակեց, տասը հազար ոսկիի չափ կորուստ կայ...

Սիկառէթը վառեց քանի մը անգամ քաշեց, յետոյ տարօրինակ ուրախութեամբ մը ըսաւ.

— Հիմա ա՛լ Ռուսաստան երթալու պէտք չմնաց, կըրնանք հանդարտ գլխով մեր գործին աշխատիլ...

Եւ գրիչը ձեռք առնելով աւելցուց.

— Սանսքրիտի բառարանին մէջ նայէ՛ թէ Աքալխարս բառը ի՞նչ կը նշանակէ:

Պարզապէս հիանալի էր այդ միջոցին Եանէսքօ, մեղք որ սակայն իր կատարած աշխատութիւնը հիմ չունէր:

Սա ես ըսեմ որ ինքն ալ իր կատարած գործին լրջութեանը չրայ հաւատք չունէր, միայն թէ իր նպատակն էր Եւրոպացի գիտունները խաբել.

— Անոնց աչքերը կապել, ինչպէս ինք կ'ըսէր:

Անգամ մը որ Եւրոպացի գիտուններուն կլլեցնէինք թէ աշխարհի բոլոր լեզուները հայերէնէն ծագում առած են՝ ա՛լ գործերնիս յաջող էր:

Եանէսքօ, ինչպէս ըսի, անսնկ համոզուած էր թէ Հայկական խնդիրը այս կերպով միայն կրնար լուծուիլ:

Այսպէս ուրեմն ինքն ալ, իրեն համար, յեղափոխական մըն էր, միտքն սա տարբերութեամբ որ փոխանակ պոմպա ու տինամիթ գործածելու՝ բառարաններով կը փորձէր լուծել Հայկական հարցը: Ասով Հայերը ջարդուկոտոր ընելու առիթ չէր տար, բայց հայ լեզուն ջարդուփշուր կ'ընէր:

*
* *

Վիէննայի մէջ իմ մեծագոյն հաճոյքս էր այցելել Մխիթարեան վանքը որ, ինչպէս ըսի, մեր բնակարանին մօտերը կը գտնուէր:

Հոն ճանչցայ հայր Տաշեանը որուն համար մեծ հիացում ունէի, բայց ինչ որ ինձ քիչ մը հրաշքաւոր ըրաւ. սա էր որ այդ մեծ ու հոյակապ զինականը բուռն հակասեմական մըն էր: Տգէտ կաթոլիկի մը պէս կ'ատէր Հրեաները: Նոյն միջոցին Տրէյֆիւզի խնդիրը արդէն սկսած էր յուզուիլ և ամէն տեղ թեր ու դէմ վիճարանութիւններ տեղի կ'ունենային: Վիէննայի մէջ՝ ուր ընդհանրապէս հակահրէական հոսանքը զօրաւոր է, բացի Հրեաներէն, ամէն մարդ Տրէյֆիւզի հակառակ էր և այդ հակառակորդներուն մէջն էին, աւաղ, հայր Տաշեան և միւս բոլոր Մխիթարեանները: Ամէն անգամ որ վանք կ'երթայի երկու գլխաւոր նիւթ ունէինք խօսակցութեան՝ նախ Տրէյֆիւզի խնդիրը և երկրորդ՝ Եանէսքուի փախուկութիւնները:

Խեղճ Մխիթարեանները փափուկ դիրքի մը մէջ կը զբաղուէին հանդէպ Եանէսքուի:

Բարեմիտ ծերուկը բնականաբար մեծ յարգանք ունէր Մխիթարեաններու մասին և կ'ուզէր որ զանոնք շահագրգռէ իր ցնորական բառարանովը:

Ամէն ջանք կ'ընէր զանոնք սիրաշահելու համար: Իմ հոն եղած ատենս Լաուուսի հանրագիտարանը նուիրեց վանքին որ կարծեմ 800 - 1000 ֆրանք կ'արժէ: Ասկէ զատ, իր գիրքերն ալ, որոնք բաւական մեծկակ արժէք մը ունէին, եթէ չեմ նխալիր, Մխիթարեաններուն կտակած էր:

Ասոր փոխարէն Եանէսքու կ'ուզէր որ վարդապետները իր գործը գնահատեն և նոյն իսկ իրենց աջակցութիւնը նուիրեն անոր, ինչ որ չափազանց պահանջուած մըն էր իր կողմէ:

Մխիթարեանները մէկ կողմէ չէին ուզեր բոլորովին երես դարձնել իրմէ և միւս կողմէ կ'զգուշանային խօսք բանալու իր բառարանին վրայ որուն արժէքը պէտք եղածէն աւելի գնահատած էին:

Յաճախ այցելութեան կուգային իրեն և մէկ քանի փախընտեայ խօսքերով իր աշխատութեանց արդիւնքը կը հարցընէին:

— Կի կարնամ, կի կարնամ, կը պատասխանէր Եանէսքու, տառը Այբը լմնալու վրայ է...

Խեղճ մարդը կարծեմ մինչև իր մահուան օրը չկրցաւ «տառը Բէնին» անցնիլ և միւս բոլոր տառերը կարապետ Բասմաշեանը կլլեց ամբողջովին:

Բացի տաժանակիր աշխատութենէն՝ որմէ կախուած էր Հայ ազգին բախտը, Եանէսքու, առտուն կանուխ խոշոր աւել մը ձեռքը, տան հոգերով ալ կը զբաղէր, աւելով բոլոր սենեակները:

Եանէսքու ինքզինքը կը մխիթարէր ըսելով որ լաւ եւ օգտակար մարմնամարդ մըն է իրեն համար. բայց բուն իրողութիւնը այն էր որ ամիսէ մը ի վեր չէինք կրցած աղախին մը ճարել տան ծառայութեան համար, որովհետեւ ո՛չ ոք կը հաւանէր մեր քով գալու:

Մէկ քանի գործակալութիւններու դիմում ըրինք որոնք օրը մէկ քանի սպասուհիներ կը ղրկէին մեզի՝ բայց հազիւ թէ ներս մտած՝ կը ձգէին կը փախչէին ըսելով.

— Դուք Հրեայ էք, Հրեայի քով չենք կենար:

Իզուր կը փորձէի խաչակնքել քրիստոնէութիւնս ապացուցանելու համար. Եանէսքուի դէմքը կեղծաւորաբար կը մատնէր մեր հրէութիւնը:

Եւ դժնդակ բան մըն էր մտածել որ այդ մարդը որ աշխարհի բոլոր բառերը հայերէնի վերածելու միջոցը գտած էր, կարող չէր եղած իր դէմքը Հայկական դէմքի մը փոխել:

Ի վերջոյ՝ յուսահատ՝ գործակալութեան մը ըսինք որ մեզի Հրեայ աղախին մը ղրկէ:

Դժբախտաբար այն օրն ուր Իսրայելի աղջիկ մը ներկայացաւ մեզի՝ Ժանյօն ուտելու վրայ էինք, այնպէս որ Ռէբէկան. Յուդիթը կամ Ռաքէլը այս տեսածին պէս՝

— Վայ դուք Քրիստոնեայ էք եղեր, ըսելով փախաւ զնաց:

Երբ միասին դուրս կ'ելլէինք բառարան գնելու համար,

որովհետեւ Եանէսքօ ուրիշ բանի համար երբեք ոտքը դնէն դուրս չէր դնէր, ընդհանրապէս համակիր նայուածքնեւ չէին ուղղուեր մեզ և յաճախ կը լսէինք մեր հասցէին ուղղուած՝

— Եռսի,

Եանուտի, խօսքը, զոր չլսելու կը զարնէինք:

Օր մը միասին Ս. Ստեփաննոսի հրապարակին մօտերը գտնուող մեծ գրաւաճառատուն մը գացինք Տահօմէրէնի բառարան մը փնտռելու:

Եանէսքօ այնքան վանողական, այնքան խեղճուկրակ արտաքին մը ունէր որ հազիւ թէ խանութէն ներս մտած էինք, աշակերտը ուղեց մեզ դուրս հանել հրեայ մուրացկաններ կարծելով:

Եանէսքօ որ գերմաներէն լեզուի տեղեակ էր իսկոյն փութաց խանութի աշկերտին ըսելու որ մենք մուրացկաններ չէինք՝ այլ յաճախորդներ որ գիրք առնելու եկած էինք:

— Ի՞նչ գիրք կ'ուզէք, հարցուց աշակերտը միշտ խանութին մուտքը պաշտպանելով մեզի դէմ:

Եանէսքօ Տահօմերէն լեզուի բառարանի մը անունը տուաւ:

Նոյն միջոցին խանութին տէրը մօտեցած էր մեզի գերագոյն արհամարհանքի կերպարանքով մը:

Երբ լսեց գրքին անունը սրտնեղ դէմքով մը գոչեց:

— Այդ ձեր ուզած գիրքը երեք մեծ հատորներէ կը բաղկանայ:

— Գիտեմ, թոթովեց Եանէսքօ գլխարկը ակնածանքով ձեռքին մէջ բռնած:

— Մէկ օրինակ մը ունինք քովերնիս և այն ալ կաղմըւած է:

— Աւելի լաւ, ես ալ կաղմուած կ'ուզէի, կակազեց Եանէսքօ:

— Հատորները անջատարար չենք ծախեր, պէտք է ամէնքը միասին գնել:

— Արդէն ամենուն ալ պէտք ունիմ:

— Ամէն մէկ հատորին գինը 50 ֆիօրին է...:

— Շատ լաւ:

— Դրամը անմիջապէս պիտի վճարէ՞ք:

— Բնականաբար:

Եւ Եանէսքօ անմիջապէս գրպանէն հանեց իր թղթապանակը որ միշտ պանքնօթներով լեցուած էր եւ որուն մէջ առնուազն 7-800 ոսկիի մօտ դրամ ունէր:

Լեցուն թղթապանակին երեւումը վայրկենապէս հրաշալի ազդեցութիւն մը գործեց:

Դրաւաճառատան աշկերտը շանթահար մէկ կողմ քաշուեցաւ ճամբայ տալու համար մեզի, խանութին տէրը այնպիսի խոնարհութիւն մը ըրաւ որ մազ մնաց մէջքէն պիտի կոտրէր:

— Հաճեցէ՛ք ներս մտնել, տէր իմ, մրմնջեց չփոթած երևոյթով մը...:

Հանդարտ գնացքով մը ներս մտանք և մեզ բազմեցուցին թիկնաթոռներու վրայ:

Եանէսքօյի ուզած բառարանը այնքան հազուադիւրբան մըն էր որ հարկ եղաւ կէս ժամ փնտռել գտնելու համար:

Բոլոր այդ միջոցին խանութին տէրը կտոր կտոր կ'ըլլար մեր առջեւ որպէս զի յարգանքի պակասութեան մը մէջ չգտնուի:

Վերջապէս գործերնիս տեսանք, դրամը վճարեցինք ու մեկնեցանք:

Եանէսքօ, հակառակ իր հարստութեան, այսպէս խալըլիկ ձևեր ունէր որոնք ծիծաղելի կը դարձնէին զինքը:

Ճաշարանին մէջ, կերակուր կերած ատեննիս, աղախիններ կը մտնէին կ'ելլէին և իրենց սովորութեան համեմատ՝

- Բարի լոյս տեարք, կամ բարի իրիկուն տեարք, կ'ըսէին: Որուն իրրեւ պատասխան ներկաները զլխու թեթեւ շարժում մը կ'ընէին:

Իսկ Եանէսքօ այդ քաղաքավարական բանաձևեր լսելուն

պէս զսպանակէ մը մղուածի նման ոտքի կը ցատքէր, պատռաքաղ, դանակ կամ դգալ ձեռքէն կը ձգէր, գլխարկը կը հանէր և,

— Բարի իրիկուն, տիկին, կը գոչէր ամենայն ակնածանքով:

Քաղաքավարական այս ծայրայեղութիւնը կ'երեւակայէք թէ ի՞նչ ծիծաղելի կացութեան մը կը մասնէր մեզ ճաշարանին մէջ, մանաւանդ որ ամէն մէկ ճաշի տեւողութեան այդ տեսարանը երեք չորս անգամ կը կրկնուէր:

Մինչ Եանէսքօ զիս կը ստիպէր կրցածիս չափ ուտել խրմելու, ինք ամենաժուժկալ ճաշ մը կ'ընէր: Նախ՝ ցերեկները միայն կերակուր կ'ուտէր, այն ալ ապուր մը և ձուկ մը սովորաբար, իսկ գիշերները մէկ քանի գաւաթ թէյով. զոր ինք կը պատրաստէր, կը գոհանար:

Ոգելից ըմպելի բնաւ չէր գործածեր և ըստ իր բառազնական գիտութեան ալֆօօլ կը նշանակէր՝ խոնաւութիւն, հիււանդութիւն, ապականութիւն, շուայտութիւն, եւն.:

Եւ սակայն հաղիւ ամիսուկէս մնալէ ետքը, ա՛լ տեսայ որ անկարելի էր ապրիլ Եանէսքօւի հետ:

Այն յիմարական աշխատութիւնը որուն կը նուիրէինք մեր օրուան ամբողջ ժամերը, տաժանելի կը դառնար ինծի համար:

Կը զգայի որ այդ փախուկ ու բարեմիտ ծերուկին ալլամերժ ընկերակցութեան մէջ կամաց կամաց ողջախոհութիւնս խոյս կուտար ինէ և ատեն ատեն ինծի այնպէս կը թուէր թե իրաւցնէ գիտական գործի մը կ'աշխատէի և թէ ճշմարտապէս աւ արմատէն ծնունդ առած են աշխարհի բոլոր բաները, ինչպէս կը հաւաստէր Եանէսքօ:

Իրիկուն մը տետրակներ կարելու մասին վէճ մը ունեցանք միասին: (Որովհետեւ մեր աշխատութեանց տետրակները մենք կը պատրաստէինք և Եանէսքօ մասնաւոր ձև մը ունէր թերթերը բարակ չուանով մը իրար կապելու, առանց

հանգոյց ձեւացնելու և այդ ձևը սորվեցուցած էր ինծի՝ բայց, տակաւին անվարժ, երբեմն կապը սխալ կ'ըլլար:)

Այդ տեսակ սխալ կապով մը պատրաստած էի, այդ իրիկուն, տետրակները:

Եանէսքօ դիտողութիւն ըրաւ:

Համբերութիւնս արդէն սպառած ըլլալով՝ քիչ մը խստօրէն պատասխանեցի իրեն և ահա՛ վիճաբանութիւնը սկսաւ երկուքնուս միջև, վիճաբանութիւն մը որ հետզհետէ լեղի ու թթու դարձաւ:

— Այ բաւ է որքան որ այս յիմարական գործովը զբաղեցայ, գոչեցի:

Բայց այսքանով ալ չդոհացայ և սկսայ երկար խրատական մը տալ Եանէսքօյի, ըսելով որ փոխանակ իր կեանքը սպառելու գործի մը համար որ ամենուն ծիծաղը իր վրայ հրաւիրելէ զատ ուրիշ արդիւնք մը չպիտի ունենայ, լաւագոյն է որ հանգիստ իր ֆէյֆլ նայի քանի որ նիւթական կառողութիւնը կը ներէ:

Խօսքս լմնցուցի երեսն ի վեր գոչելով,

— Պարզապէս խենթ մըն ես դուն...

Անշուշտ պէտք չէր որ այսպէս վարուէի իրեն հետ և յետոյ, գրեթէ անմիջապէս, զղջացի ըրածիս: Բայց գրեթէ երկամսեայ գլուխ գլխի կենակցութիւնը իրեն հետ, Բարիզի եռուղեռուն կեանքէն ետքը, տեսակ մը ջղագրգռութիւն բերած էր վրաս և ա՛լ գրեթէ ինքզինքիս տէրը չէի:

Եանէսքօ չպատասխանեց, հասկցաւ որ խզումը վերջնական էր և պահ մը լուռ մնալէ ետքը, ըսաւ.

— Արդէն մեր պայմանագրութիւնը այնպէս է որ եթէ չուզես հոս մնալ պարտաւոր եմ քեզ Բարիզ վերադարձնելու, ուրեմն հաշիւդ տամ:

Եւ իսկոյն թղթապանակը գրպանէն հանելով ճամբու ծախքի զրամը վճարեց:

Իրիկուան ժամը վեցն էր: Շիտակ ննջասենեակս գացի, պայուսակս կապեցի եւ եկայ մնաս բարով ըսելու:

Իր հետ անցուցած միջոցիս. ինքզինքս իր գործին սիրահար ցոյց տալու համար, օր մը ըսած էի որ գաւառական բառեր ունիմ հաւաքած: Եանէսքօ այդ բառերը ուզած էր ունենալ: Պատասխանած էի թէ Բարիզ թողած եմ ուրիշ թուղթերու հետ: Եանէսքօ զիս ստիպած էր որ Բարիզ գրեմ ու հաւաքած գաւառական բառերուս տետրակը բերել տամ: Նամակ մը իբր թէ՝ գրած էի ու տակաւին պատասխան չէր եկած:

Երբ պայուսակս ձեռքս և արդէն իմ անկիրթ վարժունքէս զղջացած ու գրեթէ խղճի խայթով գացի իրեն մնաս բարով ըսելու, Եանէսքօ յարգանքով ոտքի ելաւ, զիս մինչև դուռը առաջնորդեց և դուռս ելած միջոցիս ըսաւ.

— Եթէ կի կարնաս՝ գաւառական բառերուդ հաւաքածոն ղրկէ՛, ինչ որ պէտք է կը վճարեմ:

— Կի կարնամ, ըսի ու առի քաշեցի:

Շունչս ուղղակի Մխիթարեաններու վանքը առի ուր մէկ քանի բառով պարզեցի կացութիւնը:

— Մենք արդէն առաջին օրէն հասկցանք որ չպիտի կրնաս այդ մարդուն հետ երկար առնել մնալ, ըսին վարդապետները:

Վիէննա հասնելէս ի վեր մեծագոյն փափաքս էր անգամ մը ներկայանալ Մխիթարեանց վանահօր Հ. Արսէն Այտընեանի, այն հոյակապ գիտնականին որ գրած էր աշխարհաբար լեզուի քննական քերականութիւնը և որուն այսօր ամէն հայ գրող, ուղղակի կամ անուղղակի, բան մը կը պարտի: Դրժբախտաբար այդ միջոցին հիւանդ էր պատկառելի ծերունին և կարելի չէր եղած փափաքիս գոհացում տալ:

Երբ վերջին անգամ վանք գացի՝ Հ. Այտընեանը տեսնելու փափաքս կրկնեցի.

— Բժիշկները արգիլած են ու է այցելութիւն, պատաս-

խանեցին վարդապետները. մանաւանդ որ հիւանդը ինքզինք չկնար զսպել և կ'ուզէ անպատճառ երկարօրէն տեսակցիլ իրեն քով գացողներուն հետ:

Այն ատեն խնդրեցի որ գոնէ իր ննջասենեակի դռնէն ցոյց տան ինձ մեծ ծերունին: Ինչ որ չկրցան մերժել ու այսպէս հեռուէն, իր անկողնին մէջ պառկած, տեսայ «Բնական քերականութեան» հեղինակը, իր մահուընէն գրեթէ քանի մը շաբաթ առաջ:

Վանքէն մեկնելով՝ ուղղակի գացի կայարան և գիշերը մեկնեցայ Վիէննայէն ու Բարիզ հասայ երեք օր ետքը Ձուրիցերիոյ ճամբով:

Այս անգամ հազիւ մէկ երկու օր մնացի Բարիզ ճամբաս շարունակեցի մինչև Լոնտոն, ուր կը գտնուէին Արփիար եւ Լեւոն Բաշալեան:

Երբ կառախումբը կանգ առաւ Վիքթօրիա Սթէշըն, հա՛րկ է ըսել որ վար իջայ վակօնէն և ուղղուեցայ կայարանին առջև գտնուած ընդարձակ հրապարակը, պայուսակս ձեռքս թռնած:

Նախապէս ո՛չ Արփիարի, ո՛չ ալ Բաշալեանի ծանուցած էի ժամանումս, հետեւաբար ո՛չ ոք եկած էր զիս դիմաւորելու:

Փոլիսմէնի մը դիմելով ցոյց տուի «Նոր Կեանք»-ի հասցէն:

Մարդը Անգղիերէն բաներ մը ըսաւ եւ երբ տեսաւ որ բան մը չեմ հասկնար իր ըսածներէն հասկցաւ որ օտարական մըն եմ եւ անմիջապէս ինձի ընկերացաւ քառորդ ժամու չափ, յետոյ զիս յանձնեց ուրիշ ոստիկանի մը՝ որ բաւական զիս քաղցնելէ ետքը յանձնեց երրորդի մը ու այսպէս յաջորդաբար զիս ճիշտ ընելով՝ վերջապէս երկու ժամ ետքը, յոգնած դադրած հասայ փոքրիկ տան մը առջև:

— Ահա ասիկ ձեր փնտռած հասցէն, ըսաւ վերջին փոլիսմէնը զիս բարեւելով ու հեռանալով:

Տան դուռը զարկի. մանկամարդ անգլուհի մը եկաւ բանալու :

Իսկոյն հասկցաւ որ հայ մը էի ու ներս հրամցուց եւ առաջնորդեց տան գետնայարկը, ուր կը գտնուէր «Նոր Կեանք»-ի տպարանը, կամ աւելի ճիշդ ու համեմատորէն խօսելով աղտոտ ու մութ գետնափոր մը ուր դրուած էր քանի մը ֆաւստ հայերէն տառ, որոնց մէջ ուրուականի մը պէս կը չրջէր նիհար ու տոգոյն գրաշար մը :

Ինքզինքս ծանօթացուցի իրեն և Արփիարը հարցուցի.

— Ես ալ իրեն կը սպասեմ կոր, առտունէն ի վեր ձեռագիր պիտի բերէր ու տակաւին մէջտեղ չելաւ, պատասխանեց.

Յետոյ աւելցուց.

— Քովդ ձեռագիր մը ունի՞ս չարելու :

Քիչ մը վերջը Արփիար եկաւ ու զիս տեսնելով զարմացաւ :

Կը կարծէր թէ Վիէնայի մէջ վերջնականապէս հաստատուած էի :

Իր զարմացումը հազիւ թէ անցած ինքն ալ գրաշարին հարցումը կրկնեց.

— Քովդ ձեռագիր մը ունի՞ս չարել տալու համար :

— Չէ' :

— Ուրեմն ինչո՞ւ եկար մինչեւ հոս :

Միասին գացինք Լեւոնը տեսնելու, զոր Պոլիսէն մեկնելէն ի վեր չէի տեսած, յետոյ անմիջապէս սենեակ մը գտանք ինծի համար տպարանին մօտերը, Սէնթ Մէրի Ռօտ փողոցը, ուր կը բնակէին նաև Բաշալեան և Արփիար, թէեւ տարբեր տուններու մէջ :

Նոյն միջոցին բացի «Նոր Կեանք»էն որ 15 օրը անգամ մը կը հրատարակուէր, կար նաև «ՄԱՐՏ» ամսօրեայ թերթը, որ Հնչակեան կուսակցութեան պաշտօնաթերթն էր : Այդ երկու հրատարակութիւններուն ձեռագիր հասցնել, փորձերը

սրբագրել, հասցէները գրել, ծրարները պատրաստել ու թղթ-թատուն տանիլ բաւական գործ մըն էր որուն հազիւ կը բաւէինք երեքնիս : Եւ «Նոր Կեանք»ն ալ հազիւ կը բաւէր մեզ երեքնիս ու գրաշարը ապրեցնելու, խնայողական արտասովոր միջոցներով :

Լոնտոնի մէջ բաւական մեծկակ Հայ գաղութ մը կար գործաւորներէ ու ուսանողներէ բաղկացած :

Ուսանողներուն մէջ կը գտնուէին մեծանուն վիպասան Բաֆֆիի երկու զաւակները, որոնք իրենց մօր, տիկին Բաֆֆիի հետ, հաստատուած էին Լոնտոն մէկ քանի տարիէ ի վեր եւ կարծեմ տակաւին հոն կը գտնուին մինչեւ այսօր :

Բաֆֆիներու տունը Լոնտոնաքնակ հայերու ժամադրավայրն էր, ուր կ'երթայինք յաճախ թէյ խմելու :

Տիկին Բաֆֆի գործունեայ կին մըն էր և գրեթէ իր նախաձեռնութեամբը կազմուեցաւ «Լոնտոնի Հայ գործաւորաց եւ ուսանողներու Միութիւնը», որուն նպատակն էր անգղիական մայրաքաղաքին մէջ գտնուող հայերուն միջեւ կապ մը հաստատել, շարաթական դասախօսութիւններ ու զանազան հանդէսներ սարքելով : Այդ Միութեան նախագահ ընտրուեցաւ փրօֆէսէօր Յակոբեան, ատենապետ եղաւ Լեւոն Բաշալեան, իսկ ես՝ ատենադպիր :

Միութեան անդամները կը վճարէին ամսական փոքրիկ գումար մը, որմէ գոյացած հասոյթով կը հոգացուէր Միութեան երկու սրահներու վարձքը և մէկ քանի թերթերու բաժանորդագրութիւնը :

Չմոռնամ ըսելու որ այդ վարձքը կը ստանար տիկին Բաֆֆի, որ մեզի յատկացուցած էր իր բնակած տան ստորնայարկի սենեակները :

Ամէն շաբաթ, գիշերը, Քլիֆթոն ի փոխ բանախօսութիւններ կը կատարէինք հոն և ուկնդիրներ իրաւունք ունէին բանախօսէն լուսարանութիւններ ուղկու իր խօսած նիւթին վը-

րայ, այնպէս որ երբեմն երկար վիճաբանութիւններ կը բաց-
ուէին որմէ կ'օգտուէին ամէնքն ալ:

Կը յիշեմ որ ես մէկ քանի բանախօսութիւններ ըրած եմ
հրէական իմաստասիրութեան և ամբօխի հոգեբանութեան
վրայ, որոնք ընդունելութիւն գտած են:

*
* *

Արփիար կատարեալ տէրվիշի կեանք մը կը վարէր Լոն-
տոնի մէջ: Գիշերները իր սենեակը կ'առանձնանար յօգուած
գրելու համար, առտուն կանուխ կ'ելլէր հանրային ընթեր-
ցատունները վազելու, ուր ցուցադրուած են օրուան թերթերը
գրականներու վրայ, զոր հարկ է կարգաւ ոտքի վրայ կեցած:
Արփիար այսպէս յաճախ 4-5 ժամ կը կենար թերթ կարդա-
լու համար: Անգղիերէն բաւական սորված էր և կարդացածը
լաւ կը հասկնար, բայց գրեթէ բնաւ չէր կրնար խօսիլ: Ըն-
թերցումէն ետքը կ'երթար ճաշելու, եթէ նիւթական միջոց-
ները ներէին, իսկ հակառակ պարագային թէյով մը կը գո-
հանար, այն միտքով թեմաք որ իրիկունը անպատճառ պի-
տի ընթերէր Լոնտոնի սենեակը, որովհետեւ գոնէ իրիկուան կե-
րակուրը դիպուածի քմահաճոյքներուն ենթարկուած չէր:

Հոն գտնուած միջոցիս թրանսլայի պատերազմը տեղի
կ'ունենար և ամէն օր ագլիական պարտութիւններու լուրե-
րը կը հասնէին: Անգլիացիները, հակառակ իրենց պաղարիւ-
նութեան շատ գերագոգուած էին: Յաւալին այն էր որ Ար-
փիար իր սեուլիկ ղէմքովը երկար մաղերովն ու լայնեղր
թաղեայ գլխարկովը Պօէրի կը նմանէր և շատ ուշադրութիւն
կը գրաւէր փողոցը գացած միջոցին, մանաւանդ որ իրեն պէս
թափթփած մարդ շատ չիկայ Լոնտոնի մէջ ու թուիս մարդիկն
ալ հաղուագիւտ են:

Տղաք ետէն՝ «պլէք մէն, պլէք մէն» (սե մարդ) կը պօ-
ռային ու կը փախչէին: Իսկ հայրենասէր, և անշուշտ քիչ մըն

ալ գինով, Անգլիացիները գինքը Պօէր մը կարծելով բռունցք-
նին ցոյց կուտային սպառնազին: Նոյն իսկ օր մը մազ մնացեր
էր որ շոգեկառքին մէջ ծեծ մը ուտէր:

Իր մեծագոյն հաճոյքն էր գիրք մը կամ թերթ առնելով
երթալ նստիլ Հայտ Փարք կամ Քէնսինկթըն Փարք ու կար-
դալ:

Յետոյ անխոնջ քալող մըն էր, գրեթէ ամէն օր Նօթինկ
Հիլէն, ուր կը բնակէինք, մինչև Սիթի կ'երթար՝ ոտքով
«Մաթէն» կամ «Ժուռնալ» գնելու և այս երթուղարձը կը
տեւէր ամբողջ չորս ժամ:

Լոնտոն նոր հասած էի երբ առտու մը ուղեց զիս պը-
տրացնել: Իրեն սովորական սահմաններէն բաւական հեռու-
ցանք և յանկարծ զմեզ գտանք Թայմըի միւս կողմը, ան-
ծանօթ թաղի մը մէջ:

Արփիար՝ որ կը յաւակնէր Լոնտոնը իր գրպանին պէս
ճանչնալ, ինչ որ մեծ ու կնճոռոտ դիտութիւն մը չենթադրէր,
նկատի առնելով իր գրպանին վիճակը, չուղեց անցորդի կամ
փօխմէնի մը դիմել Նօթինկ Հիլի ճամբան գտնելու համար:

— Եթէ Լոնտոնի մէջ իսկ ճամբաս կորսնցնեմ ու չկրնամ
գտնել՝ ալ ի՞նչ երեսով յեղափոխական կուսակցութիւն մը
պիտի վարեմ, ըսաւ:

Եւ շարունակեցինք մեր ըստ բախտի գնացքը. մինչեւ
որ՝ դիպուածով՝ ծանօթ հրապարակ մը հասանք որմէ անդին
դիւրաւ կրցանք մեր տան ճամբան գտնել:

Բայց երբ հասանք Բաշալեանի քով ժամը իրիկուան ու-
թը անցած էր:

Տասնըմէկ ժամ անընդհատ քալեր էինք:

*
* *

Իմ Լոնտոն գտնուած միջոցիս հոն էր նաև Արտաւազգը
կամ Լերթիւր Օհանեանը, որու մասին խօսեցայ այս յիշա-
տակներուս սկիզբը:

Արթիւր որբեւայրի և մէկ քանի զաւակներու տէր անգլուհիի մը հետ ամուսնացած էր և մեր թաղը կը բնակէր։ Յաճախ իրիկունները կուգար մեզի հետ ժամանակ անցնելու։ Հնչակեան կուսակցութեան չէր պատկաներ այլեւս, բայց նորէն կը շահագրգռուէր անով և յաճախ բուռն վիճաբանութիւններ կ'ունենար Արփիարի հետ։

Արթիւր բաւական դժնդակ պայմաններով կը ճարէր իր ապրուստը, այսուհանդերձ միշտ կատարեալ ձէնթըմէնի մը պէս մաքուր հագուած էր haute forme զլխարկ, սեւ զգեստ, փայլուն կօշիկ ու ձեռնոց։

Իր զբաղումն էր նախ Ռուսերէն դաս տալ ազնուական հարուստ Անգլիացիի մը, որ կը պատրաստուէր Ռուսիոյ մէջ դիւանագիտական պաշտօնի մը կոչուելու եւ յետոյ Արևելեան լեզուներէ թարգմանութիւններ ընել Անգլիերէնի։ Այս վերջին գործը բաւական տարօրինակ ու զուարճալի էր։

Լոնտոնի մէջ հաստատութիւններ կան. որոնք աշխարհի ամէն լեզուներէ թարգմանութիւններ կ'ընեն։ Օրինակի համար Ճարճներէն նամակ մը կը ստանաք, լեզուն չէք գիտեր, իսկոյն կը դիմէք սոյն հաստատութեան և ձեր նամակը թարգմանել կուտաք ինչ լեզուի որ ուզէք։

Այս հաստատութիւնները սակայն քիչ գործածական լեզուներու համար մնայուն պաշտօնեաներ չունին, այլ անոնք որ ունեն օտար լեզու մը գիտեն կ'երթան կ'արձանագրուին այդ հաստատութեանց և երբ առիթը ներկայանայ իրենց լուր կը զրկուի եւ իրենց կատարած գործին կարեւորութեան համեմատ վարձք մը կը ստանան։

Արդ, Արթիւր Օհանեան այդ հաստատութիւններու դիմած ու իր անունը արձանագրել տուած էր իրրեւ հմուտ ռուսերէնի, հայերէնի, յունարէնի, սերպերենի, պոլկարերէնի, թուրքերէնի, պարսկերէնի եւ արաբերէնի, մինչ այդ լեզուներէն միայն առաջին երկուքը գիտէր, իսկ միւսներուն համար յոյսը դրած էր բարեկամներու վրայ։

Երբեմն արաբերէն, պարսկերէն կամ թուրքերէն լեզուներէ թարգմանութիւններու համար դիմում կ'ընէին իրեն։ Օհանեան թուղթը կ'առնէր մեզի կուգար. բայց դժբախտաբար Արփիարին, Լեւոնին ու իմ միացեալ կարողութիւնները չէին կրնար լուծել հանելուկը։

Նախ պէտք է հասկնալ թէ գրութիւնը արաբերէն, թուրքերէն թէ պարսկերէն էր ու յետոյ իմաստը գուշակել։ Շատ անգամ Արթիւր կը յաջողէր իմանալ նիւթը՝ հաստատութեան պաշտօնեաները հարցուփորձելով։

— Կ'երեւայ որ ձէնթըմէնի մը մէկ արար բարեկամը շընորհաւորական նամակ մը գրած է իր ամուսնութեան առթիւ, կ'ուզէ որ բառացի կերպով նամակը անգլիերէնի թարգմանուի, կ'ըսէր պաշտօնեան։

Այն ատեն մեր գործը կը դիւրանար։ Հարկ էր պարզապէս «Հաղար ու մէկ գիշերներ»ու ոճով բան մը շարադրել։

«Ո՛վ հոյակապ եւ սստուածահաճոյ ծաղիկ երանութեան և փառքի» ևն.։

Եւ հաւանօրէն անգլիացին ալ նամակին թարգմանութիւնը իր բարեկամներուն ցոյց կուտար իբրեւ նմոյշ արաբական թղթակցութեան։

Օր մը Օհանեան թանկագին ափսէ մը բերաւ, որուն վրայ արաբական վերտառութիւն մը քանդակուած էր։

Հարկ էր առեղծուածը լուծել։ Այդ հնամենի զարդադիրներուն մէջէն ելլել անկարելի էր։

— Ի՞նչ կրնայ գրուած ըլլալ արդեօք, կը հարցնէր մտատանջօրէն խեղճ Արթիւր, ճակատը շփելով։

— Ընդհանրապէս կարծեմ խուրանէն խօսքեր կը դնեն, պատասխանեց Արփիար։

Լուծումը գտած էինք։

«Լաի շահ հիյ Աշխ» էր վերատառութիւնը։

Հետեւեալ օր Օհանեան իր այդ մտացածին թարգմանութեան համար երկու ոսկի կը ստանար։

Հոնտոն գտնուած միջոցիս միջադէպ մը պատահեցաւ որ յանգեցաւ իմ եւ Պ. Մինաս Չերազի միջև մենամարտի մը, որ տեղի չունեցաւ սակայն:

Օր մը նամակ մը ստացայ Արտաւան Հովուեանէն, որով ինծի իմաց կուտար թէ տարօրինակ լուրեր կը չրջէին իմ մասին, թէ կ'ըսուէր որ Ահմէտ ձէլալէտտին փաշան Բարիզ գտնուած միջոցին հետը տեսակցութիւն ունեցած եմ, թէ հաւանօրէն իրմէ դրամ ստացած եմ ու է ծառայութեան մը փոխարէն, ևն:

Այդ ըստածները որքան ալ անհեթեթ՝ սակայն դիւ յուզեցին, մանաւանդ գիտէի որ զրպարտութիւնները որքան շուտ ու դիւրին կերպով արմատ կը ձգեն մեր մէջ:

Իսկոյն Արտաւանէն աւելի մանրամասն բացատրութիւններ ուզեցի և պատասխան ստացայ որ այդ խօսքերը լսած էր Արտաւազդ Հանրմեանէն, իմ մտերիմ և սիրելի բարեկամներէս մին, որ այդ միջոցին քիմիագիտութեան ուսանող էր և որ հիմա Եգիպտոս, պետական վարժարանի մը մէջ ուսուցիչ է: Արտաւազդ Հանրմեան մին է նաև մեր լաւագոյն բանաստեղծներէն և որ սակայն գրեթէ բոլորովին անծանօթ մնացած է Պոլսահայ գրականութեան՝ իր քերթուածները միմիայն արտասահմանի մամուլին մէջ լոյս տեսած ըլլալով:

Դիմեցի Հանրմեանին, որ ինձ պատասխանեց թէ այդ լուրը՝ որուն ինք չէր հաւատացած՝ բղխած էր Մինաս Չերազէն, որ զայն մէկ քանի հոգիի պատմած է:

Ենթադրելով որ սուտի՛ն բուն հեղինակը գտած եմ, անմիջապէս նախատկան նամակ մը գրեցի Պ. Մինաս Չերազին ու միեւնոյն ատեն Տօքթ. Պօղոս Քօլօյեանը և Վահէ Արզուեանը, որ այդ միջոցին Բարիզ կը գտնուէր, Չերազին զրկեցի որպէս զի բացատրութիւն պահանջեն և եթէ գոհացուցիչ հատուցում մը չի տայ՝ մենամարտի հրաւիրեն զինքը:

Բանակցութիւնները բաւական երկար տևեցին և ի վեր-

ջոյ Պ. Մինաս Չերազ յայտարարած էր որ այդ լուրը իմացած է Տօքթ. Ռոպէնսոնէն որ իրեն հաւաստած է թէ ինք աչքովը տեսած է իմ Շանգ իլիզէ Բալաս՝ Ահմէտ ձէլալէտտինի քով երթալս:

Հասկցայ որ այդ զրպարտութեան գործին մէջ Պ. Մինաս Չերազ բոլորովին անմեղ էր. միայն թէ չափազանց դիւրահաւան գտնուած էր Տօքթ. Ռոպէնսոնի հաստատական հաւաստումէն խաբուելով:

Եւ իսկոյ գուշակեցի թէ ինչպէս այդ զրպարտութիւնը ծնունդ առած էր...

Վիէննա չգացած՝ երբ Բարիզ կը գտնուէի, օր մը, Պուլվառներուն վրայ, հանդիպեցայ Տիրան Քէլէկեանին, զոր տարիներէ ի վեր. այսինքն Պոլսը ձգելէս ի վեր, չէի տեսած, բնականաբար համբուրուեցանք ու սրճարան մը մտանք խօսակցելու համար:

Քէլէկեան բացատրեց թէ Պոլսէն կուգար Ահմէտ ձէլալէտտին փաշային հետ և քանի մը օրէն Քօնթէքսէվիլ պիտի երթային, ըստ յանձնարարութեան բժիշկներու, որովհետեւ փաշան իր հիւանդութիւնը դարմանելու եկած էր Եւրոպա:

Քէլէկեան աւելցուց թէ փաշային կ'ընկերանար նաև տօքթոր Հէքիմեան՝ հօրս և մեր ընտանիքին բարեկամը

Յետոյ աւելցուց.

— Հայրդ տօքթոր Հէքիմեանին յանձնարարեց որ Բարիզ գտնուած միջոցին անպատճառ քեզ տեսնէ ու քու մասիդ լուր տանի իրեն:

— Լա՛ւ, ուր կարելի է զինքը տեսնել, հարցուցի:

— Առտուն Շան զ'իլիզէ Բալաս եկուր, անպատճառ զինքը հոն կը գտնես ըսաւ:

Հետեւեալ առտու գացի Շանգ իլիզէ Բալաս: Դռնապանին քով չարուած էին մէկ քանի փախստական թուրք երիտասարդներ, որոնք հաւանօրէն կ'ուզէին փաշային հետ բա-

նակցութեան կամ սակարկութեան մտնել Պոլիս վերադառնալու համար:

Իրենց հետ կը գտնուէր նաև տօքթոր Ռոպէնսոնը:

Սպասաւորի մը՝ Ահմէտ Ճէլալէտտին փաշայի յարկաբաժինը հարցուցի, որովհետեւ Քէլէկեան ըսած էր որ փաշան իր եւ իր հետեւորդներուն համար ամբողջ յարկաբաժին մը վարձած էր այդ հոյակապ օթելանին մէջ:

Սպասաւորը զիս առաջնորդեց վեր, ուր թուրք ծառաներ կեցած էին: Ըսի իրենց որ տօքթոր Հէքիմեանը տեսնել կ'ուզէի և իսկոյն զիս իր մօտը տարին: Յետոյ գացի տեսնել Քէլէկեանն ալ ու ժամի մը չափ հոն մնալէ ետքը վար իջայ և տեսայ որ թուրք երիտասարդները և տօքթոր Ռոպէնսոն տակաւին կը սպասէին:

Անկէ ետքը տակաւին երկու անգամ գացի Շանդ էլիզէ Բալաս Քէլէկեանը տեսնելու և երկու անգամին ալ տեսայ տօքթոր Ռոպէնսոնը, որ ունկնդրութեան կը սպասէր վարը, դռնապանին քով:

Կ'երեւայ որ այս այցելութիւններս, որոնց միջոցին նոյն իսկ անգամ մը առիթ չունեցայ Ահմէտ Ճէլալէտտին փաշան հեռուէն տեսնելու, իբրեւ ատաղձ ծառայած էին ամբողջ զըրպարտական սուտին:

Զուարճալին այն է որ, տարի մը ետքը, Թուպինիի պահանջներու խնդրին առթիւ երբ Ֆրանսոս թշնամական դիրք մը բռնեց Ապտիւլ Համիտի կառավարութեան հանդէպ և իր մարտանաւերը ղրկեց Միտիլիի, Ֆրանսական կառավարութիւնը ալ աւելի ազդեցիկ ճնշում մը բանեցնելու համար Ապտիւլ Համիտի վրայ՝ Բարիզէն աքսորել տուաւ բոլոր թուրք դեսպանատան լրտեսները:

Այդ արտաքսուած լրտեսներու ցանկին մէջ, զոր Լոնտոնի «Տէյլի Մէյ» թերթը հրատարակեց, կը գտնուէր նաև տօքթոր Ռոպէնսոնի անունը, սակայն տօքթորը յաջողած էր վերջին վայրկեանին Բարիզ մնալ, մինչև կայարան առաջ-

նորդուելէ ետքը: Այսպէս ուրեմն զրպարտիչը իր պատիժը շուտով գտած էր:

•••

Հինգ վեց ամիսէ ի վեր Լոնտոն կը գտնուէին, երբ օր մը յանկարծ Յովհաննէս Շահնազար եկաւ մեզ գտաւ:

Իտալիայէն կուգար՝ Ժընէվէն ու Բարիզէն անցնելով: Այսպէս ուրեմն պահ մը ամբողջ Հայրենիքի խումբը հաւաքուեցաւ Լոնտոնի մէջ, երեք չորս տարուան բաժանումէ մը ետքը:

Շահնազար մասնաւոր նպատակով մը եկած էր Լոնտոն, այն է՝ Դաշնակցական և Հնչակեան կուսակցութիւնները իրարու հետ միացնել:

Այս կուսակցութիւններու միացումը փիլիսոփայական փարիս կամ յախճենակուն շարժումին պէս խնդիր մըն էր. որուն վրայ շատեր միտք յղենցուցած էին առանց արդիւնքի մը հասնելու:

Շահնազարէն առաջ ու իրմէ ետքն ալ շատեր փորձեցին այդ միացումը՝ առանց յաջողցնելու:

Յեղափոխականներու մէջ «միանանք ու Հայաստանը փրկենք» վարդապետութիւնը այնքան կը յեղեղուէր որ օր մը Սուրէն Պարթեւեան «Վաղուան Զայն»ին մէջ գրեց.

«Աստուածնիդ սիրէ՛ք, միացէ՛ք ու մեզ ձեռնէ փրկեցէք:»

Պէտք է ըսել որ այն ատեն Պարթեւեան ո'չ Հնչակեան, ո'չ Վերակազմեալ, ո'չ Սահմանադրական-Ռամկավար, ո'չ Հրաժարեալ Սահմանադրական-Ռամկավար ո'չ Դաշնակցական մըն էր, ինչպէս հետզհետէ եղաւ «Հոսանք»էն տարուելով:

Բայց Շահնազար իբրեւ յեղափոխական մը չէր գործեր, ինք ո'չ Հնչակեան՝ ո'չ ալ Դաշնակցական էր, այլ հայրենասէր մը, որ կ'ուզէր օգտակար գործ մը տեսնել: Անմեղ յաւաննութիւն մը որ շատ հայրենասէրներ ունեցած են:

Կ'երեւայ որ նախ ժընէվ հանդիպելով հոն շօշափած էր Արեւմտեան Բիւրօյին տրամադրութիւնները այս մասին :

Բիւրօն ամենայն սիրով տրամադիր էր միանալու , միայն թէ մէկ քանի պայմաններ ունէր . եթէ այդ պայմանները ընդունուէին , յանուն հայրենասիրութեան , ամէն զոհողութիւններու յանձնառու պիտի ըլլար միութիւնը իրագործելու համար :

Շահնազար այդ պայմանները կը բերեր Լոնտոն , որոնց գլխաւորներն էին .

Ա . Արփիար պիտի քաշուէր կուսակցութենէն :

Բ . Վահէ Արզուեան պիտի քաշուէր կուսակցութենէն :

Գ . Լոնտոնի Հնչակեան հրատարակութիւնները պիտի դադրէին :

Դ . Հնչակ անունը պիտի ջնջուէր և Դաշնակցական անունով պիտի գործէին ամէնքը :

Ինչպէս կը տեսնուի՝ Դաշնակցութիւնը միութիւն ըսելով կը հասկնաս պարզապէս ձուլում :

Հաւրկ է ըսել որ միութիւնը չկատարուեցաւ և Շահնազար թողուց Լոնտոնը և գնաց Մանչէսթըր :

Շահնազար Լոնտոն եկած ատեն մտադիր է եղեր շուտով Բարիզ վերադառնալու , հաւանօրէն եթէ միութեան բանակցութիւնները յաջողէին : Ասոր համար երթուղարձի տոմսակ մը առած էր :

Երբ որոշեց Անգլիա մնալ , տոմսակին դարձի կտորը մընաց քովը : Այդ տոմսակը պարապը չերթալու համար՝ թողուցի Լոնտոնը և Բարիզ վերադարձայ :

ՈՒՅԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Տրէյֆիւսի խնդիրը եւ Հայերը .— Յրանսական խանդավառութիւն եւ անգղիական պաղարիւնութիւն . — Գուիսոն Լուսինեան եւ իր բառարանը .— Իշխանիկ պատկանցանքներ .— Շահաբեք առեւտուր մը .— Օրիորդ Մաւկրէթ .— Լուսինեան տնիւն զանազան նիւղեր . — Իշխան Վիքանվալ . — Հոլանտայի Վիլհելմին քագուհին եւ Միլիզինի պատկանցանք .— Լուսինեան իշխանի ազատամարտիւնը . — Եգիպտահայ ասպետ . — Խզում եւ դատարարութիւն :

Տրէյֆիւսի խնդրին ամէնէն տաք միջոցին էր երբ Բարիզ վերադարձայ :

Ամէն օր ցոյց , ամէն օր իրարանցում , ամէն օր ծեծ փողոցներուն մէջ :

Մենք Հայերս , գրեթէ ամբողջութեամբ , Տրէյֆիւսի կողմն էինք . բայց կը զգուշանայինք ցոյցերու մէջ գործօն մասնակցութիւն մը ունենալէ , որովհետեւ Յրանսական կառավարութիւնը իր ներքին գործերուն խառնուող օտարականները իսկոյն դուրս կը հանէ երկրէն : Այսուհանդերձ քանի մը Հայեր գտնուեցան՝ որոնք Տրէյֆիւսի ի նպաստ աղաղակներ արձակած ըլլալուն համար ծեծ կերան ամբոխին կողմէ :

Նոյն միջոցին Բարիզի մէջ հարիւրէ աւելի Հայեր կային որոնք փողոցները պիտտակ և քաքաուէթ (ամբիքան ֆըստըղը) ծախելով կ'ապրէին : Ասոնց մէջ կը գտնուէին Կեդրոնականի շրջանաւարտներ , յեղափոխական գործիչներ , նախկին տէրօրիսթներ , ապագայ մեպուսցուններ , բախտախնդիրներ , ևն որոնք օրական 10-15 ֆրանք կը շահէին այդ գործով : Յետոյ Հրեաներ ալ խառնուեցան իրենց . բայց այդ առեւտուրը նախապէս Հայերն էին հնարած :

Պրանսացիները, որ սրճարանը նստած ատեն բան ուտելու սովորութիւն չունէին՝ սկսան կամաց կամաց վարժուիլ։ Քաջառէթը մանաւանդ մեծաքանակ կը սպառէր. Պրանսուհիները կը գնէին տասնեակ բախիթներով իրենց պապկաներուն կերցնելու համար։

Եւ ան՝ օր մը ազգայնական թերթ մը գրեց որ քաջառէթ ծախողները բոլորն ալ Հրեայ էին և պէտք չէր անոնցմէ առուտուր ընել։

Հակառէյֆիւսեան ջերմ շրջանի մէջ այդ գրուածքը անմիջական ազդեցութիւն ըրաւ։ Ո՛չ թէ միայն գնորդները բոլորովին պակսեցան՝ այլ նոյն իսկ ժողովուրդը սկսաւ փողոցներուն մէջ նախատել խեղճ վաճառողները։

Որովհետեւ իրենցմէ շատեր բարեկամներս էին եկան գանգատիլ և ինէ խնդրել որ ճար մը մտածեմ։

Գացի Լիպըր Բառօլին խմբագրատունը և Էտուարտ Տրիւմօնը տեսայ և իրեն բացատրեցի խնդիրը. ըսելով որ քաջառէթը ծախողները Հայեր, այսինքն Քրիստոնեաներ էին, որոնք իրինց քիթէն զատ ուէ նմանութեան եզր մը չունէին Հրեաներուն հետ։

Էտուարտ Տրիւմօն ջերմ կաթոլիկ ու կատաղի հակասեմական, այսուհանդերձ մեծ հայասէր մըն է որ միշտ մեր դատը պաշտպանած է Ապտիւլ Համիտի դէմ։

Խիստ համակրութեամբ մտիկ ըրաւ ինձ և հետեւեալ օրն իսկ իր թերթին մէջ բացատրեց սխալմունքը և հրաւիրեց ժողովուրդը որ չնախատեն քաջառէթ ծախողները որոնք Քրիստոնեայ մարտիրոս ցեղի մը կը պատկանէին։

Հալածանքը իսկոյն դադարեցաւ...

* *

Գիշեր մը Ռիւ Քատէ, Պրանսասօններուն մեծ սրահին մէջ, ի նպաստ Տրէյֆիւսի միթինկ մը կար ուր պիտի բանախօսէին Փրէսանսէ, Բիէր Քիյեար և ուրիշներ։

Մենք ալ, շատ մը Հայեր, գացինք ներկայ գտնուելու, մանաւանդ որ գիտէինք թէ Քիյար, իր բանախօսութեան մէջ, հայկական կոտորածներն ալ պիտի յիշատակէր։

Միթինկը լմնալէ ետք երբ բազմութիւնը դուրս ելաւ՝ նախատական հայհուհներով ընդունուեցաւ դուրսը սպասող հակառէյֆիւսեան ահագին ամբոխին կողմէ։

Ես կը քալէի Սեդրակ Ամպարեանի հետ, որ միթինկին ճառերէն գրգռուած՝ չկրցաւ ինքզինքը զսպել և

— Vive les Youpins (կեցցէ՛ն Հրեաները) գոչեց։

Այդ միջոցին ամենէն ջերմ ու կատաղի Տրէյֆիւսեանը Բարիդի փողոցներուն մէջ չէր համարձակեր այդպիսի աղաղակ մը արձակել։

Տեսայ որ դիմացի մայթին վրայէն քսանի չափ կատաղած հակասեմականներ իրենց գաւազանները բարձրացուցած մեր վրայ կը խուժէին։

Ես որ խոհեմաբար լուռ կեցած էի՝ զո՛հ պիտի երթայի ընկերոջս անհարկի ցոյցին...

Այն ատեն անձնապահպանութեան բնազդէն մղուած՝ երկու փառաւոր ապտակ իջեցուցի Սեդրակի երեսին։

— Sal Juif (աղտոտ Հրեայ) պոռայով։

Որուն յաջորդեց, թոքերուս բոլոր զօրութեամբը, պայմանադրական աղաղակը։

— Vive l'armée (կեցցէ՛ բանակը)։

Այս գրեթէ վատութեան մօտեցող ընթացքս զիս փրկեց իսկ Սեդրակ քանի մը հարուածներ ընդունեց գլխին։

Յետոյ սակայն, կամաց կամաց Տրէյֆիւսեանները մեծամասութիւն կազմել սկսան և փողոցին տէր դարձան, այնպէս որ կրնայինք հանդարտ սրտով Օռու, Տրուա Տը Լ'Օմ և այս տեսակ թերթեր կարդալ փողոցներուն և կամ սրճարաններուն մէջ, մինչ առաջ ստիպուած էինք գաղտուկ կարդալ կասկածելի չերեւալու համար։

Կարելի չէ երեւակայել թէ այդ խնդիրը որքան գերա-

գրգռած էր Գրանսացիներու մէկ մասը և ի՞նչ վայրագ մոլեռանդներ դարձուցած էր զիրենք :

Անգլիոյ մէջ երբեք, ու է խնդրի առթիւ, այդպիսի տեսարաններ տեղի չեն կրնար ունենալ :

Գաղափարային ծայրայեղ հակառակութիւններու մէջ իսկ Անգլիացիներ իր պաղարիւնը չկորսնցնեն :

Լոնտոն գտնուած միջոցիս, շատ անգամ Կիրակի առտունները Բաշալեանին կամ Արփիարին հետ Հայտ Բարք կ'երթայինք ու զանազան միթինկներ տեղի կ'ունենան շատ անգամ ընդդիմամարտ կուսակցութիւններու կամ դաւանութիւններու ներկայացուցիչներու կողմէ և սակայն երբեք կռիւ տեղի չունենար երկու խմբակցութիւններու միջեւ :

Մեթոտականը, անգլիկանը, աւետարանականը, շաբաթապահը, երիցականը, փրկութեան բանակի հարիւրապետը մէյ մէկ աթոռի վրայ ելած, դէմ դիմաց զիրար կը ջրեն, կը քննադատեն, ամենայն հանդարտութեամբ և ժողովուրդը ամենուն ալ մտիկ կ'ընէ պաղարիւնութեամբ :

Օր մը նոյնիսկ բոլոր այդ կրօնական քարոզիչներուն մէջ, յանկարծ Ամերիկացի անհաւատ մը պղտիկ ամպիոնի մը վրայ բարձրացաւ, զոր հետը բերած էր, և սկսաւ բոլոր ուժովը պոռալ :

— Աստուած չի կա՛յ, Աստուած չի կա՛յ, Աստուած չի կա՛յ :

Այդ աղաղակը իսկոյն իր շուրջը հաւաքեց հոն գտնուող և կրօնական քարոզներ մտիկ ընող հաւատացեալ ժողովուրդին մեծ մասը, ինչպէս նաեւ մէկ քանի բողոքական հովիւներ :

Մարդը անգամ մըն ալ աղաղակեց .

— Աստուած չի կա՛յ . . . :

— Բայց ապացոյցը, հարցուց ներկայ բողոքական հովիւներէն մին :

— Ապացոյցը անմիջապէս պիտի տամ, պատասխանեց

անհաւատ բանախօսը գրպանէն խոշոր ժամացոյց մը հանելով :

Յետոյ ժամացոյցը ժողովուրդին ցոյց տալով ըսաւ .

— Տեսէ՛ք ժամը տասը տասը վայրկեան անցած է, մինչեւ ժամը տասը քսան անցած՝ այսինքն տասը վայրկեան, պայմանաժամ կուտամ Աստուծոյ որ եթէ գոյութիւն ունի՝ յայտնուի ու զիս կեցած տեղս ջախջախէ . . .

Այս ըսելով՝ ժամացոյցը ամպիոնին վրայ դրաւ, թեւերը ծալեց և աչքը ասեղին վրայ ուղղած՝ խրոխտաբար սպասեց : Ամբողջ բազմութիւնը լուռ ու հանդարտ կեցաւ :

Երբ տասը վայրկեանը լրացաւ՝ մարդը յաղթականօրէն պոռաց .

— Տեսա՞ք որ Աստուած գոյութիւն չունի . ասիկա՝ առաջին ապացոյց : Հիմա տեսնենք միւս ապացոյցները . . .

Եւ իր խօսքը շարունակեց ամբողջ ժամ մը ուղղակի իր ունկնդիրներուն հաւատքին ու համոզումներուն դէմ խօսելով :

Ոչ ոք փորձեց խանգարել բանախօսը :

Ուրիշ անգամ մը, Պէօրներու յաղթութիւններու շրջանին, երբ ամէն Անգլիացիներու հայրենասիրութիւնը այնքան դժնդակ փորձութեան մը ենթարկուած էր, ուրիշ Անգլիացի ճառախօս մը, Հայտ Բարքի մէջ, հազարաւոր բազմութեան մը առջև, ամբողջ երկու ժամ նախատեց անգլիական կառավարութիւնը, բանակը, նաւատորմը, ըսելով որ Անգլիացիները երբեք յաղթութիւն մը չէին տարած, թէ անոնք միմիայն վայրենի Զուլուներու և անգէն Սուտանցի տէրվիչներու դէմ կրնային կռուիլ ու յաղթել, թէ Անգլիացի զինուորը կուտ մը չէր արժեր, և այլն :

Ամենայն պաղարեամբ մտիկ ըրին զինքը . միայն մարդ մը, իր կեցած տեղէն դիտողութիւն մը ըրաւ ըսելով .

— Կարծեմ Թրաֆալկարի նաւամարտին մէջ Պրանսացիներուն յաղթած ենք . . .

— Այն ալ դիպուածի և Պրանսական ծովակալին մէկ

սխալմունքին արդիւնքն էր, պատասխանեց անողոք քըն-
նադատը:

Երեւակայեցէ՛ք որ Ֆրանսացի մը պատերազմի, նոյնիսկ
խաղաղութեան ժամանակ այդպիսի նախատական ոճ մը գոր-
ծածէ՝ հրապարակով՝ բանակին կամ նաւատորմին հանդէպ:
Ապահովաբար վայրկեանի մը մէջ զինքը կտոր կտոր կ'ընեն:

Ուրիշ իրողութիւն մըն ալ աչքիս զարկած է, որ ցոյց
կուտայ երկու աղքերուն նկարագրի տարբերութիւնը:

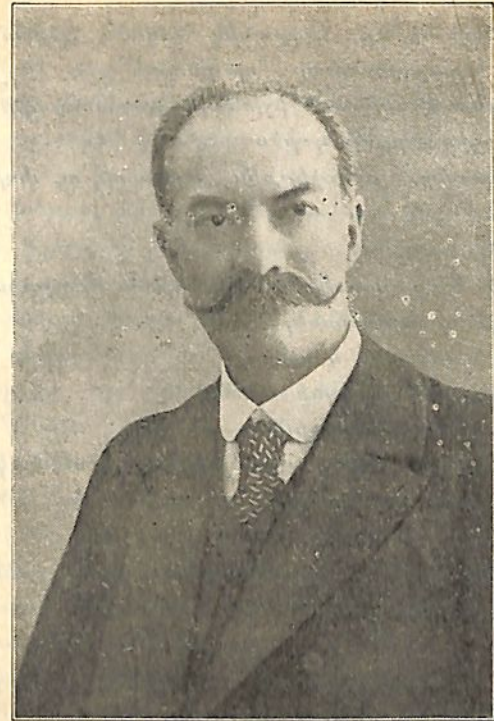
Ամէն անգամ որ ամբոխային մեծ համախռնում մը ըլլայ
Բարիզի փողոցները, հազարաւոր ոստիկաններ հարկաւոր են
բարեկարգութիւնը պահպանելու համար: Նոյնիսկ հետեւակ
ոստիկանները բաւական չըլլալով՝ հեծեալ ոստիկաններ մէջտեղ
կը հանուին: Իսկ Լոնտոն հարիւր հազարաւոր բազմութեան
մէջ հազիւ մէկ քանի տասնեակ ոստիկաններ կ'երեւան:

Թրանսվալի պատերազմին ժամանակ Վիքթորիա թագու-
հին Ուինթսորի դղեակը կը մնար և ամիսներէ ի վեր Լոնտոն
չէր եկած: Երբ յաջորդական պարտութիւններէ ետքը՝ վեր-
ջապէս Անգլիացիները փայլուն յաղթութիւն մը տարին՝ ծա-
նուցուեցաւ թէ թագուհին Լոնտոն պիտի գար:

Իր գալստեան օրը Բաթինկլիթօնի կայարանէն մինչեւ ար-
քայական պալատը, թափօրին անցնելու ճամբաները լեցուած
էին անհամար բազմութեամբ մը, առանց ամենափոքր անցք
մը թողլու կառքերու կամ հանրակառքերու համար, որոնց
երթեւեկը դադրած էր:

Ո՛չ մէկ զինուոր, ո՛չ մէկ ոստիկան կը տեսնուէր փո-
ղոցներուն մէջ: Բայց երբ թագուհին կառքը երեւցաւ, ո-
րուն առջեւէն միայն երկու ձիաւոր կ'երթային, ամբոխը ինք-
նաբերաբար մէկ կողմ քաշուեցաւ ու ճամբայ բացաւ արքա-
յական ընտանիքը բերող կառքերուն:

Եւ ոչ իսկ ամենափոքր արկած մը, միջադէպ մը, կռիւ
մը տեղի ունեցաւ այդ ահագին բազմութեան մէջ, որ մէկ
միլիոնէ աւելի էր, ինչպէս թերթերը ծանուցին:

Մինաս Զեռազ

Բարիզ՝ նմանօրինակ առիթներու մէջ, ինչպէս նախա-
գահ Ֆէլիքս Ֆոռի յուղարկաւորութեան, գնդապետ Մառ-
շանի ու Թրանսվալի նախագահ Քրիւկէրի գալստեան օրերը,
որոնց ներկայ գտնուեցայ, հակառակ ոստիկանական բացառիկ
միջոցներու՝ ընդհարումներ, արկածներ և նոյնիսկ մահեր պա-
կաս չեղան:

★ ★

Լոնտոնէն Բարիզ հասնելէս քիչ ետքն էր՝ երբ իրիկուն
մը ճաշարանին մէջ տեսայ Պ. Տիգրան Տօղրամաճեանը, կամ

ինչպէս կ'անուանէինք՝ Տիգրանիկ աղան, իշխան Գուխտոն
Լուսինեանի գրաշարապետը, որ ըսաւ.

— Կ'ուզե՞ս Լուսինեան իշխանին քարտուղարը ըլլալ:

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ գործս:

— Ֆրանսահայ բառգիրքին աշխատիլ ու փորձերը սըր-
բագրել:

— Ուրի՞շ:

— Նորին Արքայական Բարձրութեան ուղղուած հայերէն
նամակներուն պատասխանել:

— Շատ նամակ կը ստանա՞յ:

— Հազիւ ամիսը քանի մը հատ:

— Ո՞ւր պիտի աշխատիմ:

— Իր վիլային մէջ. ուր մասնաւոր սենեակ մը պիտի
յատկացուի քեզի:

— Լա՛ւ, կ'ընդունիմ:

— Ուրեմն վաղն առտու միասին երթանք իրեն քով, որ-
պէսզի պայմաններու մասին համաձայնիք:

Առաջին անգամն էր որ Լուսինեան իշխանին պիտի ներ-
կայանայի: Իր անունը յաճախ լսած էի թէ և, բայց երբեք
առիթ ունեցած չէի զինքը տեսնելու:

Հետեւեալ առտու Տիգրանիկ աղայի հետ գացինք Ավը-
նիւ տը Նէօյի, ուր կը բնակէր իշխանը:

Խոշոր շէնքի մը խորը երկյարկ տաղաւար մըն էր իր
վիլան 5—6 սենեակէ բաղկացած:

Առջեւը փոքրիկ պարտէզ մը կը տարածուէր մէկ քանի
ծառերով:

Պարտէզին դրան վրայ տախտակ մը կար, ուր կը կար-
դացուէր սա բառերը.

«Վիլլա Լուսինեան»

Իշխանին աշխատութեան սենեակը կը գտնուէր պարտէզին
վրայ և դուռով մը կը հաղորդակցէր պարտէզին հետ:

Տիգրանիկ աղա զիս առաջնորդեց ուղղակի այդ սենեակը,

ուր կը գտնուէր ծերունի իշխանը, խոշոր այլ խիստ պարզ
գրասեղանի մը քով նստած:

Երբ ներս մտանք՝ հոլանի խորտեաշ մանկամարդ կին մը,
գիրուկ ու բաւական գեղեցիկ, գաւաթի մէջ դեղ մը կուտար
անոր:

Յետոյ իմացայ որ այդ կինը օրիորդ Մառկըռիթ տը Պո-
տուէնն էր, իշխանին քարտուղարը, տնտեսուհին, խոհարա-
բուհին. կնքապահը և դիւանապետը:

Պայմաններու մասին շուտով համաձայնեցանք և նոյն օրն
իսկ գործի սկսայ:

Իշխանը իր այս ֆրանսահայ մեծ բառարանը պատրաս-
տած էր 1876ին, բայց ձեռագիր վիճակի մէջ՝ մնացած էր
տարիներով: Յետոյ երբ վերջապէս տիկին Լամպէրի առատա-
ձեռնութեամբ որ ամբողջ տպագրութեան ծախքը նուիրած
է, ձեռնարկած էր զայն հրատարակելու, հարկ տեսած էր
ամբողջական սրբագրութեան մը:

Ահաւասիկ այդ սրբագրութեան գործին պիտի աշխա-
տէինք միասին:

Ինչ առաջ իշխանը ուրիշ քարտուղարներ ունեցած էր
երկու սեռէ, որոնց մէջ կը յիշեմ տիկին Արշակունի Թէոդիկ,
տիկին Ջապէլ Եսայեան, Պարոն Հրաչեայ Աճառեան, ևն.:

Երբ ես գացի իր քով առաջին հատորին կէսը արդէն
տպագրուած էր և միւս կէսին ձեռագիրներն ալ պատրաստ
էին, հետեւաբար երկրորդ հատորին սրբագրութիւնները ըս-
կըսանք ընել:

Գործը մեքենական պարզ աշխատութիւն մըն էր առանց
մտային յոգնութեան և կրցայ շատ դիւրաւ վարժուիլ, մա-
նաւանդ որ շատ աւելի խելացի աշխատութիւն մըն էր քան
ինչ որ կ'ընէինք Եանէսքօյի հետ:

Բառագիրքին պատրաստութեան համար իշխանին աղ-
բիւրներն էին նախ՝ Ֆլամարիօնի ութը հատոր հանրագիտա-
րանը որուն մէջ ամբողջ ֆրանսերէն բառերուն ստուգաբա-

նութիւնները և լատինական կամ յունական արմատները կը գտնուին, յետոյ Նորայրի, Նուպարեանի և Տէմիրճիպաշեանի բառարանները, Ալիշանի Հայբուսակը և Քաջբերունիի երկնատոր գիտական բառարանը:

Իշխանը թէև լեզուաբանական հմտութիւն չունէր, բայց բառեր դարբնելու մասին բաւական ճաշակ ու կարողութիւն ունէր և իր շինած բառերուն շատը կարելի է խիստ վայելչօրէն գործածել:

Այս պատկերազարդ մեծածախս հրատարակութեան ամբողջ ծախքերը վճարած է, ինչպէս ըսի, Տիկին Լամպէր որուն նուիրուած է Բառգիրքը:

Այդ Տիկինը բարեկամուհին է եղեր Մառի իշխանուհիին, այսինքն՝ Լուսինեան իշխանի կնոջ, որ տարիներէ ի վեր մեռած էր և որուն ջրաներկ կենդանագիրը կը զարդարէր Վիլյային ընդունելութեան սրահը:

Իշխանը բաւական արկածալից կեանք մը ունեցած է: Իր կրթութիւնը, եղբօրը հետ առած է Վենետիկի վանքը ուր յետոյ երկուքն ալ վարդապետ ձեռնադրուած են Ամբրոսիոս Գալֆայեան և Խորէն Գալֆայեան անունով: Երկու եղբայր, Գարրիէլ Այվազովսքի վարդապետին հետ եկած են Բարիզ վարելու համար Մուրատեան վարժարանը: Յետոյ երեքն ալ գժտուելով Միսիթարեան Միաբանութեան հետ դարձած են Հայ եկեղեցւոյ գիրկը, բայց մինչդեռ Այվազովսքի և Խորէն Գալֆայեան վարդապետ մնացած են միշտ, Ամբրոսիոս խալիփախը մէկ կողմ նետած և եղած է Պարոն Գալֆայեան:

Նոյն միջոցին է որ ճանչցած է մեծահարուստ պառօնի մը հոմանունին՝ որուն սիրահարը եղած է:

Ամբրոսիոս իր եղբօր հետ հետզհետէ մականունը փոխած է նախ՝ Նար պէյ և ետքը Լուսինեան դառնալով և Ամբրոսիոս կղերաբոյր անունն ալ փոխելով՝ Գուխտոն տոհմիկ ու ազնուական անունին և Իշխան տիտղոսն ալ շնորհելով ինքզինքին:

Ծերունի պառօնը մեռնելով՝ իր ամբողջ հարստութիւնը թողած է իր մանկամարդ հոմանունիին, ինք ամուրի ըլլալով:

Այն ատեն հոմանունին ամուսնացած է իր սիրահարին հետ և եղած է իշխանուհի Մառի Լուսինեան և որովհետև իր հարստութիւնը կը ներէր՝ երկու ամուսինները սկսած են ճշմարտապէս իշխանական կեանք մը վարել Բարիզի մէջ, հետեզհետէ յարաբերութիւններու փայլուն չրջանակ մը կազմելով:

Իշխանուհին պառօնէն խոշոր տուն մը ժառանգած է որուն տարիներով վարձակալը եղած է Վիքթոր Հիւկօ, որուն հետ, այս առթիւ, Լուսինեանները մօտէն ծանօթացած են: Մառի իշխանուհին՝ մանկամարդ. գեղանի, մտացի ու խիստ տաղանդաւոր դաշնակահար, կրցած է հմայել Յրանսացի մեծ քերթողը որուն գրական երեկոյթներուն ներկայ կը գտնուին եղեր իշխանն ու իշխանուհին: Վիքթոր Հիւկօյի մահունէն ետքը՝ կառավարութիւնը անոր բնակած տունը ծախու առած է Լուսինեաններէն և կարծեմ տունն ալ մեծանուն բանաստեղծին նուիրուած թանգարանի մը վերածած է, տունը գրտնուած փողսցին անունն ալ Ալլընի Տը Վիթթո Հիւկօյի դարձրնելով:

Իրենց կեղծ իշխանութեան փայլը չնսեմացնելու համար. — la noblesse oblige — Մառի իշխանուհին իր հարստութիւնը առատաձեռնօրէն շռայլած է բարեգործական և կրօնական հաստատութիւններու և մեծածախս ընդունելութեանց, այնպէս որ իր մահունէն ետքը. — Մառի գրեթէ երիտասարդ մեռած է — մեծ բան մը չէ կրցած թողուլ:

Կ'ըսէին թէ իր մնացորդ հարստութիւնը ամբողջովին կտակած է իր մանչ զաւկին զոր ունեցած էր պառօնէն և զոր Լուսինեան որդեգրած ու հարազատացուցած (légitimer) էր, իր արքայական անունը տալով անոր: Իշխանուհին սակայն իր զաւկին պարտք թողած էր իշխանին որոշ ամսական մը տալ մինչև անոր մահը: Լուսինեանի գլխաւոր ապրուստը այդ ամսականն էր:

Երբ ես զինքը ճանչցայ շատ համեստ կեանք մը կը վա-
րէր: Իր միակ պերճանքն էր միաձի կառք մը որով իր պը-
տոյաները և այցելութիւնները կը կատարէր:

Սակայն իշխանը բացի իր այդ որոշ եկամուտէն բաւա-
կան կլորիկ գումար մը ձեռք կը բերեր իր պատուանշաննե-
րու առուտութիւնով:

Այդ պատուանշանները երկու տեսակ էին. Օրսրը սը ւե-
ղիզին (Մեկուսինի կարգ) և Օրսր սը ւօն աիւայի և սը սեկը
գաղեքին (Սինայ լեռան և Սրբուհւոյն Կատարինէի կարգ):
Առաջինը ստիճանուած էր արքայական և իշխանական ընտա-
նիքներու անդամներուն, իսկ երկրորդը կը տրուէր հասարակ
մահկանացուներու: Մեկիւզին Լուսինեանց ցեղի պաշտպան
պարիկն էր, միւս պատուանշանը իր ծագումը առած էր ա-
ւանդութեան մը վրայ որուն համեմատ Լուսինեանները հիմ-
նած էին Սինայ լեռան վրայ գտնուող Սրբուհւոյն Կատարինէի
վանքը:

Ամէն ինքզինք յարգող պատուանշաններու պէս ասոնք
հինգ աստիճաններու կը բաժնուէին:

Գուցէ տարօրինակ թուի ընթերցողներուն եթէ ըսեմ որ
Ֆրանսացիներ և օտարականներ անընդհատ զիմում կ'ընէին
պատուանշանի արժանանալու համար:

Պատուանշան ծախելը, ըստ օրինի, դրամաշորթութիւն
նկատուած ըլլալով իշխանը կը զգուշանար Ֆրանսացիներ
րու հետ գործ ունենալէ և կամ անոնց ձրխաբար կը չնորհէր:
Իսկ օտարականներու համար խնդիրը տարբեր էր: Անոնք
հեռաւոր երկիրներէ եկած, ընդհանրապէս հարուստ Սմերի-
կայէն, Եգիպտոսէն կամ Ափրիկեան գաղթականութիւններէ,
չէին կրնար վտանգել իշխանը, մանաւանդ որ ամէն ինչ
վարպետութեամբ տեղի կ'ունենար:

Օրինակի համար պատուանշանի սիրահար Արժանթինցի
ռապա մը կուգար իշխանին դուռը ափ առնելու: Կառա-
պան Պաղիլ պարտէզին դուռը կը բանար:

— Ի՞նչ կը փափաքիք, պարոն, կը հարցնէր տարապայ-
ման մեծարանքով մը:

— Կ'ուզէի Նորին Բարձրութեան՝ իշխանին հետ տե-
սակցութիւն մը ունենալ:

— Նախապէս ունկնդրութիւն խնդրա՞մ էք:

— Ո՛չ, պարոն:

— Ուրեմն կը ցաւիմ ըսելու որ իշխանը չկրնար ձեզ ըն-
դունիլ, տեսէ՛ք ինչ գրուած է...

Եւ Պաղիլ ցոյց կուտար մարդուն՝ դրան վրայ գրուած
ծանօթագրութիւն մը, որ կ'ըսէր. «Իշխանին հետ տեսակցե-
լու համար հարկ է նախապէս նամակով ժամադրութիւն մը
ուզել, բացատրելով այցելութեան նպատակը»:

— Կը ներէք, չէի գիտեր, կը պատասխանէր մարդը,
ուրեմն այդպէս կ'ընեմ, միաք բարով:

Երթաք բարով, պարոն:

Հետեւեալ օրը նամակը կուգար, գրեթէ սա ոճով գրուած:

«Արժանթինցի Հայրենակիցներէս անոնք՝ որոնք Ս. Կա-
տարինէի կարգին ասպետ ըլլալու պատիւը ունին՝ խորին
հիացումով խօսած ըլլալով ինձ Ձեր Արքայական Բարձ-
րութեան նկատմամբ, փափաքեցայ օգուտ քաղել իմ Բարիկ
գտնուելէս Ձեր Արքայական Բարձրութեան ներկայանալու և
իմ ամենախորին ակնածանքներս յայտնելու համար:

«Կը յուսամ որ Ձեր Արքայական Բարձրութիւնը այս
չնորհը չպիտի զլանայ ինձ:»

Յայտնի էր որ մարդը պատուանշան խնդրելու դիտաւո-
րութիւն ունէր:

Օրիորդ Մառկըրիթ իշխանին կողմէ կը պատասխանէր՝
ժամադրութիւն մը տալով մարդուն:

Արժանթինցին երբ երկրորդ անգամ վիլլային պարտէզին
դուռը բխէր, Պաղիլ իսկոյն գայն ներս կը հրամցնէր ու
կ'առաջնորդէր իշխանին աշխատութեան սենեակը, ուր քիչ
յետոյ կ'երթար գայն գտնէր Օրիորդ Մառկըրիթ և ինքզինքը
կը ներկայացնէր ըսելով,

— Նորին Բարձրութեան անձնական քարտուղարը, Տը
Պոտուէն:

Մարդը կը խոնարհէր մինչև գետին:

— Իշխանը թէեւ այսօր քիչ մը անհանգիստ է, կը շա-
րունակէր Մառկրիթ, բայց ձեզ պիտի ընդունի:

— Շատ երախտապարտ եմ. Օրիորդ:

— Միայն թէ, պարոն. բժիշկը իրեն արգիլած է երկար
և յոգնեցուցիչ խօսակցութիւնները, ուստի պիտի խնդրէի որ
եթէ մասնաւոր բան մը ունիք հաղորդելիք Նորին Բարձրու-
թեան՝ հաճէիք ինծի բսել...

Մայրը քիչ մը շփոխած կը պատասխանէր.

— Այսինքն, Օրիորդ, Նորին Արքայական Բարձրութեան
իմ հայրենակիցներուս հանդէպ ցոյց տուած բարեացակամու-
թենէն քաջալերուած՝ իրմէ չնոր՝ մը պիտի խնդրէի...

— Ի՞նչ չնոր, խօսեցէ՛ք պարոն:

— Պիտի խնդրէի որ ես ալ ընդունուէի Ս. Կատարինէի
կարգին ասպետներուն մէջ:

— Չեմ կարծեր որ իշխանը ձեր խնդիրքը մերժելու
պատճառ մը ունենայ. մոնաւանդ եթէ մեր ասպետներէն
յանձնարարականներ ալ ունիք միասին:

— Բնականաբար ունիմ Օրիորդ:

Եւ մարդը գրպանէն մէկ քանի նամակներ կը հանէ ու
կը յանձնէ Օրիորդին:

— Ասոնք անշուշտ իրենց արժէքը ունին, կը շարունակէ
Օրիորդ Մառկրիթ, բայց բաւական չեն, կարգ մը ձեւակեր-
պութիւններ ալ կան, որոնք անհրաժեշտ են:

— Ի՞նչ ձեւակերպութիւն, պատրաստ եմ պէտք եղածը
ընել:

— Նախ հարկ է որ պատուանշանի մասին ձեր խնդիրքը
գրաւոր կերպով մատուցանէք և այդ գրութեան կցուած ըլ-
լայ ձեր անձին մասին կենսագրական ծանօթութիւններ և
յիշուած ըլլան այն արարքները, որոնցմով իրաւունք ունե-

նալ կը կարծէք Լուսինեանց ասպետական կարգին մէջ մշտ-
նելու:

Այս նախապատրաստական տեսակցութենէն ետքը խըն-
դարկուն կ'առաջնորդուի քովի հիւրասրահը, ուր իշխանը
արդէն բաղմած է թիկնաթոռի մը մէջ:

Մառկրիթ կը կատարէ արարողապետի պաշտօնը և քանի
մը բառով կը ներկայացնէ այցելուն ու կը բացատրէ այցելու-
թեան պատճառը:

Իշխանը Արժանթինի մէջ գանուող իր ասպետներուն
որպիսութեան մասին տեղեկութիւններ կը հարցնէ և ունկն-
դրութիւնը կը լրանայ:

— Կարձեմ լաւ տղեցեցութիւն մը գործեցիք Նորին Բար-
ձրութեան վրայ, կը փափայ Օրիորդը այցելուն դէպի դուռը
առաջնորդելով:

— Իրա՞ւ կ'ըսէք, Օրիորդ:

— Այդ մասին վստահ եմ, խնդրագիրը փութով ղրկե-
ցէք, ևս ալ իմ կողմէս կ'աշխատիմ գործը յաջոցնելու:

— Ո՛հ, Օրիորդ, անհունապէս չնորհակալ եմ:

Խնդրարկուն կը մեկնէր և քանի մը օր ետքը իր խըն-
դրագիրը կը մատուցանէր կենսագրական ծանօթութեամբ մը,
որուն մէջ մի առ մի կը յիշէր իր արժանիքները, օրինակի
համար անկեղծ Քրիստոնեայ մը ըլլալը, որքեր ու այրիներ
պաշտպանելը, հրդեհի մը միջոցին իր կեանքը վտանքի դր-
նելով երկու մանուկներ ազատելը, աղջկան մը պատիւը
պաշտպանելու համար մենամարտիլը, ղինուորական ծառայու-
թեան միջոցին ցոյց տուած քաջագործութիւնները, ևն. ևն.:

Քանի մը մը ետքը մարդը ուրիշ նամակ մը կը ստանար
Օրիորդ Մառկրիթէն սապէս խմբագրուած.

« Նորին Արքայական Բարձրութեան ղիւանատունը պա-
տիւ ունի ծանուցանելու ձեզ որ իր խնդրագիրը, յարակից
թուղթերով, ներկայացուցած է իշխանին նկատառման և

Նորին Բարձրութիւնը բարեհաճած է նպաստաւոր ընդունելութիւն մը ընել խնդրարկուին:

« Այս ուրախառիթ լուրը հաղորդելով ձեզ կը խնդրենք որ այսինչ օր, այսինչ ժամուն հաճիք ներկայանալ Նորին Բարձրութեան Վիլլան՝ հարկ եղած վերջնական ձեւակերպութիւնները լրացնելու:»

Պատուանշանի սիրահարը կրկին մինչեւ Ավրնիւ տը Նէօյ-յի կուգար, որ Բարիզի պարիսպներէն դուրս, կեդրոնէն հեռու, թաղ մըն է:

Մառկըրիթ առանձին կ'ընդունէր այցելուն ու բերանացի կերպով ալ կը հաղորդէր աւեախօսը, աւելցնելով:

— Թէև իշխանը չատ դժուարահաճ է պատուանշան չընորհելու մասին, բայց այս անգամ բացառապէս հաւանութիւն յայտնած է, չնորհիւ իր ասպետներուն կողմէ ձեր բերած յանձնարարադիրներուն:

— Արդեօք կրնա՞մ յաւակնիլ Մէլիզինի կարգին արժանանալու, կը հարցնէ մարդը վեհերօտ կերպարանքով մը:

— Դժբախտաբար անկարելի է, այդ կարգը վերապահւած է միմիայն արքայական հին ընտանիքներու, իշխանը Նոյնիսկ չուզեց, հակառակ քանիցս եղած դիմումներու՝ Մէլիզինի պատուանշանը չնորհել Սերպիոյ Ալեքսանդր թագաւորին՝ առարկելով թէ անոր սերունդը մինչիւ խաչակրութիւնները չհասնիր...

Մառկըրիթ առանց վարանելու ասանկ ահագնութիւններ կը գլտորցնէր այնպիսի բնական ձեւով մը որ անկարելի էր կասկածիլ իր խօսքերուն անկեղծութեան վրայ:

— Այսպէս ուրեմն կը շարունակէր, կը ցաւիմ ըսելու որ պէտք է իսպառ հրաժարիք Մէլիզինի պատուանշանէն:

— Լաւ ուրեմն քանի որ, անկարելի է, կը դռնանամ Սինայ լեռան և Ս. Կատարինէին պատուանշանով, միայն թէ կը փափաքէի առաջի կարգը ունենալ:

— Առաջին կարգ, ինչո՞ւ չէ, բայց այդպիսի բարձր

պատուանշան մը ծանր յանձնառութիւններ կը դնէ ձեր վրայ:

— Ի՞նչ յանձնառութիւն, Օրիորդ:

— Բնական է որ պատուանշանը իբրև չնորհ մը պիտի տրուի ձեզ, ձեր արժանիքներուն համար, առանց նիւթական փոխարկնութեան մը, բայց, ըստ օրինի, պարտաւոր էք ձեր կողմէ նիւթական նուէր մը ընել Սինայ լեռան վրայ հաստատուած Ս. Կատարինէ վանքին. քանի որ այդ հինաւուրց հաստատութեան պաշտպան ասպետը պիտի անսւանդիք:

— Յօժարակամ և իբրև սրբազան պարտականութիւն մը ոյդ նուէրը պիտի ընեմ:

— Այս մասին տարակոյտ չունինք: Արդ, սիրելի պարոն նուէրները պատուանշաններու աստիճանին համեմատ սահմանւած են: Եթէ առաջին կարգի պատուանշան մը ունենաք՝ պէտք է որ երկու հազար ֆրանք վճարէք վանքին, ուր 400է աւելի կոյսեր կ'ապրին...

— Երկու հազար ֆրանք, կը գոչէ մարդը սահմուկած:

— Այո՛, պարոն, բայց ի՞նչ հարկ առաջին կարգի պատուանշանի մը, կրնաք ուրիշ կարգ մը առնել և միշտ պիտի նկատուիք Լուսինեան ասպետ մը:

— Ի՞նչ է արդեօք միւս կարգերուն գինները:

— Երկրորդ կարգի համար հազար ֆրանքի նուէր մը պիտի տաք, երրորդի համար՝ հինգ հարիւր, չորրորդը՝ երեք հարիւր, իսկ հինգերորդը միմիայն երկու հարիւր ֆրանք:

Մարդը պահ մը մտածկոտ ձակատը կը շփէ.

— Արդեօք կարելի չէ՞ հինգ հարիւր ֆրանքով երկրորդ կարգի պատուանշան մը ունենալ, կը հարցնէ ի վերջոյ:

— Անկարելի է, պարոն, այդ գումարը դիւանաւան դանձարանը չպիտի մտնէ, որպէս զի կարենայինք զեղչ մը ընել, ալ ուղղակի պիտի զրկուի Սինայ լեռան վանքը:

Ասպետացուն եթէ հարուստ և առատաձեռն է, ձայն չը հաներ և կը հաւանի պահանջուած գումարը «ցնծալու», հակառակ պարագային՝ երեսը կը պինդցնէ ու կը սկսի սակար-

կութեան: Եւ ի վերջոյ կը յամառի ութը հարիւր ֆրանքէն աւելի չի տալ երկրորդ կարգի պատուանշանի մը համար:

Համաձայնութեան ժամը հասած է:

— Ես առանձին բան չեմ կրնար ընել՝ բայց անգամ մը հաղորդեմ ձեր խնդիրքը Նորին Բարձրութեան, կ'ըսէ գործին մէջ եփած Օրիորդը:

Օրիորդը պահ մը անյայտ կ'ըլլայ և յետոյ կը վերադառնայ՝ ըսելով.

— Իշխանը հաւանեցաւ ձեր խնդիրքը ընդունելու, բայց որպէս զի այդ կերպով զրկանք մը չ'ըլլայ իր հովանաւորութեան տակ գտնուող վանքին՝ հրամայեց որ պակասեալ երկու հարիւր ֆրանքը իր արկղէն նուէր տրուի:

Այս կերպով իշխանը, առ երեւոյթ, ո'չ թէ բան մը առած չէր ըլլար իր տուած պատուանշանին փոխարէն. այլ զրպանէն ալ վրայ տուած կ'ըլլար:

Մարդը կրկին և կրկին երախտագիտութիւնը յայտնելէ ետքը, թղթապանակը կը հանէր և ութը հարիւր ֆրանքը կը դնէր սեղանին վրայ՝ հարցնելով:

— Ե՞րբ արդեօք կրնամ ստանալ ասպետական հրովարտակը:

— Երբ ասպետական կարգի շնորհումը ստանաք իշխանին կողմէ, կը պատասխանէր Մառկըրիթ ամենայն լրջութեամբ:

— Այսինքն...:

— Օրը և ժամը ձեզ կ'իմացնենք նամակով: Չմոռնամ յիշեցնելու որ պաշտօնական, այսինքն սեղեւստով պէտք է ներկայանաք նոյն օրը:

— Բնականաբար, Օրիորդ:

Մարդը կը մեկնէր ու քանի մը օր ետքը հրաւէր կը ըստանար գալու «շնորհումի արարողութեան»:

Այդ օրը իշխան Լուսինեան իր Մէլիզինի ու Սինայ լեռան Ս. Կատարինէի մեծ ժապաւէնները և մէկ քանի ուռ-

սական, ռումանական և ֆրանսական պատուանշանները կախած, մեծ սրահին մէջ, ոտքի վրայ, կ'ընդունէր ասպետցուն,

Ի՞նչ մը վերջը, Օրիորդ Մառկըրիթ, արծաթ ափսէի մը մէջ դրած, կը բերէր հրովարտակը և ամենայն պատկառանքով կը ներկայացնէր իշխանին.

Ասպետացուն, նախապէս իրեն տրուած պատուէրին համեմատ, ծունկի կուգար:

Այն ատեն իշխանը ափսէին մէջէն կ'առնէր հրովարտակը, քանի մը հանդիսաւոր խօսքեր կ'ուղղէր նորընծային, յիշեցնելով անոր Լուսինեան ասպետի մը պարտականութիւնները: Մարդը կը համբուէր իշխանին ձեռքը և հրովարտակը կ'առնէր երկիւղածութեամբ:

Արարողութիւնը այսպէս կը վերջանար:

Մարդը մորաւսէն հասած էր և եղած էր Սինայ լեռան և Ս. Կատարինէի ասպետ (Chevalier du Mont Sinai et de Sainte Catherine).

Բայց դեռ ուրիշ բան մը կը մնար. հրովարտակը ստացած էր, բայց պատուանշան չի կար մէջտեղ:

Իշխանին քովէն մեկնելէն ետքը, երբ Օրիորդ Մառկըրիթի շնորհաւորութիւնները կ'ընդունէր, նորընծայ ասպետը քիչ մը չփոթած կը կմկմար.

— Բայց, Օրիորդ, կարծեմ իշխանը մոռցաւ հրովարտակին հետ պատուանշանս ալ տալու...:

— Ո՛չ, պարոն, մոռացում չի կայ, կը պատասխանէր Մառկըրիթ նաղելի ժպիտով մը, իշխանը միայն հրովարտակը կը շնորհէ, իսկ պատուանշանը, եթէ ուզէք, կրնաք առնել այս հրովարտակը ցոյց տալով:

— Ուսկից պիտի առնեմ:

— Հասցէն ձեզի կը հաղորդեմ: Միայն թէ հարկ է որ մասնաւոր վճարում մը ընէք:

— Մասնաւոր վճարում, բայց արդէն պէտք եղածը չվճարեցի՞, կ'ըսէ մարդը դժգոհ դէմքով մը:

— Այսինքն նուէր մը ըրիք Ս. Կատարինէի վանքին համար, որուն պակասը լրացուց իշխանը և իշխանն ալ ձեզի ասպետութեան աստիճանը չնորհեց ձրիաբար, ինչպէս կ'ուզէք որ միեւնոյն ատեն պատուանշանն ալ տայ... իշխանը, պէտք է գիտնալ որ տիրող իշխան մը չէ, իր ստացուածքները Կիլիկիա, Անտիոք, Երուսաղէմ, Կիպրոս, ևն. յափըշտակուած են իրմէ, այս պարագային ինչպէ՞ս կ'ուզէք որ որ մեծամեծ ծախքերու ենթարկուի: Իսկ պատուանշանը կրնաք ծախու առնել պարոն այսինչէն... դիւանատունս երբեք չզբաղիր այդ խնդրով և ինք այդ վաճառումին մէջ ու է բաժին չունի:

— Եւ ի՞նչ կ'արժէ պատուանշան մը:

— Սինայ լեռան և Ս. Կատարինէի երկրորդ կարգի պատուանշան մը, կարծեմ հարիւր յիսուն ֆրանք է:

Մարդը կը ստիպուի պատուանշանը ծախող մարդուն հասցէն առնել և երթալ:

Հա՛րկ է ըսել որ իշխանը պատուանշաններու վաճառումէն ալ շահ մը ապահոված է իրեն:

Բնականաբար պատուանշանի այս առեւտուրը ամէն անգամ կէտ առ կէտ իմ պատմած ձեւովս չէր կատարուեր, բայց ընդհանրապէս այդ կերպով տեղի կ'ունենային սակարկութիւնները, պզտիկ տարբերութեամբ մը:

Տարեկան մեծկակ հասոյթ մը ապահոված էր իրեն Լուսինեան իշխանը այս պատուանշանի հանձարեղ դադափարովը և պէտք է խոստովանիմ որ եթէ իր ստացած գումարները Ս. Կատարինէի և Սինայ լեռան չէին ղրկուեր, այսուհանդերձ ամէնքն ալ նուէրներու կը յատկացուէին:

Ո՛վ որ իշխանին դիմում ընէր ձեռնունայն չէր դառնար և դո՛նէ իր յուսացածին քառորդը կը ստանար: Ո՛չ թէ միայն Հայեր՝ այլ նոյն իսկ բաղմաթիւ Ֆրանսացիներ դիմում կ'ընէին իր քսակին և ամենուն ալ կրցածին չափ կը հասնէր:

Ասկէ զատ մէկ քանի Ֆրանսերէն թերթերու ալ նպաստներ սահմանած էր, որոնք իբր թէ Լուսինեանց տո՛մին արքայական շահերը կը պաշտպանէին և կը պահանջէին, ատեն ատեն, որ Կիպրոսը կամ Անտիոքը Գուխտոն իշխանին վերադարձուին:

Այդ թերթերէն մին միեւնոյն ատեն Նարոլէոնեան շահերն ալ կը պաշտպանէր, որովհետեւ միմիայն Կիպրոս կղզին Լուսինեանց տրուիլը պահանջելով չէր կրնար տպրիլ: Այդ թերթը որ Պոստոյի մէջ կը հրատարակուէր «L'Aigle» (արծիւ) կը կոչուէր և շաբաթը անգամ մը լոյս կը տեսնէր: Իր ամէն մէկ թիւին մէջ անպատճառ հատուած մը կար ի նպաստ Լուսինեան իշխանին: Օր մը Աւստրիոյ Կայսեր դէմ կը յարձակէր ըսելով թէ Ֆրանց-Եօղէֆ իրաւունք չունէր իր տիտղոսներուն մէջ յիշատակելու «Թագաւոր Երուսաղէմի» տիտղոսը, որ օրինաւորապէս Լուսինեանց ցեղին սեփականութիւնն էր, արքայական ցեղ մը, որուն վերջին կենդանի շառուիղն էր Գուխտոն Լուսինեան, քաջարի արքայազուներ որ պատեն առիթի մը կը սպասէր իր սուրը պատեանէն քաշելու և իր իրաւունքները զինու զօրութեամբ պաշտպանելու համար:

Ուրիշ օր մը անգղիական կառավարութեան դէմ կը յարձակէր ու զայն աւաղակ ու յափշտակիչ կը կոչէր Կիպրոս կղզին գրաւած ըլլալուն համար, մինչդեռ ըստ օրինի պէտք էր որ զայն վերապարձուցած ըլլար Գուխտոն Լուսինեանի, որ անոր օրինաւոր տէրն էր դարերէ ի վեր: Բայց, կը յաւելուր նպաստընկալ թերթը, թո՛ղ Անգղիա լաւ գիտնայ թէ Լուսինեան իշխանի բիւրաւոր ասպետները արթուն կը հսկեն և թոյլ չպիտի տան որ նենգամիտ Ալպիոն իրենց քաջարի իշխանին ստացուածքը իր ձեռքին տակ պահէ: Իսկ աւելի յաճախ իր սլաքները կ'ուղղէր Ապտիւլ Համիտի, որ Կիլիկիան ու Տաւրոսի լեռնաշղթան յափշտակած էր իշխանին ձեռքէն...:

«Բաշէ՛ քու նուիրական սուրդ և առաջ քայլէ» հրաւէր կը կարդար Լուսինեան իշխանին, որ այդ ժամանակ նառկի-

լիւ պէս խողովակաւոր գործիքի մը մէջէն թթուածին կը շնչէր ապրելու համար:

Յաճախ Ֆրանսացի անօթի բանաստեղծներ, — անօթի բանաստեղծը՝ հանճարի պէս՝ հայրենիք չունի, — 40 — 50 ֆրանք առնելու համար երկար դիւցազներգութիւններ կը գրէին իշխանին վրայ, որոնց մէջ Լուսինեան, իր ասպետներուն գլուխը անցած, երեւակայական յաղթանակներ կը տանէր ո՛չ նուազ երեւակայական թշնամիներու դէմ:

Մառկրրիթ այս հագներգութիւնները կարդալով իշխանին՝ մանկական կեղծ դիւրահաւանութեամբ մը կ'ըսէր անոր:

— Mon petit prince, est-ce que vraiment vous avez fait tout cela ?

(Պղտիկ իշխանս, իրաւցնէ այս ամէն բաները ըրած ես)

— Թերևս, կը պատասխանէր ծերուկը ամենայն լըրջութեամբ:

Զուարճալին այն է որ իր Ֆրանսացի ծանօթներէն չատեր այնպէս կը կարծէինք թէ Գուրտոն Լուսինեան իրաւցնէ իշխան էր և թէ կատաղի ճակատամարտէ մը ետքը — Բնականաբար Ապտիւլ Համիտի հետ — ստիպուած էր թողուլ իր գահը եւ գալ Բարիզ ապաստանիլ, գահազուրկ վեհապետներու այդ յետին կայանը:

Պառաւ Մարքիզուհիներ կամ Պառօնուհիներ, որոնք այցելութեան կուգային իրեն, ամէն անգամ սրտատրոփ կը հարցնէին.

— Ի՞նչ լուր թշնամիէն . . .

«Թշնամի»ն Ապտիւլ Համիտն էր: Խեղճերը կը կարծէին թէ իշխանը քսան տարիէ ի վեր պատերազմի մէջ էր գահընկէց ռոյալտորին հետ:

Լուսինեան թոյլ կուտար որ այդ թիւրիմացութիւնը տեւէր ու անորոշ պատասխաններով կը փրկէր կացութիւնը:

Եւ տեսնելու էր այդ պատուական պառաւ ազնուակա-

Հանի Միսսօ օղլու

Նուհիներուն սրտաբուխ մաղթանքները վերջնական յաղթութեան համար:

— Իշխան, մի՛ տկարանաք, Աստուած ձեզի հետ է, կը յեղյեղէին:

Թերևս այդ մաղթանքներուն մէջ քիչ մը եսասիրութիւն կամ փառասիրութիւն ալ խառնուած էր և պառաւները անհամբեր կը սպասէին «վերջնական յաղթութեան» Լուսինեանց արքունիքին մէջ բարձ ու պատիւներու հաւանելու համար:

Ինչպէս ըսի՝ իշխանը Մառի իշխանունիէն զաւակ մը ժառանգած էր, զոր հարազատացուցած էր և կը կոչուէր Իշխան Լեւոն Լուսինեան։ Յաղթանդամ, գեղեցիկ ու ազնիւ մարդ մըն էր այդ իշխանը, որ երբեմն կուգար այցելելու իր հօրուն։

Ինքը Բարիզի մօտերը ագարակի մը մէջ կը բնակէր կընծը և զաւակներուն հետ։ Իշխան Լեւոն Պոլիս ալ գտնուած է կարծեմ և իր կինն ալ Հայունի մըն է՝ Նար պէյ Սրբազանի ազգականներէն։

Գիւղական ճաշակներ ունեցող պարզասէր մարդ մըն է, որ կուտ մը չի տար իր իշխանի տիտղոսին՝ որուն արժէքը կ'երեւայ թէ լաւ ըմբռնած է։

Ամէն անգամ որ Լեւոն Լուսինեան այցելութեան գար։ Մառկրիթ կ'ըսէր ինծի։

— Այսօր վերի սենեակը պիտի աշխատիս, որովհետեւ զահաժառանգը ճաշի պիտի գայ։

Մառկրիթ խորին ակնածանք մը ցոյց կուտար «զահաժառանգ»ին հանդէպ, մանաւանդ որ միշտ զրպանը լեցուն կուգար։

Օր մըն ալ դեղին ներկուած մազերով կին մը եկաւ, նիհար ու բաւական տարիքոտ։

Նկատեցի որ բացառիկ պատիւներով ընդունուեցաւ այդ կինը, զոր առաջին անգամ էր որ կը տեսնէի մեր արքայական հողին վրայ։

Մեկնելէն հաջորդեցի Մառկրիթին թէ ո՞վ էր այդ անծանօթունին։

— Հանրիէթ իշխանունին է. պատասխանեց։

— Ո՞ր Հանրիէթ իշխանունին, հարցուցի զարմացած։

— Իշխանունի Հանրիէթ տը Լիւզինեան։

— Աս ուրկէ՞ բուծաւ։

— Լուսինեանց տոհմին անգղիական ճիւղէն է, ըսաւ։

Յետոյ իմացայ որ Լուսինեան տոհմը ռուսական և իտալական ճիւղեր ալ ունի եղեր։

*
*

Իմ քարտուղարութեանս միջոցին ուրիշ իշխան մըն ալ միջտեղ ելաւ Բարիզի մէջ, իշխան Լէօն տը Վիթանվալ, երիտասարդ բախտախնդիր մը՝ որ մեր իշխանին հետ ծանօթացած էր և իրարու պատուանշաններ փոխանակած էին, բարեկամ վեհապետներու պէս։

Իշխան Վիթանվալ ևս իր պատուանշանները կը վաճառէր, բայց չատ վրան բաց կերպով, այնպէս որ ի վերջոյ օձիքը ձեռք տուաւ և իբրեւ դրամաշորթ խաբեբայ ձերբակալուելով բանտարկուեցաւ։

Այդ բախտախնդիրը շատ պաղարիւնութիւն և շատ աջ արամտութիւն ունեցող մէկն էր։

Իր դատաւարութեան միջոցին երկու միանասացիներ, որոնց դրամով պատուանշան ծախած ու ասպետի աստիճան չնորհած էր, եկան իրեն դէմ վկայելու։

Երբ իրենց խօսքը վերջացուցին՝ Վիթանվալ առանց անոնց ջախջախիչ ամբաստանութիւններուն կարեւորութիւն տալու, ոտքի ելաւ և անոնց դառնալով՝ իշխանական վեհութեամբ մը ըսաւ։

— Պարոններ, խորին ցաւով կը տեսնեմ որ արժանի չէք եղեր իմ պատուանշանս կրելու և այս վայրկեանէս իսկ ձեզի աստիճանազուրկ կ'ընէ եւ կ'արգիլեմ այլ եւս պատուանշանս կրելու . . . :

Բանտին մէջ գտնուած միջոցին Վիթանվալ նամակ մը գրելով Լուսինեան իշխանին՝ նիւթական օգնութիւն հայցած էր անկէ։

Այդ նամակը, սապէս թուագրուած էր. «Դեկտ. 17, մեր գերութեան առաջին տարին»։

Սուրբ Լուգովիկոս ալ, Արաքնեբու ձեռք գերի իյնալէ

ետքը. Մանսուրայի բանտէն այսպէս կը թուագրէ եղեր իր նամակները:

Լիօն տը վիթանվալի ձերբակալումը և դատապարտութիւնը բաւական մտատանջութիւններ ստեղծեցին մեր իշխանին: Թերթ մը այս առթիւ ակնարկած էր թէ Լուսինեանն ալ պատուանշաններ կը չնորո՞յէ և ռատիկանութիւնը քննութիւն մը բացաւ և նոյն յսկ մէկ քանի անգամ հարցաքննեց Օրիորդ. Մառլըրիթը, բայց կարելի չեղաւ ապացուցանել թէ իշխանը դրամ ընդունած էր իր պատուանշաններուն փոխարէն, և խնդիրը մարեցաւ:

Բայց անկէ ետքը, քանի մը ամիսներ Սինայ լերան և Ս. Կատարինէի նոր ասպետներ չանուանուեցան:

Օր մը սակայն Ֆրանսացի մը ներկայեցաւ այնպիսի ժամու մը ուր իշխանը կառքով պտոյտի գացած էր ու Օրիորդ Մառլըրիթ ալ տան պէտքերը հոգալու համար Բարիդ իջած, այնպէս որ ստիպուեցայ ևս ընդունիլ հիւրը:

— Իշխանը կ'ուզեմ տեսնել, ըսաւ մարդը:

— Դժբախտաբար հոս չէ:

— Դարտուղարը կրնամ տեսնել:

— Դարտուղարը ես եմ:

— Շատ լաւ ուրեմն, կրնամ խնդիրը ձեզի բացատրել:

Մարդը առաջնորդեցի գետնայարկի աշխատութեան խոցը:

— Կ'ուզէի իշխանէն խնդրել որ Մէլիզինի պատուանշանին մեծ ժապաւէնը նուիրէ, սկսաւ հիւրը:

— Այդ պատուանշանը, պատասխանեցի, կարծեմ միմիայն արքայական ընտանիքի անդամներուն կը տրուի:

— Դիտեմ:

— Այս պարագային չեմ կարծեր որ կարենաք զայն ստանալ, տարբեր բան՝ եթէ ապացուցանէք ձեր արքայական ծագումը:

— Պատուանշանը ինծի համար չէ, ըսաւ մարդը ժպտելով, ես այդպիսի մեծ յաւակնութիւններ չունիմ... պիտի խնդրէի

որ մեծ ժապաւէնը տրուի Հոլանտայի Վիլհէլմին թագուհիին:

Զարմացած՝ անձանթին երեսը նայեցայ:

— Արդեօք թագուհիին կողմէն կ'ընէք ձեր դիմումը, հարցուցի:

— Բնա՛ւ երբեք, ես անձնապէս կը խնդրեմ ասիկա և միանգամայն կը փափաքիմ որ, իբրեւ արտասովոր դեսպան, պատուանշանը ես տանիմ թագուհիին ներկայացնելու:

Մարդը հասկցաւ որ իր խօսքերը շատ տարօրինակ կը թուէին ինծի և ըսաւ.

— Խնդիրը կ'ուզեմ բացատրել ձեզի: Հարաւային Աֆրիկէի Հոլանտական գաղութին մէջ թագուհիին անձնական սեփականութիւնը եղող հանքի մը մենաշնորհը կ'ուզեմ ձեռք ձգել: Ասոր համար շատ միջոցներու դիմեցի, բայց արգելքներ ու հերքիլներ յարուցին դէմս: Վերջապէս բարեկամներ խորհուրդ տուին որ միջոց մը գտնեմ ուղղակի թագուհիին ներկայանալու: Այն ատեն այս գաղափարը յղացայ. իբրեւ արաաքոյ կարգի դեսպան՝ իշխան Լուսինեանի կողմէ Մէլիզինի մեծ ժապաւէնը տանիլ իրեն: Ծախքէ չեմ քաշուիր ու պատրաստ եմ դեսպանական պաշտօնս փայլուն կերպով կատարելու համար ամէն զոհողութիւն ընել: Այդ մենաշնորհը ձեռք բերելու համար արդէն զուր տեղը քսան հազար ֆրանքէն աւելի դրամ վատնած եմ և հոգ չէ եթէ գործը յաջողցընելու համար նոյնքան ալ վատնեմ:

— Շա՛տ լաւ, ըսի, ձեր առաջարկը կը ներկայացնեմ իշխանին, հաճեցէ՛ք ձեր անունն ու հասցէն յայտնելու:

Մարդը գրպանէն այցաքարտ մը հանեց ու ինծի տուաւ: Յետոյ հարցուց.

— Որչա՛փ կը կարծէք որ արժէ Մէլիզինի մեծ ժապաւէնը:

— Պատուանշանը բնականաբար ձրի է, փութացի պատասխանել, բայց կարծեմ զանազան նուէրներ կան տրուելիք, որոնց գումարը հինգ հազար ֆրանքէն աւելի ըլլալու չէ. ա-

մէն պարագային՝ որոշ բան մը չեմ կրնար ըսել այդ մասին։
Ես իշխանին գրական աշխատութեանց քարտուղարն եմ
միայն. պատուանշանի գործերը chancellerieի քարտուղարու-
թեան կը պատկանին...

Մարդը մեկնեցաւ։

Երբ Սրիորդ Մառլերիթ վերադարձաւ՝ իսկոյն իրեն ման-
րամասնօրէն պատմեցի ընդունած այցելութիւնս և փոխա-
նակուած խօսքերը և այցաքարտը իրեն յանձնեցի։

Անունը կարդաց և ըսաւ .

— Բայց այս մարդը ծանօթ կը թուի ինձի, հարուստ
ձեռնարկու մըն է։

— Ինձի ալ այնպէս երեւցաւ, պատասխանեցի։

Երկու օր ետքը վերնայարկի պատուհանէս տեսայ որ
մարդը կրկին եկաւ վիլլան։

Ապահովարար նամակով մը հրաւիրուած էր։

Յետոյ իմացայ որ սակարկութիւնը շատ յաջող պայման-
ներու մէջ կատարուելով՝ մարդը Մէլիւլինի մեծ ժապաւէնը
և հրովարտակը առնելով առօք փառօք մեկնած էր հոլան-
տական մայրաքաղաքը։

Միայն թէ, աւա՛ղ, Վիլհէլմին թագուհին ո՛չ զինքը ըն-
դունած էր և ո՛չ ալ Լուսինեանի պատուանշանը։

Հանքի մենաշնորհը գրեթէ ջուրը ինկած էր։

*
* *

Ինչպէս ըսի, իշխան Լուսինեան երբ մէկ կողմէ մարդ-
կային ունայնամտութիւնը կը շահագործէր իր պատուանշան-
ներով՝ միւս կողմէ իրեն օգնութեան դիմողներուն ձեռնտու
կ'ըլլար քսակին ներած չափովը։

Օր մը նամակ մը ստացաւ Ամերիկայէն վերադարձող
Հայէ մը, որ կը յայտնէր թէ ինք գորգերու նորոգիչ էր,
թէ տնտեսական տագնապի մը հետեւանքով ստիպուած էր
Ամերիկան թողուլ և Բարիզ գալ, յուսարով որ հոն իր ար-

հետը ի գործ դնելով պիտի կրնար չապրիլ։ Բայց, ափսո՛ս,
չէր կրցած բան մը ընել։ Ի վերջոյ նամակագիրը կը խնդրէր
իշխանէն որ իրեն թոյլ տայ «արքայական պալատին գորգերը
նորոգելու» համեստ վարձատրութեան մը փոխարէն։

— Պատասխանէ՛ որ, ըսաւ իշխանը հեգնական դէմքով
մը, մեր պալատին մէջ նորոգուելու գորգեր չի կան։

Այսուհանդերձ նամակին մէջ հարիւր Փրանքնոց պանք-
նօթ մը զետեղեց։

Աղքատ Հայ ուսանողներ՝ որոնք արձանագրութեան հա-
մար բացառիկ ծախքեր կ'ունենային՝ միշտ կրնային յոյս դնել
իշխանական քսակին վրայ, որչափ որ անոր տարողութիւնը
կը ներէր։

Եթէ իրեն դիմող մը ձեռնունայն վերադառնար՝ կրնար
վստահ ըլլալ որ Լուսինեան գանձարանը բոլորովին պարապ էր։

Հակառակ նախկին կրօնաւոր մը ըլլալուն՝ Գուիտոն Լու-
սինեան շատ ազատամիտ, գրեթէ անհաւատ մըն էր։

Երբ լսեց թէ Մանթաշեան մտադիր է մեծաքանակ գու-
մար մը նուիրել Բարիզի մէջ եկեղեցի մը կառուցանելու
համար .

— Ապո՛ւշ մարդ, գոչեց, ի՞նչ պիտի ընենք եկեղեցին,
թո՛ղ այդ ծախսելիք գումարով դպրոց չինէ ու մարդ հասցնէ։

Այս քննադատութիւնը թերեւս չափազանց էր, քանի որ
հանգուցեալ Ռուսահայ բարերարը դպրոցներու ալ մեծապէս
նպաստած և հարիւրաւոր Ռուս և Հայ ուսանողներ պա-
հած է։

*
* *

Տարեգլխին մօտ իշխանը՝ որ իմ պաշտօնավարութենէս
գո՛հ էր, ըսաւ ինձի։

— Կաղանդի առթիւ կ'ուզեմ քեզի բան մը ընել, դրա-
մական նուէր մը կը նախընտրեա՞ թէ կը փափաքեա՞ Սինայ
լերան և Ս. Կատարինէի ասպետ ըլլալ։

կնճռոտ հարցում մը, արդարեւ, որուն պատասխանելու համար ստիպուեցայ քիչ մը մտածել:

— Իշխա՛ն, կովմայի. ինծի համար անշուշտ մեծ պատիւ մը կը համարեմ ձեր ասպետներու շարքին մէջ դասուիլ, բայց այդպիսի փառքի մը արժանի չեմ նկատեր ինքզինքս և...

— Հասկցայ, ըսաւ իշխանը խօսքս ընդմիջելով:

Կաղանդին դրամական նուէր մը ստացայ, բայց Մառկընիթ հասկցուց ինծի որ իշխանը շատ դժուար մնացած էր իմ պատասխանէս:

— Եթէ ասպետութիւնը նախընտրէիր՝ թերեւս դրամական նուէրը դարձեալ պիտի ստանայիր, ըսաւ:

— Ափսո՛ս, հառաչեցի:

* *

Հայերուն մէջ բաւական Սինայ լեռան ասպետներ կը գտնուէին: Երկու Գա՛հրեցի Եգիպտոսացի որոնց անունը չեմ յիշեր, ասպետութեան աստիճանը ընդունեցին իմ հոն գտնուած միջոցիս:

Այդ օրերը Մառկընիթ հիւանդ էր և իշխանը ինծի առջարկեց որ հրովարտակներուն տակ, իբրեւ դիւանապետ՝ Տը Պոտուէն ստորագրեմ:

Մերժեցի այդ անմեղ կեղծարարութիւնը:

— Եթէ կ'ուզէք՝ երուանդ Օտեան կը ստորագրեմ, ըսի, բայց ո՛չ թէ Տը Պոտուէն:

Ի վերջոյ կառապան Պազիլը ստորագրեց այդ երկու վաւերաթուղթերը:

Տարի մը ետքը երբ Եգիպտոս վերադարձայ՝ Ալփիար որ նոյն միջոցին սկսած էր կրկին իր «Փարոս»ը հրատարակել, ինձ ցոյց տուաւ ասպետներէն մին որ իր լամբակին վրայ կը կրէր Սինայ լեռան պատուանշանի ռօզեթը ու անով կը յօխորտար:

— Ասպետ ըլլալէն ի վեր հետը չխօսուիր կոր, ըսաւ Ալփիար:

Այն ատեն իրեն պատմեցի թէ ի՞նչ պարագաներու տակ իր ասպետութեան հրովարտակը ստորագրուած էր:

— Կ'աղաչեմ «Փարոս»ին մէջ պատմէ եղելութիւնը, ըսաւ մեր սրամիտ բարեկամը, քեզի փառաւոր ճաշ մը կը կերցնեմ:

Անմիջապէս «Ծիծաղելիութեան ասպետներ» վերնագրով յօդուած մը գրեցի որ «Փարոս»ի երկու թիւերուն մէջ հրատարակուեցաւ և որով վերոյիշեալ իրողութիւնը պատմած էի միեւնոյն ատեն ցոյց տալով Լուսինեան պատուանշաններուն արժէքը:

Յ. Ալփիար իր խոստումը յարգեց ու միասին դացինք «փառաւոր» ճաշը ընելու:

Կերակուրը աւարտելէ ետքը երբ ճաշարանէն դուրս կ'ելլէինք, յանկարծ սեղանէ մը մարդ մը ոտքի ելաւ և սպառնալան՝ Ալփիարին վրայ խուժեց:

— Սինայ լեռան ասպետն է, մըրմուաց քուլէս «Փարոս»ի տնօրէնը կրցածին չափ պաշտպանողական դիրք մը առնելով:

Ասպետը՝ որ սուրի տեղ պատարաքաղ մը կը ճօճէր իր ձեռքին մէջ, մօտեցաւ Ալփիարին և բարձրագոյն նախատինքներով սկսաւ բացատրութիւն պահանջել Լուսինեան պատուանշանին մասին գրուած յօդուածին համար:

Ներկաները միջամտեցին ցաւալի ընդհարումի մը առաջքը առնելու համար և ճաշարանապետը հրաբորբոք ասպետը դուրս հանեց պատառաքաղը ձեռքէն առնելով զայն զինաթափ ընելէ ետքը:

— Ուրիշ տեղ քեզի հետ կը տեսնուիմ, գոչեց մարդը շանթահարիչ նայուածք մը ուղղելով Ալփիարի, որ անայլալ պատասխանեց:

— Սինայ լեռան Ս. Կատարինէի վանքին մօտերը ժամադիր ըլլանք:

Եւ սակայն այդ յօդուածէն ետքը մարդը իր լամբակին վրայէն հանեց պատուանշանին ոսգեքը:

Ըրածս պարզապէս չարութիւն էր: Խեղճ մարդը այնքան երջանիկ ու հպարտ էր իր պատուանշանովը:

*
**

Տարիուկէսի չափ պաշտօնավարեցի իշխանին քով: Օր մըն ալ յանկարծ Մառկըրիթ ըսաւ ինծի.

— Իշխանը երկու ամիսի չափ գիւղ պիտի երթայ օդափոխութեան և բառարանի աշխատութիւնները պիտի դադրին: Երկու ամիս ետքը դարձեալ պիտի սկսիք ձեր գործը:

— Լա՛ւ, գոչեցի ուրախութեամբ, ուրեմն երկու ամիս արձակուրդ պիտի վայելեմ...

— Կարծեմ սխալ հասկցաք, ըսաւ օրիորդը, իշխանը ձեզի խորհուրդ կուտայ երկու ամսուան համար ուրիշ գործ մը ճարելու:

— Ինչո՞ւ համար, միթէ իր բացակայութեան միջոցին ամսականս չպիտի ստանամ:

— Ո՛չ:

— Բայց անիրաւութիւն է այդ, գոչեցի, այն ատեն պէտք էր որ գոնէ ամիս մը առաջ ինծի իմաց տայիք ու օրական ժամ մըն ալ միջոց չնսրէիք, որպէս զի կարենայի ուրիշ գործի մը մասին դիմում ընել, ինչպէս օրէնքը կը պահանջէ:

— Իշխանը միշտ այդպէս վարուած է իր պաշտօնեաներուն հետ:

Իսկոյն իշխանին քով փութացի, որ բազմոցի մը վըրայ երկնցած էր հիւանդագին վիճակի մէջ:

Տեսայ որ կարելի չէր հետը երկար բարակ բացատրութիւններ ունենալ: Մառկըրիթ ալ խնդրեց ինէ որ զայն չի յոգնեցնեմ և եթէ բոլորք մը ունիմ՝ նամակով մը հաղորդեմ:

Բարկացած՝ դուրս ելայ Վիլլայէն և հետեւեալ օրն իսկ բաւական կծու նամակ մը ուղղեցի իրեն, որ անպատասխան մնաց:

Ասոր վրայ Նէօյլիի հաշտարար դատաւորին (juge de paix) առջև դատ բացի, կոչնագիր մը ղրկելով իշխանին սա՛ հասցէով.

«Պարոն

«Ամբրոսիոս Գալֆայեան»

(Անուանեալն իշխան Լուսինեան)»

Բարիզի մէջ հաղար ֆրանքէ պակաս խնդիրներու համար հաշտարար դատաւորին դիմում կ'ըլլայ, ուր կրնաս դատդ դուն անձամբ տեսնել առանց փաստաբանի օժանդակութեան:

Վերջապէս ներկայացայ դատարան, ուր իշխանին կողմէ եկած էր իր փաստաբանը և օրիորդ Մառկըրիթ:

Բաւական ղուարճալի էր այդ դատավարութիւնը:

Ամէն անգամ որ ես խօսէի՝ իշխանը կ'անուանէի «պարոն Ամբրոսիոս Գալֆայեան», իսկ իր փաստաբանը զայն կը կոչէր «Նորին Բարձրութիւն՝ Իշխան Լուսինեան»: Ի վերջոյ հաշտարար դատաւորը գոչեց:

— Նախ հասկնանք թէ դատը որո՞ւ դէմ է, պարոն Ամբրոսիոս Գալֆայեանի, թէ իշխան Լուսինեանի:

— Այո՛, Ամբրոսիոս Գալֆայեանի հետ է իմ խնդիրս, պատասխանեցի:

— Իսկ դուք որո՞ւն փոխանորդն էք, հարցուց դատաւորը փաստաբանին:

— Իշխան Լուսինեանին:

— Ինչպէ՞ս կ'ըլլայ ասիկա . . .

— Իշխան Լուսինեան պարոն Ամբրոսիոս Գալֆայեանի կեղծ անուան է, ըսի:

Փաստաբանը բողոքեց:

Ասոր վրայ Ամբրոսիոս Գալֆայեանի Հայերէնէ Ծրանսե-

րէն զրպանի բառարանը հանեցի և զայն դատաւորին ներկայացնելով ըսի .

— Հարցուցէ՛ք պարոն փաստաբանին թէ արդեօք այս բառարանին հեղինակը իր փոխանորդեալը չէ՞ :

Հարցումս կրկնեց դատաւորը :

— Այո՛, իշխան Լուսինեանն է այդ բառարանին հեղինակը, պատասխանեց փաստաբանը :

— Լաւ ուրեմն, գոչեցի, հոս իբրեւ հեղինակ նշանակուած է Ամբրոսիոս Գալփայեան... տեսէ՛ք ֆրանսերէն տառերով ալ տպուած է այդ անունը :

— Ճիշդ է, խոստովանեցաւ հաշտարար դատաւորը :

Եւ փաստաբանին դառնալով աւելցուց .

— Ի՞նչ պիտի ըսէք ասոր :

— Շատ պարզ է, պատասխանեց փաստաբանը, Գալփա և իշխան Նոյն նշանակութիւնը ունին, գալփա բառը արաբերէն գալիփա բառն է՝ որ իշխան կամ վեհապետ կը նշանակէ :

— Ո՛չ, ըսի, գալփա բառը Թուրքերէն է և պարզապէս չինութեանց հսկող կամ ստորին կարգի ճարտարապետ կը նշանակէ :

Փաստաբանը ուզեց հակառակը ապացուցանել, մինչ ես իմ ըսածիս վրայ պնդեցի :

Հաշտարար դատաւորը անհամբեր գոչեց .

— Ես արեւելագէտ չեմ, այդ լեզուաբանական հարցերով չեմ կրնար զբաղիլ, ուստի բո՛ւն խնդրին դառնանք .

Իմ բողոքս պարզեցի ու դատաւորը վճռեց թէ կէս ամսական առնելու իրաւունք ունէի :

Այսպէս բաժնուեցայ Լուսինեան իշխանէն :

Ի Ն Ն Ե Ր Ո Ր Դ Գ Լ Ո Ւ Խ

Դարձեալ Նանեօֆո.— Իմ գաւառաբարբառս. — Զօպանեան եւ իր հակառակորդները. — Բաշայեան երեկոյրը. — Սուրեն Պարբեւեանի բանախօսութիւնը. — Արփիար եւ Վահէ Արզուեան. — «Նոր կեանք»ը Պարբեւեանի կը յանձնուի. — Զօպանեան Արփիարի դէմ — Ազատ Խօսք. — Արփիար Բարիկ կուգայ. — Պողաչայի գիւտը. — Զօպանեանի երեք գաղափարները եւ փղոսկրի հանքը. — Յուցահանդեսին զոները. — Պարսից Շանին քոչնապետը :

Այդ միջոցին էր երբ Արշակ Զօպանեան ղիս Պուլվառներուն վրայ տեսնելով ըսաւ .

— Եղբայր երկու չաբաթ է որ քեզ տեսնել կ'ուզեմ ու չեմ կարող տեղ մը գտնել քեզի :

— Ի՞նչ կայ, հարցուցի հետաքրքիր :

— Եանէսքօն հտեւէ հտեւ երեք նամակ զրեց ինձի՝ խնդրելով որ քեզ անպատճառ տեսնեմ ու ըսեմ որ իրեն զրկես քովդ գտնուած գաւառական բառերուդ հաւաքածոն :

— Ի՞նչ գաւառական բառերու հաւաքածոյ, հարցուցի զարմացած, իմ քովս այդպէս բան մը չունիմ :

— Դուն հաւաքած ես եղբր այդ բառերը. իրեն այնպէս ըսեր ես Վիէննա գտնուած միջոցիդ... : Մարդը պատրաստ է նոյնիսկ ի փոխարէն դրամ ալ զրկելու. բայց անմիջապէս կ'ուզէ կոր հաւաքածոն :

Այն ատեն յիշեցի որ Եանէսքօնին հաճելի ըլլալու համար մէկ քանի անգամ այդպիսի երեւակայական հաւաքածոյի մը խօսքը ըրած էի իրեն, զոր իբր թէ Բարիկ մոռցած էի :

Խնդիրը պատմեցի Զօպանեանին :

— Մե՛ղք, գոչեց, խեղճ մարդը հիմա յուսախաբ պիտի ըլլայ :

— Արդեօք զրկե՞մ գաւառական բառերու հաւաքածոն, ըսի խնդալով :

— Ինչպէ՛ս, քանի որ այդպիսի բան մը չունիս :

— Հատ մը կը պատրաստեմ... մտքէս գաւառական բառեր կը շինեմ իրենց նշանակութիւնները տալով... իր ճաշակները գիտեմ և կրնամ ուղածին պէս բան մը պատրասել : Գաղափարը շատ սիրուն թուեցաւ Զօպանեանին :

— Ըրէ՛, քիչ մը կը խնդանք, ըսաւ, մանաւանդ որ ես ալ կ'աղատիմ իր նամակներէն :

— Վաղն իսկ կը պատրաստեմ ու կը զրկեմ, վճռեցի : Բամբուեցանք իրարմէ :

Իսկոյն սոս մը տուի և տետրակ մը առի, յետոյ Պուլ Միշի վրայ սրճարան մը գացի, մելան և զրիչ մը ուղեցի և գործի սկսայ :

Երկու ժամուան մէջ տետրակը գաւառական բառերով լեցուած էր :

Բանի մը նմուշներ տամ եթէ կ'ուզէք :

Պրճուկ . — Ձիուն ետեւի ոտքերուն վրայ գոյացած ուռեցք, Արաբկիրի գաւառաբարբառէն :

Զմբուլուկ . — Գարնանային ծաղիկ անտերև և դեղնագոյն, Վասպուրականի նահանգին յատուկ :

Կնկոյշ . — Տեսակ մը տաշտ, հաց խմորելու համար, Եւդոկիոյ գաւառաբարբառ :

Եւ այսպէս 120ի չափ բառեր, վայրկենապէս մտքիս մէջ ծնած, իրենց նշանակութիւններովը և ծագումովը :

Տետրակը ծրարեցի, Եանէսքօյին հասցէն գրեցի վրան ու ձգեցի թղթատուն՝ ա՛յլ վրան չմտածելով :

Կիրակի առտու մը, 10—12 օր ետքը, անկողնիս մէջ թերթ կը կարդայի :

Յանկարծ սենեակիս դուռը զարկին :

— Ո՞վ է ան, հարցուցի պառկած տեղէս :

— Յրուի՛չը. գոչեց դրան ետեւէն ձայն մը :

Յրուիչը այն ատեն միայն մինչև սենեակին դուռը կուգայ՝ երբ յանձնարարեալ բան մը ունի տալու :

Բայց ես այդպիսի յանձնարարեալ բանի մը չէի սպասեր, ուստի զարմանքով անկողնէս դուրս ցատկեցի ու գացի դուռը բանալու :

— Պարոն Երուանդ Օտեանը դ՞ուք էք, հարցուց ցըրուիչը :

— Այո՛, պարոն :

— Ուրեմն ստորագրեցէ՛ք այս թուղթը :

Միևնոյն ժամանակ բացաւ իր վզէն կախուած պայուսակը և սկսաւ դրամներ համել :

Դրամ, ո՞վ հրաշալիք :

Թուղթը ստորագրեցի և իրեն տուի առանց վրան նայելու :

Մարդը 75 ֆրանք համրեց և տուաւ ըսելով՝

— Ծի՛շտ է :

— Ծիշտ է, պատասխանեցի մեքենաբար :

Յետոյ, չկրնալով հետաքրքրութիւնս զսպել՝ աւելցուցի .

— Բայց ուրկէ՞ կուգայ այս գումարը :

— Թուղթը չկարդացի՞ք, Վիէննայէն է, պատասխանեց ցրուիչը կասկածոտ ակնարկ մը նետելով վրաս : Դ՞ուք չէք Պրն. Երուանդ Օտեանը, հարցուց երկրորդ անգամ :

— Այո՛, ես եմ, փութացի ըսել... :

Վիէննա բառը ամէն բան լուսաբանած էր :

— Միթէ Պրն. Եանէսքօյի կողմէ զրկուած չէ՞ այս դրամը, աւելցուցի :

Յրուիչը ակնարկ մը նետեց ստորագրած թուղթիս վրայ և ըսաւ .

— Այո՛, Պրն. Աստրոնիք Եանէսքօյի կողմէն է :

— Երեք օրէ ի վեր կը սպասէի կոր այս գումարին, աւելցուցի:

Յրուիչը մեկնեցաւ:

Գաւառական բառերու հաւաքածոյիս փոխարէնէն էր որ կը ստանայի:

Բայց զաւելչող այստեղ չլիննար:

Ամիս մը ետքը Վիէննայի Մխիթարեանց Միաբանութեան «Հանդես Ամսօրեայ»-ի վերջին թիւը տեսայ Արշակ Զօպանեանի գրասեղանին վրայ. առի աչք մը նետելու համար վրան:

Երեւակայեցէ՛ք զարմացումս երբ իմ հնարած գաւառական բառերս տեսայ ոյդ պատկառելի ուսումնաթերթին մէջ տպուած, հետեւեալ ծանօթութեամբ:

«Պարոն Երուանդ Օտեանի հաւաքածոյէն քաղուած գաւառական բառեր»:

Այդ բառերէն մէկ քանին թերեւս հայ լեզուի մէջ գործածուած և այդ կերպով նուիրագործուած են: Ասիկա անշուշտ փառք մըն է ինծի համար, որուն մէջ մեծ բաժին մը ունի սակայն Նանէսքօ: Առանց անոր հետապնդումներուն՝ երբեք մտքէս չպիտի անցնէր հայ լեզուն օժտել 120 նոր բառերով:

Փութամ ըսելու որ այս լեզուադիտական անմեղ խաբեքայութեան մէջ բոլորովին անպատասխանատու են Վիէննայի Մխիթարեան Հայերը և այս խաղը երբեք չկրնար նսեմացնել իրենց անժխտելի հեղինակութիւնը Հայ բանասիրութեան մէջ:

••

Բարիդի մէջ, ուր երեք տարիի չափ մնացի, կրնամ ըսել որ հակառակ նիւթական անձուկ պայմաններու, շատ հաճելի ժամանակ մը անցուցած եմ:

Բաւական մեծկակ խումբ մըն էինք որ գրեթէ միշտ միասին կ'ապրէինք: Արշակ Զօպանեան, Էտկար Շահին, Տօքթ.

Վահէ Արզուեան

Պ. Բօլօյեան, Երուանդ Մանուէլեան, Մագսուտ Միհրդատեանց, Սուրէն Պարթեւեան, Ատոմ Նարճանեան, Զապէլ և Տիգրան Նսայեան, Արտաւազդ Հանրմեան, Ֆրնտըքլեան՝ եղբայրները՝ մին այժմ Տօքթօր Գրիգոր Ֆրնտըքլեան՝ միւսը ծանօթ երգիչ ու նկարիչ Արմենակ Ֆրնտըքլեան և ուրիշներ միաձոյլ ղանգուած մը:

Եւ սակայն յետոյ այդ խումբը բաւական բուռն կերպով անջատուեցաւ:

Այս իրողութիւնը կ'արժէ պատմել:

Սուրէն Պարթեւեան արդէն իր «Վաղուան Ձայն»ը հրատարակած էր Մանչէսթրի մէջ և կատաղի պայքար մը մղած Արշակ Չօպանեանի դէմ:

Վաղուան ձայնը դադրելէն ետքն ալ (արդէն միայն հինգ թիւ լոյս տեսած է) խուլ հակառակութիւնը մնացած էր Չօպանեանի և Պարթեւեանի միջև: Այս վերջինը առանձին չէր և իրեն հետ ունէր ամբողջ Հակաչօպանեան խմբակ մը, զոր կը կազմէին Ատոմ Եարճանեան, Արտաւազդ Հանրմեան, Մագսուտ Միհրդատեանց, վերջապէս բոլոր «Վաղուան Ձայն»ի հրատարակիչները:

«Վաղուան Ձայն»էն ետքը՝ Բարիզի մէջ սկսաւ հրատարակուիլ «Ժողովուրդին հաւատ» հանդէսը, որուն գլխաւոր վարիչներն էին Սուրէն Պարթեւեան և Մագսուտ Միհրդատեանց: Այս հանդէսն ալ հակակիր էր Չօպանեանին, բայց ո՛չ այնքան բուռն կերպով որքան «Վաղուան Ձայն»ը:

Չօպանեան՝ որ յաւակնութիւն ունէր մտաւորական Երիտասարդութեան վրայ տեսակ մը քահանայապետական գերիշխանութիւն ի գործ դնելու, հաշտ աչքով չէր տեսնար բնականաբար բոլոր անոնք որոնք այդ գերիշխանութիւնը ո՛չ թէ միայն կը մերժէին՝ այլ նոյն իսկ իր տաղանդն ալ կ'ուրանային բացարձակապէս:

Դէպք մը այս լարուած դրութիւնը ա՛լ աւելի կ'ընդոտեց:

Լեւոն Բաշալեան՝ որ քանի մը տարիէ ի վեր Լոնտոն հաստատուած էր, Բարիզ եկաւ քիչ մը ժամանակ մնալու:

Բարիզի հայ երիտասարդութիւնը, Սուրէն Պարթեւեանի գրողմով՝ ուզեց համակրական ցոյց մը ընել Լեւոն Բաշալեանի:

Որոշուեցաւ որ հայ ուսանողներու Միութեան սրահին մէջ երեկոյթ մը կազմակերպուի, ուր պիտի կարդացուէին

Լեւոն Բաշալեանի լաւագոյն գրութիւններէն կտորներ և ուր Սուրէն Պարթեւեան ալ բանաստեղծիւն մը պիտի ընէր, բացատրելով Բաշալեանի դերը հայ գրականութեան մէջ:

Այս երեկոյթին բուն նպատակն էր սակայն, ինչպէս յետոյ յայտնի եղաւ, Բաշալեանը բարձրացնելով հանդերձ հարուածել Չօպանեանը: Ջարմանալին այն է որ ծայրայեղ չարածիւթեամբ մը այդ երեկոյթին նախագահութիւնը առաջարկեցին Արշակ Չօպանեանի:

Չօպանեան՝ որ քիչ մը կասկածներ ունէր երեկոյթին մասին, մանաւանդ լսելով որ Բաշալեանի ներքողականը Սուրէն Պարթեւեանը պիտի հիւսէ, հարցուցեր է Ատոմ Եարճանեանի՝ որ գացած էր երեկոյթին նախագահութիւնը առաջարկելու իրեն.

—Արդեօք ինծի դէմ ակնարկութիւններ պիտի ըլլան:

—Ինչպէ՞ս կարելի է որ ատանկ բան մը մտքերնէդ անցունէք, պատասխաներ է Սիամանթօ, որ այն ատեն Ատոմ Միրզա կը կոչուէր, ինչպէս մկրտած էր զինքը Լեւոն Բաշալեան:

—Եթէ այդպէս է, շնորհակալութեամբ կ'ընդունիմ նախագահութիւնը, պատասխանած էր Չօպանեան, մանաւանդ որ Լեւոն Բաշալեան իմ լաւագոյն բարեկամներէս մէկն է և ինծի համար հաճոյք մըն է ի պատիւ իրեն տրուած երեկոյթի մը նախագահել:

Մինչև երեկոյթին գիշերը Սուրէն Պարթեւեան իր բանաստեղծիւնը գաղտնի պահեց ամենէս:

Երբ այդ մասին իրեն հարցում մը կ'ուղղէինք՝ անդրդուելիօրէն կը պատասխանէր.

—Տակաւին չեմ պատրաստած, ես ալ չեմ գիտեր ինչ խօսելիքս:

—Չօպանեանի մասին ակնարկութիւն պիտի ընե՞ս:

—Չէ՛, միմիայն Բաշալեանի վրայ պիտի խօսիմ:

Վերջապէս հասաւ երեկոյթին օրը:

Իրիկունը, Պուլվառ Սէն Միշէլի վրայ, քաֆէ Սուֆլէ, հանդիպեցայ Սուրէն Պարթեւեանի:

— Հիմա անշուշտ պատրաստած ես բանախօսութիւնդ, ըսէ՛ տեսնենք ի՞նչ պիտի խօսիս, հարցուցի:

— Այսօր ափյափոյ բան մը գրեցի, պատասխանեց, դեռ վրայէն չեմ անցած, եթէ կ'ուզես անգամ մը միասին կարդանք:

— Կարդա՛ տեսնենք:

Պարթեւեան սկսաւ կարդալ իր բանախօսութիւնը: Լեոն Բաշալեանի գրական տաղանդին վրայ արդար զովեստներու հետ՝ ծայրէ ծայր թունալից ակնարկութիւններ կար Չօպանեանի հասցէին:

— Եղբայր, ըսի, պարզապէս թակարդ մըն է որ կը լաւէք Չօպանեանի դէմ, եթէ ասանկ բան մը պիտի խօսէիր պէտք չէր որ զինքը հրաւիրէիք նախագահելու:

— Ես չհրաւիրեցի, Ատոմը հրաւիրեց:

— Այո՛, բայց Հայ ուսանողներու Միութեան կողմէ հրաւիրեց և նոյն իսկ նախապէս Չօպանեանի հաւաստեր է թէ իրեն դէմ ակնարկութիւն չպիտի ըլլայ:

— Իր կողմէն տուեր է այդ հաւաստումը, ես այն ատեն ճառս չէի պատրաստած և ինք չէր կրնար գիտնալ ինչ խօսելիքս:

— Ըստ իս անպատշաճ բան մըն է ասիկա:

— Անոն չեմ տուած՝ թո՛ղ իր վրայ չառնէ:

— Բայց անկարելի է որ վրան չառնէ, քանի որ ակնարկութիւնները շատ բացայայտ են:

Վերջապէս շատ վիճաբանութիւններէ ետքը, Պարթեւեան ըսաւ որ կծու ակնարկութիւնները պիտի ջնջէ իր բանախօսութեան մէջէն:

— Դիտցի՛ր որ Լեոն Բաշալեանն ալ դժգոհ պիտի մնայ այդ բանախօսութենէդ, եթէ գրածիդ պէս կարդաս ըսի իրեն:

Յետոյ միասին գալիսք Հայ ուսանողներու Միութեան

սրահը, ուր արդէն հաւաքուած էին մեր բոլոր բարեկամները:

Արշակ Չօպանեան բազմեցաւ նախագահի աթոռին վրայ՝ իր քովը ունենալով Լեոն Բաշալեանը:

Յետոյ առաջին անգամ ինք խօսք առաւ ու Բաշալեանն ու իր գրականութիւնը ներկայացուց ներբողալից բառերով: Անկէ ետքը Ատոմ Եարճանեան եւ ուրիշներ Բաշալեանի լաւագոյն գրուածքներէն ընթերցումներ ըրին:

Ի վերջոյ Արշակ Չօպանեան ըսաւ.

— Խօսքը Սուրէն Պարթեւեանինն է:

Պարթեւեան ոտքի ելաւ, եկաւ նախագահական աթոռին դէմը եւ սկսաւ կարդալ իր բանախօսութիւնը:

Բառ մը չէր զեղչած իր դրածներէն. նոյնիսկ կարծեմ, վերջին վայրկեանին, քիչ մըն ալ աւելցուցած էր անոնց վրայ: Ու հարուածները հատու, թունալից, անողոք կ'իջնային Չօպանեանի գլխին որ՝ հոն նստած՝ զանոնք կրծաբաց կ'ընդունէր:

Ներկաները որոնց մեծ մասը թէ Բաշալեանի և թէ Չօպանեանի հաւասարապէս համակիր էին՝ տհաճութեամբ, գրեթէ ցատուժով մտիկ կ'ընէին այդ պարսաւաճառը որ կարծես Բաշալեանը փառաբանելէ աւելի նստառակ ունէր Չօպանեանը դատափետելու:

Եւ կային ոմանք ալ որ բռնուն կերպով կը ծափահարէին ամէն անգամ որ Պարթեւեան իր զինարանէն նոր պայթուցիկ մը կը հանէր Չօպանեանի դէմ:

Մէկ քանիները, Չօպանեանի համակիր, չկրնալով համբերել, մեկնեցան սրահէն, ուրիշներ, նստած տեղերնին գրեթէ քրտինք կը թափէին, Լեոն Բաշալեան ինքն ալ յայտնապէս նեղուած էր:

Բանախօսութիւնը լմեցաւ, Բաշալեան չնորհակալութեան քանի մը խօսքեր արտասանեց և երեկոյթը վերջացաւ:

Չօպանեան դիւցազնաբար իր նախագահական աթոռին վրայ մնաց մինչեւ ետքը: Բայց եղած նախատինքը չմոռցաւ:

Անահիտի առաջին թիւին մէջ իսկ «Բաշալեան Երեկոյթ»-ին պատմութիւնը ըրաւ ամենաբուն յարձակումներ ընելով Սուրէն Պարթեւեանի, Ատոմ Եարճանեանի և նոյն իսկ Լեւոն Բաշալեանի դէմ զոր համախոհ կարծեց իրեն դէմ սարքուած խաղին:

Սուրէն Պարթեւեան Անահիտի յարձակումներուն պատասխանեց «Խաւազան» խորագրով պարսաւատետարով մը որ իր սեռին մէջ գլուխ գործոց մըն է և ուր զիս ալ պէտք եղածին պէս լուացած է իրրեւ Չօպանեանի կուսակից:

Խաւազանի հրատարակութիւնը Չօպանեանի գրական համբաւին այնպիսի հարուած մը տուաւ որուն ազդեցութիւնը կարելի է ըսել թէ տեւական եղաւ:

Անկէ ետքը Չօպանեան ա'լ չփորձեց զուտ գրական սեռը մշակել ու ինքզինք նուիրեց թարգմանութիւններու և ուսումնասիրութիւններու:

*
*

Արփիար միշտ կը շարունակէր Լոնտոն մնալ ուր կը հրատարակէր 'Նոր Կեանքը և կը վարէր Հնչակեան կուսակցութիւնը:

Վահէ Արզուեան որ կուսակցութենէն հեռացուցուած էր՝ Արփիարի ջանքերուն շնորհիւ մտած էր կրկին գործօն շարքերուն մէջ: Ասոր հետեւանքը այն եղաւ որ Վահէ Պոլիս եկաւ Զարեհ Գոչեանի հետ յեղափոխական ծրագիր մը ի գլուխ հանելու համար. իրեն կ'ընկերանար նաև Ֆրանսուէի մը: Վահէ Պոլսոյ մէջ ձերբակալուեցաւ, մինչ Զարեհ Գոչեան յաջողեցաւ փախչիլ ու Բարիզ վերադառնալ, ուրկէ Լոնտոն գնաց:

Վահէ քանի մը ամիս բանտարկուած մնալէ ետքը՝ շնորհիւ ամերիկեան անցագրի մը և Ֆրանսուէի Նշանածին ջանքերուն ազատեցաւ բանտէն և ոստիկանութեան ծախքովը վտարուեցաւ Պոլսէն և եկաւ Բարիզ:

'Նոյն միջոցին Գոչեան ալ Լոնտոնէն վերադարձաւ Արփիարի հետ գծաուելէ ետքը:

Վահէ և իր ուէկ քանի հաւատարիմ գործակիցները շատ դժգոհ էին Արփիարէն որ արգելք կը հանդիսանար իրենց յախուռն գործունէութիւններուն: Կ'ուզէին զինքը հեռացնել կամ գոնէ 'Նոր Կեանքի խմբագրութիւնը յանձնել անոր և Կեդրոնի անդամակցութենէն հրաժարեցել:

Չմոռնամ ըսելու որ զարմանալի կեդրոն մըն էր Հնչակեան կեդրոնը, որուն մէկ անդամը Լոնտոն կը գտնուէր, միւսը Ամերիկա, երրորդը Կիպրոս, չորրորդը Բարիզ և հինգերորդը Եգիպտոս:

Արփիար սակայն պաշտպաններ ունէր Ամերիկա ուր բոլոր մասնաճիւղերը իրեն համակիր էին: Եւ Ամերիկեան մասնաճիւղերն էին միայն որ դրամ կը հասցնէին կուսակցութեան՝ այնպէս որ Արփիար յաճախ կ'ըսէր.

— Եթէ Բրիտանիոյ Գոլոմպոս Ամերիկան գտած չըլլար՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը այսօր գոյութիւն չպիտի ունենար:

Վահէի հետ այն ատեն շատ մտերմօրէն կը տեսնուէի և Արփիարի մասին իր դատումներուն կատարելապէս համամիտ էի: Արփիար յեղափոխական վարիչ չէր կրնար ըլլալ, ասոր տարիներէ ի վեր համոզուած էի: Նոյն համոզումը ունէր նաև Արշակ Չօպանեան:

Ուստի երեքնիս շատ դիւրաւ Բարիզի մէջ դաւադրութիւն մը կազմեցինք Արփիարը տապալելու համար:

Համոզուած էի որ այս դաւին մասնակցելով բարիք մը կ'ընէի Արփիարին՝ քանի որ Կեդրոնի անդամակցութենէն ելլելով ու միմիայն «Նոր Կեանք»-ի հրատարակութիւնը ստանձնելով թէ նիւթական կորուստ մը չպիտի կրէր և թէ կարգ մը տաղտուկներէ պիտի փրկուէր ու աւելի ժամանակ պիտի ունենար գրականութեամբ զբաղելու: Արփիար ինքն ալ շատ անգամներ ըսած էր որ զգուած է Կեդրոնի անդամակցութե-

նէն, բայց իր ընկերներն են որ զինքը կը ստիպեն մնայու, որովհետեւ իրենցմէ ո՛չ ոք կրնայ գործը թողուլ և գալ Լոնտոն բնակիլ և կուսակցութեան նիւթական հոգեբովը զբաղիլ:

Ինչպէս ըսի Ամերիկայի մասնաճիւղերը Արփիարի յամառ պաշտպաններն էին և պէտք էր զանոնք համոզել մեր ծրագիրը յաջողցնելու համար: Թղթակցութեամբ կարելի էր այդ գործը տեսնել, ուստի որոշեցինք որ Վահէ անձամբ երթայ մասնաճիւղերը համոզելու:

Վահէ իբրեւ յանդուգն գործիչ բաւարան համբաւ ունէր Ամերիկայի Հնչակեաններուն մէջ, մանաւանդ որ Արփիար առիթը էր փախցուցած իր նամակներովն ու «Նոր Կեանք»ով այդ համբաւը հետզհետէ մեծցնելու: Իր վերջին շահատակութիւնն ալ, թէ և ապարդիւն, բայց նպաստած էր անունը ժողովրդականացնելու:

Հակառակ այնքան ոստիկանական խստութիւններու Պոլիս մտնել, քանի մը շաբաթ պտտիլ, բանտարկուիլ ու յետոյ բանտէն ազատիլ, սովորական արարքներ էին:

Եւ սակայն պատերազմին ջիւղ՝ դրամը՝ կը պակսէր մինչև Ամերիկա ճամբորդելու համար:

Զօպանեան յաջողեցաւ պէտք եղած դրամը ձարելու և Վահէ մեկնեցաւ դէպի Միացեալ Նահանգները:

Իր առաքելութիւնը յաջողութեամբ պսակուեցաւ և քանի մը ամիս ետքը Վահէ յաղթական վերադարձաւ Լոնտոն իբրեւ Կեդրոնի լիազօր անդամ: Արփիար նոյն իսկ հեռացաւ Լոնտոնէն և զնաց Պրայթըն ուրկէ կը շարունակէր խմբագրել «Նոր Կեանք»ը:

Բայց Վահէ իր դիրքը ամրացնելէ ետքը ուղեց «Նոր Կեանք»ն ալ իր ուղած ձեռովը խմբագրելու և այս եղաւ պատճառ Արփիարի հետ վերջնական խզման: Արփիար բնականաբար չկրցաւ հանդուրժիլ իր վրայ դրուած այդ գրաքննութեան և թերթն ալ անցաւ Վահէի ձեռքը:

Արզուեան Բարիզ եկաւ «Նոր Կեանք»ի խմբագիր մը

ձարելու: Նախ ինծի առաջարկեց այդ պաշտօնը՝ զոր մերժեցի: Այն ատեն գաղտնաբար Սուրէն Պարթեւեանը տարաւ Լոնտոն, իբրեւ Արփիարի յաջորդ:

Սուրէն Պարթեւեան մինչև այդ օրը թէ իր գրութիւններուն և թէ իւր ամենօրեայ խօսակցութիւններուն մէջ հեզնած, քննադատած, դատարկեցած էր թէ՛ Հայ յեղափոխականութիւնը և թէ՛ Հայ յեղափոխականները: Իր այս համոզումը այնքան ծանօթ էր ամենուն, որ երբ Սուրէն Պարթեւեան յանկարծ աներեւոյթ եղաւ Բարիզի սալայատակներուն վրայէն, ո՛չ ոք կրցաւ երեւակայել թէ Լոնտոն գացած էր յեղափոխական թերթի մը վարիչ ըլլալու համար:

«Նոր Կեանք»ի կրած այս խմբագրական փոփոխութիւնը պատճառ եղաւ որ ընդհատեմ անոր մէջ սկսած մէկ երգիծական վէպս «Փրօփականտիսթը», որովհետեւ Վահէ վճռած էր որ այլեւս զաւելտական գրութիւններ չերեւան անոր մէջ:

Երբ յայտնուեցաւ «Նոր Կեանք»ի նոր խմբագրին ո՛վ ըլլալը՝ տեսնելու էր Զօպանեանի զայրոյթը:

Պարթեւեան դեռ նոր հրատարակած էր իր «Խարազան»ը որուն բացած վէրքը տակաւին կը կոտտար Զօպանեանի սրտին մէջ և երբեք էր կրնար երեւակայել որ Վահէ, որուն այնքան աջակցած էր Արփիարը տապալելու համար, անոր յաջորդ պիտի կարգէր Սուրէն Պարթեւեանը:

Բայց և այնպէս Վահէ յաջողեցաւ Զօպանեանը իրեն կապուած պահել, չեմ գիտեր ինչ վարպետութեամբ, և Զօպանեան «Անահիտ»ի մէջ ո՛չ թէ միայն դադրեցուց Պարթեւեանի դէմ իր յարձակումները, այլ սկսաւ կատաղօրէն դատարկեցնել Արփիարը՝ ջանալով զայն ծաղրելի դարձնելու:

Արփիարի դէմ բացած պայքարը այնքան տգեղ, այնքան անհարկի ու անիրաւ էր որ ստիպուեցայ «Անահիտ»ի աշխատակցութիւնս դադրեցնել: Ու այսպէս անաւարտ մնաց անոր մէջ սկսած մէկ վէպս «Գործի Մարդիկ»ը, որուն մէջ մէկ քանի Պոլսական ծանօթ դէմքեր ներկայացուցած էի:

Այսպէս ուրեմն բոլոր այդ խնդիրները պատճառ եղան որ իմ երկու վէպերս անաւարտ մնան:

Արփիարի դէմ մղուած պայքարը՝ որ իմ ենթադրած սահմաններէս շատ հեռուն անցած էր՝ ստիպեց զիս բոլորովին հեռանալու Արշակ Զօպանեանէն ու վահէ Արզուեանէն:

Նոյն միջոցին Լեւոն Բաշալեան ալ թողած էր Լոնտոնը և եկած Բարիզ հաստատուած:

Այն ատենն էր որ գաղափար յղացանք փոքրիկ ամսաթերթ մը հրատարակելու, երգիծական ուղղութեամբ, հարուածելու համար մեր գաղափարի հակառակորդները: Այս տետրակին տպագրութեան ծախքը, ամէն մէկ թիւի համար 50 ֆրանք, ստանձնեցին եղբայրս՝ Հրանդ Օտեան, Լեւոն Բաշալեան, տօքթ. Պ. Բօլօլեան, Գալփաքճեան և ուրիշ անձ մը՝ որուն անունը չեմ յիշեր:

Թերթին անունն էր «Ազատ խօսք»: Արփիարի՝ որ տակաւին Պրայթն կը գտնուէր, կ'աշխատակցէր մեզի: Աւաջին թիւին մէջ իսկ «բաց նամակ» մը կար Աղեքսանդր Մանթաշեանի ուղղուած, որուն մէջ ամենաբուռն յարձակում մը կ'ընէինք իրեն դէմ իբրեւ հայ մուրացկանութեան քաջալերիչ մը: Յետոյ, ծայրէ ծայր յարձակումներ Արշակ Զօպանեանի, Մինաս Չերազի, Հախումեանցի, ևն. դէմ:

Այս պարսաւատետրը առաջին թիւէն ջերմ ընդունելութիւն գտաւ թէ՛ Բարիզի հայ գաղութին և թէ՛ բոլոր արտասահմանի Հայերուն կողմէ: Յայտնի է որ մեր մէջ հառհառութիւնը, անիրաւ թէ արդարացի, միշտ ընդունելութիւն կը գտնէ:

«Ազատ խօսք» միայն չորս թիւ հրատարակուեցաւ Բարիզի մէջ, որովհետեւ յետոյ վերադարձայ Եգիպտոս, ուր ընդհատաբար շարունակեցի «Ազատ խօսքի» հրատարակութիւնը՝ որուն ամբողջ թիւերը 70ի կը հասնին:

Արփիար, ա'լ բոլորովին քաշուած Հնչակեան կուսակցութենէն, 91ի վերջերը եկաւ Բարիզ, նիւթական շատ անցուկ վիճակի մը մէջ:

Իր լայնեզր աղտոտ գլխարկովն ու մօրուքովը վտանգաւոր անիշխանականի այնպիսի կերպարանք մը ունէր որ մէկ քանի պանդոկապետներ մերժեցին սենեակ տալ իրեն և ի վերջոյ ստիպուեցանք երաշխաւոր մը գտնել որպէսզի կարելի ըլլար զինքը տեղ մը տեղաւորել:

Այդ միջոցին ես Ռիշըլիէօ փողոցը չորս սենեակէ բաղկացած փոքրիկ բնակարան մը կը նստէի առանձին:

Այդ բնակարանը բարեկամ մը վարձած ու կահաւորած էր և յետոյ իր գործերուն բերումով ստիպուած էր Բարիզէն հեռանալ և որովհետեւ տակաւին պայմանաժամուն լրանալուն վեց եօթը ամիս կար, իմ տրամադրութեանս տակ դրած էր զայն:

Միայն թէ վարձքը ամբողջովին վճարած չըլլալով՝ դռնապանը գրաւի տակ առած էր կարասիները:

Որովհետեւ պարապ ննջարան մը կար՝ իմ կարգիս ես ալ զայն տրամադրեցի Արփիարին, գոնէ պանդոկի վարձքէն ազատուլու համար:

Արփիար եկաւ հաստատուեցաւ այդ կնճռոտ բնակարանին մէջ, հետը բերելով երկու վերմակ, որոնք նոյնպէս գրաւի տակ առնուեցան:

Բայց միայն բնակարանը բաւական չէր. հարկ էր նաև փոքերնիս կշտացնել և ասոր համար սկսանք մաքսանենգութեամբ տան մէջ գտնուած մանր մուկներ իրեղէնները փախցնելով ու վաճառել:

Ամէն առտու տունէն դուրս կ'ելլէինք վերարկունիս տաւապայմանօրէն ուռեցուցած և կը վերադառնայինք բոլորովին թեթեւցած: Սեղանի սպաս, գիրք, կերակուրի անօթներ, փոքրիկ հայելիներ, պնակ ևն. կամաց կամաց դուրս կրե-

ցինք՝ մինչև որ օր մը դռնապանը նշմարեց Արփիարի վերադարձին տակէն կախուած կասկարայ մը:

Հարկ եղաւ խնդիրը անուշ տեղը կապել դռնապանին մեծկակ հայելի մը նուիրելով իրեն կաշառք:

Չմեռն վրայ հասած էր և կը մտէինք տանը մէջ:

— Կարասիները դուրս չենք կրնանք հանել, լա՛ւ, ըսի Արփիարին, բայց կրնանք տեղւոյն վրայ սպառել:

— Ինչո՞ւ համար:

— Տաքնալու համար պարզապէս:

— Կարասիները դրաւի տակ առնուած ատեն մի առ մի չեն արձանագրուած:

— Ո՛չ, տակաւին այդպիսի գործողութիւն մը չեղաւ, միայն ինծի արդիւնքին տեղափոխութիւն ընել կամ ու է կարասի դուրս հանել:

— Ուրեմն անպատեհութիւն մը չի կայ...:

Նախ աթոռները սկսանք այրել, յետոյ դարակները և այս ընթացքով թերեւս ամբողջ կարասիները կրակը նետուէին, եթէ ծանօթ մը չներկայանար և չառաջարկէր մնացած կարասիները ծախու առնել՝ վճարելով տան տիրոջ պահանջը:

Սակարկութեան մասին դիւրաւ համաձայնեցանք և բնակարանի վարձքը ամբողջութեամբ վճարելէ ետքը 200 ֆրանքի մօտ գումար մըն ալ մնաց մեզի:

Արփիար, ինչպէս ըսի, մեծ սիրահար մըն էր անուշեղէնի:

Երբ միասին կը բնակէինք առտու մը մտաւ սենեակքու տրախութեամբ գոչելով.

— Երուանդ, մեծ գիւտ մը ըրի:

— Ի՞նչ, հայկական խնդրին լուծո՞ւմը գտար:

— Աւելի կարեւոր բան մը:

— Ըսէ՛ տեսնենք:

— Պօղաչաճի խանութ մը գտայ:

— Ո՞ւր տեղ...:

— Բուն իսկ Բարիզի կեդրոնը, Ֆօպուռ Մօնմաութրի մէջ...:

— Իրա՞ւ կ'ըսես:

— Ել, շուտ, քեզ տանիմ ցուցնեմ: Միայն թէ դժբախտութիւն մը կայ...:

— Ի՞նչ դժբախտութիւն:

— Պօղաչային հետ շաքար չեն տար կոր:

— Կարելի է պանիրով է:

— Ո՛չ, քիչ մը առի կերայ, առանց պանիրի է... ապուշ Ֆրանսացիները իրենց բերնին համը չեն գիտեր:

Գացինք կարկանդավաճառին քով, որ իրաւցնէ պօղաչայի պէս խմորեղէն մը կը վաճառէր:

— Ասիկա քաղաքակրթուած պօղաչա մըն է, ըսի Արփիարին կասկածոտ երեւոյթով մը:

— Չէ՛, պատասխանեց հաստատ չեչտով մը, բո՛ւն իսկ մեր պօղաչան է, մարդը երկար բարակ հարցուփորձեցի, խանութին տէրը ժամանակին Բարիզի օսմանեան դեսպան ձէմիլ փաշայի խոհարարն է եղեր, միասին Պոլիս գացեր է և հոն փաշային հրամանով մասնաւորաբար աշխատեր է պօղաչա շինել սորվելու համար, միայն թէ շաքար չունի որպէս զի վրան ցանեմ...:

Այս շաքարի հարցը մղձաւանջ մը եղած էր Արփիարի համար. ի վերջոյ անոր ալ ճարը գտաւ: Ամէն առտու կտոր մը կունտ շաքար կը դնէր գրպանը, կ'երթար խմորեղէնը կ'առնէր ու մէյ մը շաքարը, մէյ մը խմորեղէնը կրծելով իր նպատակին կը հասնէր:

* *

Արչակ Չօպանեան Բարիզի մէջ երեք մեծ գաղափարներու կը հետապնդէր, երեքն ալ իրարմէ օգտակար, իրարմէ ազգաչէն, իրարմէ վսեմ, եթէ կ'ուզէք:

Ասոնց առաջինն էր Դաշնակցական և Հնչակեան կուսակցութիւնները իրարու միացնել և ասոր իրրեւ բնական հետեւութիւն՝ ինք ըլլալ միացեալ կուսակցութեանց նախագահը կամ աթոռակալը:

Այս նպատակին յաջողութեան համար ամբողջ ամիսներ տենդային թղթակցութիւն մը մշակած է աշխարհի չորս կողմերուն՝ և մանաւանդ ժընէվի Արեւմտեան բերօյին հետ ապարդիւն կերպով: Ի վերջոյ ժընէվէն ստացած բաւական կծու նամակ մը իրեն հասկցուց թէ հարկ էր իսպառ հրաժարիլ աթոռակալութենէն:

Արշակ Չօպանեանի երկրորդ գաղափարն էր Բարիդի մէջ հիմնել հայկական բարձրագոյն վարժարան մը, Հայ հարուստներու օժանդակութեամբ, որուն բնական հետեւութիւնը պիտի ըլլար վարժարանի տնօրէնութեան պաշտօնին իրեն յանձնուիլը:

Այս գաղափարը մէջտեղ նետեց Անահիտի միջոցաւ, մէկ կողմէն ալ աշխատելով բերանացի կամ գրաւոր կերպով հաւուստները համոզելու:

Այս առթիւ Ա.գաւ խօսքի մէջ ֆանթէզի մը գրեցի, որուն մէջ կը պատմէի թէ Մանչէսթրի ծանօթ Հայ վաճառականներէն պարոն Թօքաթլեան, որուն ագահութիւնը ամէն մարդ գիտէր, իբր թէ քսան հազար ոսկի նուիրած էր Եւրոպայի մէջ Հայ բարձրագոյն վարժարան մը կառուցանելու համար և քսան հազար ոսկի ալ տուած էր իրրեւ եկամուտ այդ հաստատութեան: Յետոյ մանրամասնութեանց մէջ մտնելով՝ ըսած էի թէ այդ քսան հազար ոսկի եկամուտը պիտի յատկացուի փղոսկրի հանքերու արժեթուղթեր գնելու:

Այս անհեթեթութիւնը աւելի ծաղրական դարձնելու համար աւելցուցած էի որ Հնդկաստանի մէջ ժամանակաւ փիղերը կը պաշտէին և անոնց մարմինները մասնաւոր գերեզմաններու մէջ կը թաղէին և թէ այժմ այդ գերեզմանները, որոնց տեղը մի առ մի յիշած էի, անգլիական ընկերութիւն

մը առած է փիղերու ոսկորները շահագործելու համար: Այս էր ահա՝ փղոսկրի հանքերը, որոնց արժեթուղթերը իբր թէ հարիւրին 6 շահ կը բերէին:

Ի վերջոյ կ'աւելցնէի թէ Թօքաթլեան պայման դրած է որ բարձրագոյն վարժարանը Գերմանիոյ մէջ շինուի և անոր տնօրէնը Գերմանացի մը ըլլայ:

Չօպանեան այդ ֆանթէզին կարդալով, զոր իրրեւ լուրջ ընդունել կարելի չէր քիչ շատ խոհական մէկու մը համար, կատարելապէս կլլած էր փղոսկրի հանքերը և յաջորդ Անահիտին մէջ բուռն յօդուածով մը կը դատապարտէր երեւակայական բարերարը, որ իր վարժարանը փոխանակ Բարիդի մէջ կառուցանել տալու՝ Գերմանիոյ մէջ հաստատել կ'ուզէր:

Բայց միայն Չօպանեանը չէր այդ ֆանթէզին կլլողը: Պոլսոյ թերթերն ալ այդ մեծ աւետիսը տուին, ըսելով որ Մանչէսթրիացի մեծահարուստ Մ. էֆ. Թօքաթլեան 40,000 ոսկի նուիրած է Եւրոպայի մէջ Հայ բարձրագոյն վարժարան մը հիմնելու համար:

Ի վերջոյ խեղճ մարդը ստիպուեցաւ Պոլսոյ թերթերուն մէջ հերքում մը տալ լուրի մը համար, որ միմիայն Արշակ Չօպանեանի համար հնարուած էր:

Եանէսքօի զրկած գաւառական բառերու հաւաքածոյէս ետքը՝ այս երկրորդ խաղն էր որուն զոհ կ'երթային լուրջ համարուած անձերը:

Չօպանեանի երրորդ գաղափարն էր Հայ Բարեգործական Ընդհ. Միութիւն մը կազմել, որուն վարիչը պիտի ըլլար, բնականաբար ինք:

Ասոր համար բաւական արիւն քրտինք թափեց. ծրար գիրը չինեց, վարչական խորհուրդ կազմեց, գնաց եկաւ, մարդիկ համոզեց, բայց, ափսոս, նախախնամութիւնը այնպէս վճռած էր որ իր յղացած գաղափարը Պօղոս փաշա նուապար պիտի իրագործէր, տարիներ ետքը, Եգիպտոսի մէջ:

Այդ միջոցներուն էր որ Բարիդի հայ գաղութին մէկ մասին մէջ բուռն պայքար մը սկսաւ Զօպանեանի դէմ:

Այդ պայքարը, անմիջապէս ըսեմ, անիրաւ էր: Զօպանեանի դէմ այնպիսի անհեթեթ ամբաստանութիւններ մէջտեղ դրին՝ որոնք ու է իրական հիմ չունէին:

Նիւթը այնքան փափուկ է որ չեմ ուզեր այստեղ յիշել, սաչափ ըսեմ միայն որ այդ միջոցին Զօպանեանի հակառակորդ ըլլալով հանդերձ՝ պարտք զգացի զինքը պաշտպանել այդ ձրի զրպարտութիւններուն դէմ: Բայց հոսանքը այնքան բուռն էր որ Պատուոյ Ատեան մը կազմուեցաւ իրեն դէմ բանաձեւուած ամբաստանութիւնները քննելու և անոնց մասին վճիռ մը տալու համար:

Այդ Պատուոյ Ատեանը՝ որուն անդամներէն մէկ քանին Զօպանեանի կատաղի հակառակորդներն էին, հակառակ վկաներու բացայայտ յայտարարութիւններուն, որոնք իր անմեղութիւնը կ'ապացուցանէին եղած ամբաստանութեանց մասին, երկդիմի վճիռ մը տուաւ:

Ասիկա սակայն բաւական չհամարուեցաւ, հակառակահանները որոշեցին միթինկ մը գումարել ընդդէմ իրեն և Ռիւ Քատէի մէջ Ֆրան-Մատոններու մեծ սրահը վարձեցին:

Միթինկը ընդդիմաբանական էր, այսինքն Զօպանեանի կուսակիցներն ալ խօսելու իրաւունք ունէին:

Ծանօթ դերասան Արմէնեան, որ այն ատեն դերասանութեան ուսանող էր Բարիդի մէջ՝ ի նպաստ Զօպանեանի խօսեցաւ, իրեն հետեւեցաւ նաև Գրիգոր Գալֆայեան: Սրահը ամբողջ սկսաւ նախատել և սպառնալ բանախօսներուն՝ մինչև իսկ ընդդիմութիւններ մէջտեղ ելան և միթինկը ցրուեցաւ ընդհանուր խառնաշփոթութեան մէջ, ամփոփոյ բանաձեւ մը քուէարկելով Զօպանեանի դէմ:

Ասիկա պատճառ եղաւ սակայն որ ջուրը իյնար Զօպանեանի երրորդ գաղափարը, այն է Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը:

Սուրէն Պարեան

Անկէ ետքը նորանոր գաղափարներ յղացաւ կարծեմ, որոնց ամէնքն ալ անգործադրելի մնացին:

Գեղեցիկ գաղափարներու ճակատագիրն է ասիկա:

★ ★

1901ի տիեզերական արուեստանդէսին ատեն բաղմաթիւ Հայեր եկած էին Բարիդ բախտ փնտռելու. անոնց մէջ կային նաև Հայուհիներ՝ որոնք կը յուսային շատ զբամ շահիլ արեւելեան պարեր խաղալով:

Կը յիշեմ երկու քոյրեր՝ որոնք Եգիպտոսէն եկած էին բաւական դրամագլխով ու մեծամեծ յոյսերով:

Որովհետեւ զիրենք Եգիպտոսէն կը ճանչնայի՝ խորհուրդ

տուի որ հրաժարին իրենց յայրատ պարերէն, որոնք երբեք նորութիւն մը չէին կրնար ըլլալ Բարիզցիներուն համար:

Իրենց վրայ այնքան մեծ համարում ունէին, այնքան չփացած էին Եգիպտոսի մէջ իրենց գտած ընդունելութենէն որ չուզեցին հետեւիլ խորհուրդիս և արուեստաճանդէսին մէջ ամենասուղ վարձքով փոքրիկ սրահ մը վարձեցին ներկայացումներ տալու համար:

Իրենց սրահին ճիշտ քովիկը ուրիշ սրահ մը կար, ուր Բարիզուհի մը «գեղեցիկ Ֆաթմա» անունին տակ, նոյնպէս արեւելեան պարեր կը ներկայացնէր: Երկու մրցակիցներուն մէջ տարբերութիւնը այնքան մեծ էր ի նպաստ Բարիզուհիին որ գրեթէ պարապ սրահի մը առջեւ իրենց ներկայացումները կուտային մեր խեղճ Հայուհիները, որոնք իրենց բոլոր դրամագլուխը վրայ տալէ ետքը՝ պարտքի տակ ալ մնացին և կծիկը դնելով մեկնեցան Բարիզէն:

Այդ ցուցանդէսը ուրիշ շատ հայերու ալ յուսախաբութեան պատճառ եղաւ: Մէկը մածուն ծախելով կը յուսար հարստանալ և փճացաւ, ուրիշ մը իր ապագան չինել կը կարծէր: *հեքիմ: հեքիմսի* ծախելով ու սնանկացաւ և այսպէս ուրիշներ:

Մածուն չինողը սակայն՝ որ բաւական ճարպիկ ու ձեռներէց մէկն էր, ի վերջոյ յաջողեցաւ կացութիւնը փրկել:

Պարսից Մուղաֆէրէտին չափ Բարիզ այցելած ատեն այդ մարդը պատուական մածուն մը կը չինէ ու նուէր կը տանի Իրանի Վեհապետին, որ չափազանց գոհ կը մնայ այդ նուէրէն և հրաման կ'ընէ որ զայն վարձատրեն:

Շահին հետեւորդներէն մին կը կանչէ մածուն նուէր տանող հայր և կ'ըսէ.

— Մեր Վեհափառ տէրը շատ գոհ մնաց ձեր մածունէն և յանձնարարեց որ ձեզի դրամական նուէր մը ընենք, ահաւասիկ 500 ֆրանք:

— Ո՛հ, կը պատասխանէ խորամանկ Հայը, ևս դրամ

չեմ ուզեր, այլ կը փափաքիմ Նորին Վեհափառութեան ծառայութեան մէջ մտնել:

— Ի՞նչ կրնաս ընել, մասնաւոր արհեստ մը ունի՞ս մածուն չինելէ ուրիշ:

— Ամէն բան կ'ընեմ, կը պատասխանէ մարդը ինքնավստահ դէմքով:

— Լա՛ւ, վաղը եկուր զիս տես:

Հետեւեալ օրը կրկին կը ներկայանայ Շահին հետեւորդին:

— Թոչուն խնամել գիտնո՞ւ, կը հարցնէ Պարսիկը:

— Մասնագիտութիւնս է, կը պատասխանէ Հայը:

— Ուրեմն շատ աղէկ եղաւ, կը շարունակէ միւսը, մեր Վեհափառ տէրը շատ մը հազուագիւտ թոչուններ գնած է, որոնք միասին Թէհրան պիտի տանինք. այդ ամէն մէկ թոչունը իրեն յատուկ ուտելիքը ունի ու մասնաւոր խնամքի կը կարօտի. քանի որ քու մասնագիտութիւնդ է, քեզ Վեհափառ Շահին թոչնապետ կ'անուանենք:

Հայը իր երախտագիտութիւնը կը յայտնէ և կուգայ մեզի ուրախ լուրը հաղորդելու:

Թոչունները տակաւին թոչնավաճառներու խանութները կը գտնուէին, ուր կը դիմէ ինքնակոչ թոչնարոյժը և ամէն մէկ թոչունի յատուկ կերը կ'առնէ, ինչպէս նաև տեղեկութիւններ կը ստանայ անոնց տրուելիք խնամքներուն մասին:

— Կարծեմ, ըսի իրեն երբ մեկնելու առթիւ եկաւ մնաս բարով ըսելու, մինչև որ Թէհրան հասնիք թոչուններէն եւ ոչ մին ողջ պիտի մնայ:

— Ինձի ալ այնպէս կուգայ. պատասխանեց, որովհետեւ քառասուն թոչուն ունինք, որոնց ամէն մէկը իր մասնաւոր ուտելիքն ու խմելիքը ունի:

Մարդը մեկնեցաւ և ամիսներ յետոյ իրմէ նամակ մը ըստացայ, որուն մէջ կը ծանուցանէր թէ պատուանշան ստացած էր Շահէն՝ թոչնարուծութեան մէջ իր ցոյց տուած կարողութեանը համար:

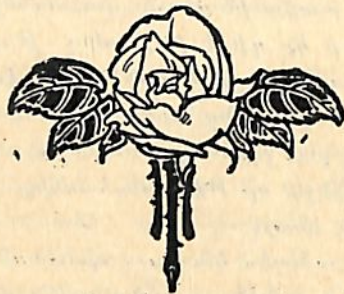
Այս առթիւ քանի մը մանրամասնութիւններ ալ պատմած էր :

Ուղեւորութեան միջոցին՝ մէկ շողեկառքէ ուրիշ շողեկառք փոխադրուած ատեննին՝ Ռուսիոյ սահմանազլխին վրայ, թռչուններու մասնաւոր հատիկներու ամբողջ ծրարները կը կորսնցնէ և կը ստիպուի հացի փշրանքով կամ սովորական կորեկներով կերակրել իրեն խնամքին յանձնուած թռչունները :

Ճամբորդութեան միջոցին երբեմն այդ նախնական սընունդն ու ջուրն ալ կը պակսի խեղճ թռչուններուն. այսուհանդերձ ամէնքն ալ ողջ առողջ կը հասնին պարսկական մայրաքաղաքը :

Այս անակնկալ յաջողութիւնը վերջնականապէս կը նուիրադործէ Հայ Բախտախնդրին թռչնաբուծական կարողութիւնը :

Մարդը Թէհրան կը մնայ մինչև Մուղաֆէրէտտին Շահին մահը և անկէ ետքն ալ արքայական ֆէրմանով մը կը մեկնի հոնկէ, կուրծքը պատուանշանով մը զարդարուած :

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Բարիքի երիսասարդ Քրիստոնէից ընկերութիւնը. — Աժան կերակուր, աժան լոգանք. — Ս. Գրքի ընթերցում. — Յաջող սկզբնաւորութիւն մը. — Հակախօսական ընկերութիւնը եւ իր նախագահը. — Ջուրով զինուութիւն. — En Avant քերթը. — Փրկութեան բանակը. — Իր սպաները եւ զինուորները. — Ճակատամարտի լուրեր. — Մարմնամարզական աղօթք. — Հրապարակային խոսուլանութիւն. —

Բարիդ օր մը, բարեկամներէս պարոն Սեդրակ Ամպարեան երբ ճաշարաններու սղութեան մասին գանգատ կը յայտնէի, — Ես հիանալի կերպով կը ճաշեմ 90 սանդիմի, ըսաւ ինծի :

90 սանդիմը հազիւ չորս զրուշ կ'ընէ և այս բանը անհաւատալի թուեցաւ ինծի :

— Ի՞նչ կ'ուտես այդքան դուժարի փոխարէն, հարցուցի :

— Նախ աղանդեր, յետոյ պնակ մը առատ միս, յետոյ բանջարեղէն, յետոյ անուշեղէն, պանիր, պտուղ, գաւաթ մը գինի և գաւաթ մըն ալ սուրճ...

— Կատակ կ'ընես, գոչեցի :

— Ընդհակառակը, չա՛տ լրջօրէն կը խօսիմ... և ամէնքը այս չէ, շարունակեց, այն հաստատութեան մէջ ուր կը ճաշեմ, ընթերցասրահ, խաղասրահ և գրատուն մը կայ յաճախորդներուն տրամադրութեան ներքեւ, ամէնքն ալ չքեղօրէն լուսաւորուած ու կահաւորուած ու ելեկտրական լոյսերով ողողուն :

— Ի՞նչ կ'ըսես :

— Սպասէ՛ դեռ : Հաստատութիւնը ունի նաեւ բազմաթիւ լոգարաններ ուր, 10 սանդիմի փոխարէն, կրնաս տաք-

ջուրով պատուական լոգանք մը առնել, օճառը հաստատութեան վրայ ըլլալու պայմանաւ...

— Ձեմ հաւատար, անկարելի է, պարզապէս քթիս կը ինդաս կոր:

— Դեռ չաւարտեցի, շարունակեց Ամպարեան անյողդողդկերպով, հիւանդ ըլլալու պարագայիդ հաստատութեան բըժիշկը կուգայ ձրիաբար դարմանելու քեզի և դեղերդ կը պատրաստուին հաստատութեան մասնաւոր դեղարանին մէջ, միւս դեղարաններէ 100ին 75 պակաս գնով...:

— Բայց չառաջնորդեմ ինծի այդ Աւետեաց Երկիրը, գոչեցի խանդավառուած:

— Մէկ անգամի համար կարող եմ քեզ ճաշելու տանիլ, իբրեւ հիւր, բայց ոչ ամէն օր, պատասխանեց Ամպարեան, եթէ կ'ուզես այս իրիկուն հո՛ն ճաշենք:

— Բայց դուն ի՞նչպէս ամէն օր կրնաս երթալ և ես մէկ անգամ միայն:

— Որովհետեւ ես անդամ արձանագրուած եմ ընկերութեան, պատասխանեց բարեկամս հպարտ դէմքով մը:

— Վա՛յ, մասնաւոր ընկերութեան մը կը պատկանի այդ հաստատութիւնը:

— Բնականաբար... Երիտասարդ Քրիստոնէից ընկերութեան հաստատութիւնն է, Ռիւ Թրէվիզի մէջ, հոյակապ շէնք մը, կատարեալ պալատ մը...:

— Բողոքական հաստատութիւն մըն է ուրեմն:

— Ոտքէն մինչեւ գլուխը:

— Բայց դուն Լուսաւորչական ես կարծեմ:

— Այդ կարեւորութիւն չունի, բաւ է որ ընկերութեան տնօրէն ժողովը համակրի ներկայացող քանտիտային:

— Եւ ի՞նչպէս կարելի է անոր համակրութիւնը շահիլ:

— Հեռու մնալով գինեմոլութենէ, խաղամոլութենէ, բղջարխոնութենէ...

— Այդչափը բաւական է:

— Ասկէ զատ պէտք է բարեպաշտ հաւատացեալ մը ըլլալ:

— Այսինքն կիրակի օրերը ժողովարան երթալ...:

— Այո՛, եթէ Բողոքական ես, իսկ եթէ ո՛չ կրնաս քու եկեղեցիդ յաճախել, այս մասին դիտողութիւն ընող չըլլար, միայն մէկ բան մը պարտաւորիչ է անդամ արձանագրուողին համար:

— Ի՞նչ բան:

— Երեքշաբթի գիշերները ներկայ գտնուիլ Ս. Գրքի ընթերցումներուն և մասնակցիլ աստուածաշնչական վիճաբանութեանց:

— Ես այսօրունէ անդամ պիտի արձանագրուիմ Երիտասարդ Քրիստոնէից Ընկերութեան, յայտարարեցի բարեկամիս, միայն թէ անգամ մը միասին երթանք և ճաշենք որպէս զի կերակուրներուն համը գնահատեմ: Կը կարծեմ որ իմ ընդունելութիւնս դժուարութեան բաղխի:

— Ո՛վ գիտէ, պատասխանեց Ամպարեան կասկածոտ չեչուով մը, այդ մարդիկը քիչ մը դժուարահաճ են և մինչեւ որ քննութեան բովէ մը չանցունեն իրենց ներկայացողը, զայն անդամ չեն արձանագրեր:

— Կ'անձնիմ այդ քննութեան բովէն, ըսի ինքնավստահ դէմքով մը:

— Ուրեմն լաւագոյն կ'ըլլայ որ Երեքշաբթի իրիկուն մը երթանք ճաշի, որոգէս զի ճաշէն ետքն ալ կարենաս անպատօն կերպով մասնակցիլ Ս. Գրքի ընթերցումին: Եթէ վիճաբանութեան խառնուիս և լաւ տպաւորութիւն մը թողուս տընօրէն պարոն Փիքի վրայ, գործը շատ կը դիւրանայ:

— Պիտի ջանամ ամբողջ աստուածաշնչական հմտութիւնս օգնութեան կոչելու:

Երեքշաբթի իրիկուն արդարեւ ժամադիր եղանք բարեկամիս հետ ու միասին ուղղուեցանք Ռիւ Թրէվիզ, որ մեծ Պուլվարներու մօտիկ փողոց մըն է:

Փառաւոր շէնքէ մը, որուն մուտքէն վրայ քանդակուած

էր «Երիտասարդ Քրիստոնէից Ընկերութիւն» բառերը, ներս մտանք և մարմարեայ սանդուխէ մը վեր ելլելով հասանք առաջին յարկը: Ընդարձակ սրահէ մը անցնելէ ետքը հասանք ճաշարանը, որ եկեկտրական լոյսերու մէջ կը շողար: Քառասունէ աւելի երիտասարդներ 18էն 25 տարեկան արդէն փոքրիկ սեղաններու շուրջը նստած կը ճաշէին: Մենք ալ նստանք պարսպ սեղանի մը քով:

Առաջին անգամ աչքիս զարկաւ ճաշարանի պատերուն վրայ փակցուած Թատրոնի ազդագիրի պէս խոշոր յայտարարութիւն մը որ սա բառերով կը սկսէր «Կ'ԱՄԲԱՍՏԱՆԵՄ»: Նոյն միջոցին Տրէյֆիւսի խնդրին տաք առնն էր և Էմիլ Զօլա իր նշանաւոր յոգուածը «Կ'ամբաստանեմ» վերնագրով հրատարակած էր ՕՌՕՌԻ մէջ: Պատէն կախուած յայտարարութիւնն ալ Զօլայի յոգուածին հետեւողութեամբ գրուած սապէս կը սկսէր.

«Կ'ամբաստանեմ ալքօլը որ մայրն է ամէն չարիքներու:

«Կ'ամբաստանեմ ապսէնթը որ առողջութիւնը կը փճացնէ և մարդս ոճրագործութեան կը մղէ:

«Կ'ամբաստանեմ ամէն փիքօնը որ ստամոքսը կը խանգարէ:

«Կ'ամբաստանեմ գինին որ բանականութիւնը կորսնցնել կուտայ:

Վերջապէս յայտարարութիւնը կ'ամբաստանէր բոլոր ոգելից ըմպելիները:

Այս յայտարարութիւնները ճաշարանին պատերուն միակ զարդարանքը կը կազմէին:

Գալով կերակուրներուն՝ իրաւցնէ համեղ ու առատ էին և Ամպարեան բարեկամս չէր չափազանցած: Սեղանը և ըսպասները մաքրութեամբ կը փայլէին և մարդ ճոխ ճաշարանի մը մէջ կը զգար ինքզինքը:

— Ուրեմն գինի չպիտի՞ կրնանք խմել, հարցուցի բարեկամս:

— Գաւաթ մը իրաւունք ունինք խմելու, բայց ո՛չ աւելի,

գինիին տեղ կրնաս դաւաթ մը գարեջուր ալ խմել, իսկ ես ո՛չ մին ո՛չ միւսը կը խմեմ այստեղ. այլ գաւաթ մը կաթ միայն:

— Ինչո՞ւ համար:

— Կաթ խմողները աւելի յարգանք ու համարում կը վայելեն...

— Ուրեմն ինծի համար ալ գաւաթ մը կաթ տալապէ՛... և իմ տեղս դո՛ւն խմէ:

Ճաշէն յետոյ ուղղուեցանք ընթերցասրահը ուր մէկ քանի լուրջ թերթեր, պատկերադարձ պարկիշտ հանդէսներ և պարբերականներ սփռուած էին մեծ սեղանի մը վրայ:

Պահ մը անօրէն Պ. Փիք ներս մտաւ: Բարեկամս զիս իրեն ներկայացուց և ըսաւ թէ կը փափաքէի անդամակցիլ Երիտասարդ Քրիստոնէից Ընկերութեան:

— Լա՛ւ, բայց այդ մասին յետոյ կրնանք խօսիլ, պատասխանեց Պ. Փիք չոր ձայնով մը:

— Բարեկամս կը փափաքի որ այս իրիկուն ներկայ գտնուի Ս. Դիրքի ընթերցումին, շարունակեց Ամպարեան:

— Շատ աղէկ, իբրեւ հիւր զինքը սիրով կ'ընդունինք:

— Բարեկամս Ս. Դիրքը ուսումնասիրած է բաւական, շարունակեց Ամպարեան իմ ընդունելութեանս ճամբան հարթելու համար:

Պարոն Փիք թերահաւատ քմիծաղով մը պատասխանեց.

— Լա՛ւ, լա՛ւ:

Յայտնի էր որ շատ հաւատք չունէր իմ աստուածաշնչական հետեւութեանս վրայ և կը կռահէր թէ աւելի ածանկերակուր ուտելու՝ քան թէ Ս. Գրքէն ընթերցումներ լսելու համար էր որ կ'ուզէի անդամ գրուիլ Երիտասարդ Քրիստոնէականներուն:

Ընթերցասրահին մէջ բաւական մնալէ ետքը, վերջապէս զանգակի հարուած մը մեղի իմացուց թէ հոգեկան ժամանցքի ատենը եկած էր:

Բարեկամս և ես, միւս ներկաներուն հետ, ուղղուեցանք ուրիշ ընդարձակ սրահ մը որուն մէջտեղը երկար սեղան մը դրուած էր, կանանչ չուխայով ծածկուած: Ամէնքս ալ բոլորուեցանք սեղանին շուրջը լուռ ու մտամոլոր: Դիտեցի շուրջս զանուոք երիտասարդներուն գէմքերը որոնց ամէնուն վրայ ալ ձանձրոյթը իր ծանր կնիքը դրոշմած էր: Այդ բոլոր անդամներն ալ միմիայն աժան կերակուրի, լոգանքի ու տաքուկ սրահներու սիրոյն համար եկած էին հոն և շաքաթական այս ընթերցումը Դողգոթա մըն էր ամենուն համար ալ որուն յանձնառու կ'ըլլային միւս առաւելութիւններուն սիրուն:

Պ. Փիք ներս մտաւ, ձեռքը Ս. Գիրք մը բռնած և սեղանին գլուխը անցաւ: Ամենքս ոտքի ելած էինք և այդ դիրքով ու աչքերնիս գոց մտիկ ըրինք «Հայր մեր»ը զոր տնօրէնը ցած ձայնով արտասանեց, այն լալկան ու միօրինակ շեշտով որ յատուկ է բողոքականներուն:

Յետոյ նստեցանք և Պ. Փիք գիրքը բանալով սկսաւ կարդալ:

Թագաւորաց գիրքէն հատուած մըն էր որուն մէջ կը պատմուէր թէ Դաւիթի զինուորները տաճարէն վերցուցած ու կերած էին զոհի սահմանուած ուտելիքները և թէ ասոր համար Տէրը զանոնք մահուամբ պատժած էր:

Ամբողջ գլուխը կարդալէն ետքը, որուն թերեւս հազիւ քանի մը հոգի ուշադիր հետեւեցաւ, տնօրէնը գիրքը դոյնեց և հարցուց.

— Ուշադրութեամբ լսեցի՞ք այս պատմութիւնը:

— Այո՛, այո՛, գոչեցին ամէն կողմէ:

— Ըմբռնեցի՞ք անոր մէջ ծածկուած բարոյականը:

— Այո՛, այո՛:

Պ. Փիք ներկաներէն մէկուն դառնալով ըսաւ.

— Պարոն Ժաք, ըսէ՛ք խնդրեմ թէ ի՞նչ է այս պատմութեան բարոյականը:

Պարոն Ժաք՝ որ հաւանօրէն ընթերցումին չէր հետեւած

բնաւ, չփոթած գլուխը վեր առաւ, և տարտամ նայուածքով մը պատասխանեց.

— Դաւիթ այս պատմութեամբ ըսել կ'ուզէ թէ...

— Նախ Դաւիթ ինք բան մը չըսեր բնաւ, ընդմիջեց Պ. Փիք լուրջ ու կտրուկ ձայնով մը:

— Այսինքն Աւետարանը ըսել կ'ուզէ թէ...

— Կարդացած հատուածս Աւետարանէն չէր:

— Մարգարէն ըսել կ'ուզէ թէ...

— Բայց պարոն Ժաք, կը ցաւիմ ըսելու որ բնաւ մտիկ չէք ըրեր կարդացածս, գոչեց Փիք, միշտ լուրջ ու հանդիսական ձեւով մը:

— Մտիկ ըրի, միայն թէ... կակազեց Երիտասարդ Քրիստոնեան չլմորած երեւոյթով մը:

Այն ատեն տնօրէնը ընդհանուրին դարձաւ և հարցուց.

— Ո՞վ կրնայ ըսել թէ Աստուածաշունչի օր գրեքն էր կարդացած հատուածս:

— Ծննդոց գիրքէն, գոչեց մին:

— Աւետացւոց գիրքէն, ըսաւ երկրորդ մը:

— Յսայիի մարգարէութենէն...

Այս խօսքերուն Պ. Փիք մատովը ժխտական նշան մը կ'ընէր:

— Թագաւորաց երկրորդ գիրքէն է, պատասխանեցի նստած տեղէս:

Տնօրէնը որ ինծի չէր նայեր, յանկարծ գլուխը դարձուց.

— Ո՞վ էր խօսողը, հարցուց:

— Ե՛ս, պատասխանեցի:

Ներկաներուն բոլոր նայուածքները իմ վրաս յառած էին:

— Պրավօ՛, ըսաւ պարոն Փիք, ճիշդ պատասխանեցիք:

Յետոյ միւսներուն դառնալով աւելցուց զիս ցոյց տալով.

— Պարոնը հիւր մըն է որ առաջին անգամ ներկայ կը գտնուի մեր հաւաքումին և անգամ ալ չէ Երիտասարդ Քրիստոնէից Ընկերութեան այսուհանդերձ կը տեսնէք որ ձեռք աւելի ընտանի է Ս. Դրքին:

Նոյն միջոցին Սեդրակ Ամպարեանի կուրծքը հպարտութեամբ կ'ուռէր և իր քովը նստողներուն կը փափար։

— Իմ բարեկամս է... ինծի հետ եկաւ։

— Հիմա ուրիշ բան մը պիտի հարցնեմ ձեզի, շարունակեց Պ. Փիք. Ս. Գրքի Նոր կտակարանի մասին մէջ գրեթէ նմանօրինակ պատմութիւն մը կայ։ Այսինքն Տէրը մահուամբ կը պատժէ երկու անձեր, կամ աւելի մանրամասնելու համար, երկու ամուսիններ որոնք նոյնպէս գողութիւն մը կ'ընեն. կրնա՞ք ըսել թէ այս ակնարկած դէպքս ո՞ր պատմուած է։

Ո՛չ ոք պատասխանեց։

— Նոր կտակարանի այն գլուխը որուն կ'ակնարկեմ, բացատրեց անօրէնը, արդէն ձեզի կարդացած եմ ասկէ մէկ երկու ամիս առաջ և անշուշտ ձեր մէջէն յիշողներ պիտի ըլլան, կը խնդրեմ, ամփոփեցէ՛ք ձեր յիշողութիւնը։

— Յուզան՝ որ երեսուն արծաթի մատնեց իր Տէրը, կըմկըմաց երիտասարդ մը՝ բան մը ըսած ըլլալու համար։

Այս խօսքերը ընդհանուր ծիծաղ առաջ բերին։

— Լռութիւն, հրամայեց Պ. Փիք։ Օ՛ն, ջանացէ՛ք յիշելու։

Ի դ՛ուր կ'աշխատէր խեղճ մարդը պատասխան մը ստանալու համար։

Վերջապէս՝ յուսահատած՝ դէպի ինծի դարձաւ։

— Պարոն, ըսաւ, կրնա՞ք արդեօք այս պարոններուն ըսել թէ ակնարկած դէպքս ո՞ր պատմուած է...

— Գործք Առաքելոցի հինգերորդ գլխուն մէջ, պատասխանեցի։

— Ընչո՞ւ է, գոչեց Պ. Փիք խանդավառուած, այո՛, Անանիայի ու Շափիրայի պատմութեան կ'ակնարկէի որ Գործք Առաքելոցի հինգերորդ գլխուն մէջ պատմուած է. կը շնորհաւորեմ ձեզի, պարոն։

Յետոյ ներկաներէն ոմանք մէկ քանի շարադրութիւններ

կարդացին Աւտուածաշնչական նիւթերու վրայ և հաւաքումը վերջ գտաւ։

Երբ հրաժեշտ առնել ու մեկնելու համար մօտեցանք՝ Ամպարեանի հետ՝ պարոն Փիքին քով, այս վերջինը ըսաւ.

— Կը խնդրեմ, հաճեցէ՛ք միասին գրասենեակս գալ, թէյ մը առնելու համար։

— Ամենայն հաճութեամբ, պատասխանեցի։

Գրասենեակը երթալով՝ հաղիւ թէ թիկնաթոռի մը մէջ տեղաւորուած էի՝ երբ Պ. Փիք ըսաւ.

— Մասնաւոր կերպով արդեօք ուսումնասիրած էք Ս. Գիրքը։

— Մանկութենէս ի վեր ընթերցանութեան սիրելագոյն գիրքս եղած է, պատասխանեցի, և թերեւս տասնէն աւելի անգամներ մէկ ծայրէն միւսը կարդացած եմ ու միեւնոյն ատեն ուսումնասիրած եմ Ս. Գիրքի վրայ խօսող մէկ քանի հեղինակներ։

— Կ'երեւայ կոր այսպէս ըլլալը, պատասխանեց Պ. Փիք։

— Ինչպէս կը տեսնէք, բարեկամս ամէն կերպով արժանի է մեր մէջ ընդունուելու, միջամտեց Սեդրակ Ամպարեան, որ հիմա շատ աւելի համարձակութեամբ իմ թեկնածութիւնս առաջ կը քշէր։

— Բարեբախտ պիտի ըլլանք պարոն Օտեանը մեր մէջ ունենալով, փութաց պատասխանել տնօրէնը։

Հարկ էր իսկոյն օգուտ քաղել այս բարեացակամութենէն։

— Անդամակցութեան տոմար չէ՞ք կրնար իսկոյն տալ բարեկամիս համար, հարցուց Ամպարեան։

— Դժբախտաբար անկարելի է, պէտք է որ նախ պարոն Օտեան խնդրագիր մը մատուցանէ և յետոյ վարչութիւնը զայն ընդունի... այս ամէնքը պարզ ձեւակերպութիւններ են, որոնք ս և է արգելքի չեն կրնար բաղխիլ, մանաւանդ որ վարչութեան մօտ ես պիտի ըլլամ իր թեկնածութիւնը պաշտպանող։

— Այդ մասին շատ շնորհակալ ենք, միայն թէ բոլոր այդ գործողութիւնները առ նուազն երկու շաբաթ կը տեւեն :

— Կը ջանանք աւելի շուտով լմնցնել :

Եւ իսկոյն թուղթ մը առնելով՝ խնդրադիր մը խմբագրեց՝ զոր ստորագրեցի և իրեն յանձնեցի :

— Մինչև պաշտօնապէս ընդունուիս արդեօք չե՞մ կրնար գալ այստեղ ճաշել, հարցուցի :

Պ. Փիք վայրկեան մը ճակատը չփեց :

— Կանոնի հակառակ է այդ, ըսաւ, բայց ինչ որ է, ձեզի համար բացառութիւն մը կ'ընենք...

Յետոյ դարակի մը մէջէն երեսուն հատ տոմսակ հանեց և ինծի երկարեց ըսելով :

— Ահաւասիկ երկու շաբաթուան համար օրական երկու ճաշի տոմսակ :

Սովորութիւն էր որ Երիտասարդ Քրիստոնէից հաստատութեան մէջ ճաշողները կանխիկ վճարումով որոշեալ չափով տոմսակներ կ'առնէին տնօրէնէն ու ճաշարանին մէջ ամէն մէկ ճաշի համար տոմսակ մը կուտային ծառային : Արդ, պարոն Փիքի ինձ տուած 30 տոմսակներուն համար հարկ էր 27 ֆրանք վճարել, գումար մը որ կը պակսէր քովս :

— Պարոն, ըսի, կը խնդրեմ թո՛ղ մնան առ այժմ այդ տոմսակները, որովհետեւ այսօր ի վիճակի չեմ անոնց փոխարժէքը վճարելու :

— Հոգ չէ, հոգ չէ, գոչեց մարդը, և ձեր տեղը կը վճարեմ և յետոյ դուք ինծի կը հատուցանէք :

— Շատ շնորհակալ եմ :

Այսպէս ուրեմն՝ Դաւիթ մարգարէին զինուորները և Անանիա ու իր կինը տասնընէնդ օրուան կերակուրս ապահովեցին :

Շաբաթ մը ետքը արդէն իսկ երիտասարդ Քրիստոնէից ընկերութեան անդամ ընտրուած էի շնորհիւ Պ. Փիքի, որ

կ'երեւայ թէ իմ Աստուածաշնչական ծանօթութիւններու մասին խանդավառութեամբ խօսած էր Վարչական ժողովին :

Ա՛լ անկէ ետքը, ամէն երեքշաբթի գիշեր, սկսայ նորաշոր ապացոյցներ տալ իմ կրօնական հատութեանս վրայ, այն աստիճան որ վարչական ժողովի անդամները հետաքրքրուեցան ինձմով և ուղեցին հետո ծանօթանալ : Ընկերութեան միւս անդամները տեսակ մը ակնածանք կը զգային ինծի հանդէպ և շատ անգամ կը խնդրէին որ Երեքշաբթի գիշերները օգնութեան հասնիմ իրենց :

Երբ 30 տոմսակներս աւարտեցան, ուրիշ 30 տոմսակ ևս տուաւ Պ. Փիք, միշտ ապառիկ ըլլալու պայմանաւ : Յետոյ կրկին երեսուն տոմսակ և այսպէս շարունակուեցաւ երկու ամիսէն աւելի :

Օր մը, վերջապէս պարոն Փիք պարտ համարեց զիս իր գրասենեակը հրաւիրել :

— Պարոն, ըսաւ, ձեր պարտքը հարիւր ֆրանքի հասաւ, մենք սովորութիւն չունինք ապառիկ տոմսակ տալու և ձեզի համար բացառութիւն մըն էր ասիկա :

— Դիտեմ, պատասխանեցի, և ասոր համար շնորհակալ եմ :

— Ե՞րբ կը յուսաք հատուցանել ձեր պարտքը :

— Առաջին առթիւ :

— Այսինքն...

— Պ. Փիք, գիտէք որ ես փախստական մըն եմ, ստացուածքներս ու նկամութիւններս Ապոլիւ Համիտը գրաւած է, այս պարագաներուն ներքեւ շատ դժուար է ինձ որոշապէս ըսել թէ ե՞րբ ի վիճակի պիտի ըլլամ վճարելու... Եթէ Թուրքիոյ մէջ քաղաքական մեծ փոփոխութիւն մը յառաջ գայ, վստահ եղէք որ...

— Հասկցայ, հասկցայ, ընդմիջեց տնօրէնը, կ'երեւայ որ Արեւելեան խնդրին լուծման հետ կապուած է ամէն բան :

Յետոյ, պահ մը խորհելէ ետքը, շարունակեց :

— Ձեր պարտքան ներկայացուցի արդէն վարչական խոր-

հրդին որուն անդամները մեծ համարում ունին ձեր վրայ և ըսին որ եթէ երբեք մեր հաստատութեան ձեր ունեցած պարտքը չէք կրնար վճարել, կրնանք դայն չպահանջել ձեռքէ, իսկ գալով ապագային՝ կարելի է ուրիշ կարգադրութիւն մը ընել...

— Ի՞նչ կարգադրութիւն, հարցուցի հետաքրքրուած:

— Կարգադրութիւն մը որով ասկէ ետքը ճաշի ծախքերէն ազատ ըլլաք:

— Ի՞նչպէս կարելի է այդ:

— Հիմա բացատրեմ: Նախ կարծեմ թէ արքայի համոզուած հակառակորդ մըն էք:

— Տարակոյս չիկայ:

— Թերեւս բնաւ չէք գործածեր:

— Ճաշի վրայ քիչ մը գինի միայն... Գիտէք Պօղոս Առաքեալ այդ բանը կը պատուիրէ իր Տրմոթէոս աշակերտին:

— Պօղոսի այդ թուղթը թերեւս անվաւեր է, պատասխանեց պարոն Փիք, բայց խնդիրը այդ չէ, կրնա՞ք ճաշի վերայի գինիէն հրաժարիլ:

— Ի՞նչու չէ, եթէ հարկ ըլլայ...

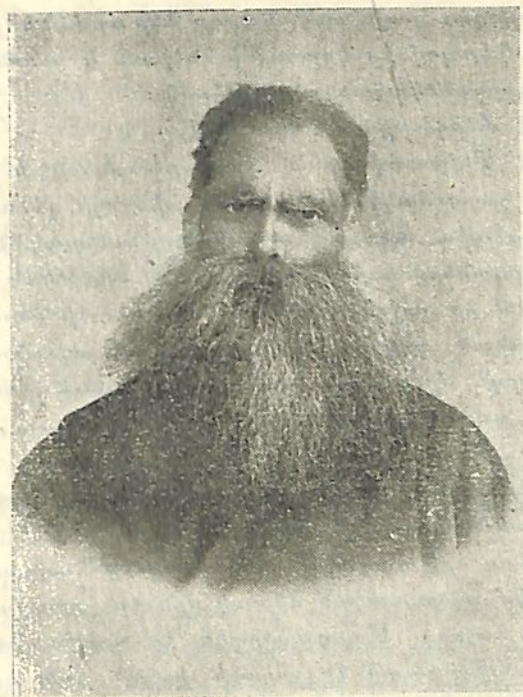
— Ուրեմն զիս մտիկ բրէ՛ք: Բարիդի մէջ հակա-արքայական ընկերութիւն մը կայ մեր հովանաւորութեան տակ, եթէ այդ ընկերութեան գործօն անդամ արձանագրուիք՝ ձեր ճաշը ապահոված կ'ըլլաք ձրիարար, ընկերութեան ճաշարանին մէջ որ կը գտնուի Ռիւ Սէն Մառթէն և որուն կերակուրները այնքա՛ն մաքուր և համեղ են որքան մերիները:

— Կ'արձանագրուիմ, ըսի վճռաբար, միայն թէ իմ հաւանութիւնս բաւական է:

— Զեր մասին այնքա՛ն գովեստով խօսած ենք ընկերութեան նախագահին՝ որ ընդունելութեան կամար ունէ՛ղ զըժուարութիւն չկայ, ապահով եղէք:

— Եւ ի՞նչ է գործօն անդամի մը պարտականութիւնները:

— Շատ դիւրին, հաճելի և միանգամայն բարոյացուցիչ գործ մը, պատասխանեց պարոն Փիք:

Դանիէլ Վարդապետ

— Ի՞նչպէս...

— Օրինակի համար, ենթադրենք որ փողոցը գացած միջոցնիդ զինովի մը կը հանդիպիք որ զլտորելով կ'երթայ, իսկոյն քովը կը մօտենաք, յարգանքով կը բարեւէք և ունէ պատուակով հետը խօսակցութեան կը բռնուիք: Նրբ կը տեսնէք թէ տրամադիր է ձեզի մտիկ ընելու, կամաց կամաց խօսքը ողելից ըմպելիներու վրայ կը բերէք, անոնց վնասները կը թուէք և կը ֆանաք զինքը համոզել որ հրաժարի այդ մոլութենէն:

— Եթէ զլնովը կոշտ վարմունք մը ունենայ ինծի հանդէպ...:

— Աւելի լաւ, այն ատենն է որ ձեր արժանիքը կը բարձրանայ՝ համբերելով իր կոշտութիւններուն և անոնց պատասխանելով քրիստոնէական հեղութեամբ։

— Եթէ մարդը զիս ձեռնկու ելլէ...

— Յիշէ՛ Բրիստոսի կրած չարչարանքները և միշտ քու խրատներդ շարունակէ։ Բայց միայն փողոցի գինովներով չէ որ պիտի զբաղիս, պէտք է այցելես գործաւորական թաղերը, անոնց կապելաները և հո՛ն հոգիներու փրկութեան աշխատիս։ Ամէն անգամ որ յաջողիս գինեմով մը դարձի բերել ու զայն քու պատկանած ընկերութեանդ անդամ արձանագրել՝ 50 ֆրանք պարգև մը պիտի ստանաս։ Յանձն կ'առնէ՞ք այս նուիրական գործը կատարել։

— Այո՛։

— Ուրեմն վաղը եկէք որպէս զի ձեզ հակաալքօղական ընկերութեան նախագահին ներկայացնեմ։

Հետեւեալ օրը արդարեւ ներկայացուց նախագահին որ զուարթագէմ պատուական ծերուկ մըն էր, բաղմանդամ ընտանիքի մը հայրը։ Մարդը արդէն իմ մասիս նպաստաւոր տեղեկութիւններ առած էր, ուստի իսկոյն անդամ արձանագրեց իրենց և անդամակցութեան յատուկ նշանն ալ կախեց լամբակէս։

— Այս իրիկուն Ռիւ Սէն Մառթէնի ճաշարանը դանուեցէ՛ք, ըսաւ։

Իրիկունը երբ ճաշարան մտայ, տեսայ որ ամէնքն ալ իրենց լամբակին վրայ կը կրէին միեւնոյն նշանը, նոյն իսկ կիները ու օրիորդները։

— Ո՛ր է նախագահը, հարցուցի սպասաւորին։

— Քառորդէ մը կուգայ, պատասխանեց։

Չուզեցի առանձին ճաշել և սպասեցի իր գալուն։ Արդարեւ քառորդ մը ետքը նախագահը ներս մտաւ իր ամբողջ ընտանիքով որ կը բաղկանար 10 - 12 անձերէ, մանկատի օրիորդներէն մինչև պառաւները։

Ձիս նշմարելուն պէս՝ զուարթ դէմքով քովս մօտեցաւ և ձեռքէս բռնելով տարաւ իրեններուն քով։

— Ահաւասիկ նոր գերի մը, ըսաւ զիս ներկայացնելով, զոր բռնեցինք միութեան բանակին մէջէն, բուռն ճակատամարտէ մը ետքը...

Ամէնքը ուրախութեամբ ձեռքս թօթեցին։

Նախագահը իր կրտսեր աղջկան դառնալով՝ որ հաղիւ տասներեօթը տարեկան խարտեալ ու կապուտաչուի սիրուն աղջիկ մըն էր, ըսաւ։

— Ատէ՛լ, քու հսկողութեանդ կը յանձնեմ մեր յաղթութեան այս նոր կալանաւորը։

Այս արարողութենէն ետքը, ամէնքս ալ բոլորուեցանք մեծ սեղանի մը շուրջը։ Ես նստած էի Օրիորդ Ասէլի քով։

— Ոգելից ըմպելիները սիրած էք, հարցուց նախագահը։

— Ժամանակին այո՛, լայց այժմ ո՛չ, պատասխանեցի կեղծաւորաբար։

— Ի՞նչ հաճոյք զգացած էք անոր գործածութենէն։

— Գինովութեան և զուարթութեան հաճոյքը։

— Բայց ասոր համար ի՞նչ հարկ կայ ոգելից ըմպելիներու... մարդ ջուրով ալ կրնայ գինովնալ ու զուարթանալ, եթէ բարի կամեցողութիւն ունենայ։

— Ձաւրով, գոչեցի զարմացած։

— Այո՛, պարոն, ըսաւ ծերունին զուարթ դէմքով մը, ես ամէն իրիկուն ջուրով կը գինովնամ։

Եւ սպասաւորին դառնալով պոռաց։

— Ժան, այս իրիկուն հիւր ունինք, կ'ուզեմ ճաշէն առաջ քիչ մը գինովնալ, ըմպելի բեր մեզի...

Այս հրամանը զիս ապչեցուց և զարմացական ակնարկ մը ուղղեցի քովս նստող օրիորդին։

— Այո՛, ըսաւ Ատէլ խնդալով, հայրիկս ամէն անգամ որ նոր անդամ մը արձանագրուի ընկերութեան՝ կը գինովնայ։

Սպասաւորը ըմպելին բերաւ որ ուրիշ բան չէր՝ այլ եթէ չիլ մը ջուր:

Նախագահը իմ ու իր գաւաթը ջուրով լեցուց և ըսաւ.

— Ձեր կենացը:

— Ձերինին, պատասխանեցի և ի մի ումպ գաւաթս պարպեցի:

— Անուղղայ մոլորեալ, դոչեց ծերունին բարկաճայթ, ի մի ումպ կարելի՞ է խմել այս ըմպելին...

Եւ ինք պուտ մը բերանը առաւ, երեսը թթուեցուց բարկ ըմպելի մը խոզի մը պէս և գաւաթը դեպին դրաւ:

Յետոյ շարունակեցինք մեր խօսակցութիւնը այլեւայլ նիւթերու վրայ: Ծերուկը, ապէնթ խմելու պէս, կամաց կամաց իր գաւաթը կը պարպէր և հետզհետէ կը դուարթանար, այնպիսի կատարելութեամբ մը որ կարծես թէ իրաւցնէ ոգելից ըմպելի մը կը խմէր: Երբ գաւաթը պարպեց՝ կատարեալ զինով մը դարձած էր:

— Հիմայ ճաշենք, ըսաւ:

Երբեք այսքան կատակախօս ու զուարթ մարդ մը չէի տեսած: Ամբողջ ճաշի միջոցին հաճելի ժամանց մը անցուցինք:

— Միշտ այսպէս զուարթ է ձեր հայրը, հարցուցի Օրիորդ Ատէլին:

— Այո՛, երբոր խմէ, պատասխանեց մանկատի աղջիկը:

— Բայց պարզապէս ջուր էր խմածը:

— Կամքի այնպիսի զօրութիւն մը ունի հայրիկս, որ երբ ջուրը իբրեւ ոգելից ըմպելի խմէ՝ կը գինովնա... բարեախտարար գաւաթ մը միայն խմեց, եթէ երկու գաւաթ խմէր ապահովաբար չալիտի կրնար իր տեղը հանդարտ նստիլ:

— Յաճախ կը պատահի՞ որ մինչև երկու գաւաթ խմէ, հարցուցի:

— Շատ քիչ անգամ, պատասխանեց աղուոր Ատէլը՝ որուն նայուածքը արդէն ոգելից ըմպելիի մը չափ զինովցնել

սկսած էր զիս... այդ բանը կը պատահի երբոր մեր ընկերութիւնը մեծ ու վճռական ճակատամարտ մը չահի:

«Մեծ ու վճռական ճակատամարտ»ը զիս ափ ի բերան թողուց:

— Կը նեղ էք Օրիորդ, ըսի, ևս նորընծայ մըն եմ ձեր մէջը և տակաւին չեմ կարող ձեր խօսքերուն ամբողջ իմաստը ըմբռնել. քիչ մը առաջ ձեր հայրը զիս ներկայացնելով ըսաւ թէ զերի մըն էի կռիւի մը մէջ բռնուած՝ հիմա ճակատամարտի խօսք կ'ընէք դուք, ի՞նչ կը նշանակեն բոլոր այս բացատրութիւնները:

Օրիորդ Ատէլ ժպտեցաւ և իր անմեղունակ աչքերը վրաս յառելով պատասխանեց.

— Պարոն, կ'երեւայ որ մեր պաշտօնաթերթը չէք կարգացած բնաւ:

— Նոյն իսկ այդ պաշտօնաթերթին գոյութիւնը չեմ գիտեր...

— Լաւ ուրեմն, վաղը, չաբաթ, պաշտօնաթերթին հրատարակութեան օրն է, առ մը (տասը փարա) տուէ՛ք և հատ մը առէ՛ք:

— Ի՞նչպէս կը կոչուի այդ թերթը:

— En avant (Ընդ առաջ), պատասխանեց օրիորդ Ատէլ ամենայն լրջութեամբ:

— Եւ ի՞նչ է պարունակութիւնը:

— Սեր ճակատամարտներուն պաշտօնական տեղեկագիրները:

Այս պատասխանները այնքան արտառուց կը թուէին ինծի որ չէի գիտեր ի՞նչ պատասխանելու: Օրիորդը նշմարեց անշուշտ իմ չփոթութիւնս և զայն կարծես աւելի սաստկացնելու համար ըսաւ.

— Կը տեսնամ որ իրաւցընէ նորընծայ մըն էք, բայց հոգ չէ, չուտով ամէն բան կը սորվիք... վաղը ժամը չորսին այստեղ գտնուեցէ՛ք, որպէս զի ձեզ առաջնորդեմ մեր բանա-

կատեղին և միեւնոյն ատեն մեր պաշտօնաթերթն ալ տամ ձեզի, քանի որ թերթին ցրտիչներէն մէկն ալ ես եմ:

— Վաղը ժամը չորսին, կմկմացի, բայց Օրիորդ, այդ ժամուն թերեւս չկրնամ գալ:

— Թշնամի բանակէն դերի ինկած էք և ձեր հակողութիւնն ալ ինծի յանձնուած է, պատասխանեց օրիորդ Ատէլ, յանկարծ խիստ երեւոյթ մը առնելով, հետեւաբար պէտք է հնաղանդիք և որոշեալ ժամուն այստեղ գտնուիք:

— Շատ լաւ, Օրիորդ, խոստացայ՝ տեսնելով որ ուրիշ ճար չիկար:

Ճաշը աւարտեցաւ վերջապէս և սպասաւորը նարինջ ու խնձոր բերաւ:

— Երկու չիշ շամբանիա բերէ՛ք, հրամայեց նախագահը, մեր նոր կալանաւորին կենացը պիտի պարպենք:

Սպասաւորը քիչ մը ետքը վերադարձաւ, արդար'ւ. հետը բերելով երկու չիշեր որոնք կատարեալ նմանութիւնը ունէին շամբանիայի չիշերուն:

— Տուէք ինծի, ես պիտի բանամ, դուքն մեր անճառելի նախագահը:

Շիշին մէկը առաւ և ճիշդ շամբանիա մը բռնալու զգուշաւորութեամբ խցանը սկսաւ մատներովը վեր հանելու, անոր չորջը դտնուած թելերը մէկ կողմ ընելէ ետքը:

Պո'ւմ ձայն մը լսուեցաւ, խցանը վեր թռաւ և փրփրոտ հեղուկը լեցուեցաւ գաւաթներուն մէջ:

Ա'լ կասկած չի կար, իրաւցընէ շամբանիա էր:

— Ձեր կենացը, գոչեց նախագահը գաւաթը ինծի երփարելով ու գաւաթիս զարնելով:

— Ամենուն կենացը, պատասխանեցի:

Եւ գաւաթս չրթունքիս տարի:

Ափսո՛ս, շամբանեան պարզապէս տանձի տեսակ մը օշաբրակ էր կազուտ հեղուկով մը պատրաստուած:

Այսպէս անցաւ այս «բարի Տաճարական»ներու առաջին ճաշը:

Երբ մեկնելու ժամը հասաւ և իրարմէ հրաժեշտ առինք՝ օրիորդ Ատէլ ձեռքս սեղմած միջոցին ըսաւ.

— Վաղը ժամը չորսին այստեղ ձեզի կը սպասեմ:

Այնպիսի հրամայական շեշտ մը կար այս պարզ խօսքերուն մէջ որ գրեթէ վիհերոտ կերպարանքով մը պատասխանեցի.

— Այո՛, Օրիորդ, ժամը չորսին այստեղ պիտի գտնուիմ: Հետեւեալ աւետու բարեկամներուս պատմեցի գլխուս եկած այս նոր արկածը և բաւական խնդացինք:

— Խեղճ աղջիկը այս իրիկուն համար ալ հետս ժամադիր եղաւ, ըսի, դիս բանակատեղին պիտի տանի ու պաշտօնաթերթը պիտի կարդացնէ...:

Իրիկունս դէմ քանի մը բարեկամներ սրճարան մը գացինք Պուլվառներուն վրայ: Ա'լ գրեթէ մոռցած էի նախորդ գիշերուն անցուղարձերը, երբ՝ յանկարծ՝ դիմացի մայթին վրայ տեսայ օրիորդ Ատէլը որ ձեռքով նշան կ'ընէր ինձ:

Տակաւին մեր ապսպրած ըմպելիները չէին բերած: Իսկոյն օտքի ելայ և ընկերներուս ըսի.

— Սպասեցէ՛ք այստեղ, ես հիմա կուգամ:

Եւ մօտեցայ օրիորդին:

— Գրաւ կը դնեմ որ ձեր ժամադրութիւնը մոռցած էք, ըսաւ ինծի:

— Ո՛չ, միտքս էր, պատասխանեցի չփոթած:

— Բայց արդէն ժամը չորսուկէսն է...

— Ի՞նչ կ'ըսէք, օրիորդ:

— Բացարձակ ճշմարտութիւնը կ'ըսեմ, պատասխանեց օրիորդ Ատէլ՝ ոսկիէ փոքրիկ ժամացոյցը հանելով իր կուրծքէն:

— Զարմանալի՛ բան, ստեցի, կ'երեւայ որ իմ ժամացոյցս կեցած է:

Սիրուն օրիորդը թերեւս կռահեց որ սուտ կը խօսիմ, բայց փափկութեամբ պատասխանեց.

— Վնաս չունի, րարեք խտաբար իրարու հանդիպեցանք և եթէ արդելք մը չունիք՝ կրնանք երթալ մեր «բանակատեղի»ն:

— Ձեր տրամադրութեան ներքեւ եմ, մանաւանդ թէ ուրիշ կերպ կարելի չէ ընել, քանի որ ձեր կալանաւորն եմ:

— Դժգոհ էք ձեր այս վիճակէն:

— Ընդհակառակը:

Երկուքս միասին մեր ճամբան շարունակեցինք Պուլվառ տէ գ'իթալիէնէն դէպի Օթէրայի հրապարակը:

— Հեռո՛ւ է մեր երթալիք տեղը, հարցուցի:

— Ո՛չ, հոս մօտը, Ռիւ Օպէր, թիւ 3, Օթէրայի ձախ կողմը:

Արդարեւ քանի մը վայրկեանէն հասանք ցոյց տրուած հասցէն և մօտեցաւ մեծ շէնքէ մը ներս, որուն մուտքին վրայ սա արձանագրութիւնը կար. «Փրկութեան Բանակ»:

Իսկոյն կացութիւնը ըմբռնեցի: Փրկութեան Բանակին անունը յաճախ լսած էի, նոյնիսկ Պոլիս գտնուած միջոցիս, միայն թէ կը կարծէի որ այդ բանակը լոկ Անգլիոյ մէջ գոյութիւն ունի:

Նեղ ու երկար նրբանցքէ մը անցնելէ ետքը, հասանք դրան մը առջև, որուն քով կեցած էր տարէց կին մը.

— Մօթօւ (հազարապետ) Չարլը հո՛ս է, հարցուց ընկերակիցս:

— Այո՛, օրիորդ:

Օրիորդը դուռը բացաւ և երկուքս միասին ներս մտանք:

Ընդարձակ սրահի մը մէջ ուր բազմաթիւ աթոռներ շարուած էին, քառասուն տարեկանի մօտ, լայն ուսերով, յաղթանդամ մարդ մը վեր վար կը քալէր, զինուորականի կեցուածքով, ձեռքը փոքրիկ թերթ մը բռնած:

Մեղ տեսնելուն պէս ընդ առաջ եկաւ:

Սովորական բարեւտութէ ետքը՝ օրիորդ Ատէլ ըսաւ.

— Հազարապետ Չարլ, ներեցէ՛ք որ ձեզի ներկայացնեմ նոր կալանաւոր մը, Պարոն Երուանդ Օտեան, Բրիտանեայ Հայ մը...

— Այն որ Ռիւ Թրէվիքի ամրոցի՞ն մէջ գերի բռնուած է, ընդմիջեց հազարապետը գոհունակութեան ժպիտով մը:

— Նոյնինքն... Ինչպէ՞ս, արդէն իսկ լուր ունի՞ք:

— Հիմա կարդացի մեր պաշտօնաթերթին մէջ...

Եւ հազարապետ Չարլ ցոյց տուաւ ձեռքը գտնուած փոքրիկ թերթը:

— Ի՞նչպէս, արդէն հրապարակ ելած է թերթը, դռնեց Օրիորդ Ատէլ, ուրեմն հարկ է որ ցրուեմ:

— Դեռ նոր, հինգ վայրկեան առաջ բերին, պատասխանեց մարդը:

Փոխանակուած այս խօսքերը բնականաբար խիստ չահագըրգուցին զիս: Կ'ուզէի ժամ առաջ գիտնալ թէ ի՞նչ գըրուած էր իմ մասին, ուստի ըսի.

— Խնդրեմ, Պարոն, կրնա՞ք ցոյց տալ իմ մասին գըրուածը:

— Ահա՛նայիկ, պատասխանեց հազարապետը թերթը ինծի երկարելով և անոր մէջ հատուած մը մատնանշելով:

Փոքրիկ լրագիրը Փրկութեան Բանակին պաշտօնական օտկանն էր՝ «Ընդ առաջ», որուն մասին արդէն խօսեցայ: Իսկ ինծի վերաբերեալ հատուածը, թէև բառ առ բառ չեմ յիշեր, բայց մօտաւորապէս հետեւեալն էր.

«ՆՈՐ ՅԱՂԹԱՆԱԿ ՄԸ. — Թրէվիքի ամրոցէն ուրախառիթ լուր մը տուինք թերթերնիս մամուլի դրուած պահուն: Թշնամի բանակէն Արեւելքի երիտասարդ մը, Պարոն Օտեան, երկամսեայ պաշարէ մը ետքը, անձնատուր եղած է մեզ և անդամ արձանագրուած է հակալքօթական ընկերութեան: Յիշեալ Պարոնը Բրիտանեայ և հմուտ Ս. Գրոց՝ կը

խոստանայ նոր ոյժ մը ըլլալ մեր բանակին համար: Օրհնու-
թիւն և փառք Տիրոջ:»

— Այս թերթը կրնամ քովս պահել, հարցուցի հազա-
րապետին:

— Բնականաբար:

Օրիորդ Ատէլ ինծի դառնալով, ըսաւ.

— Ես պէտք է որ երթամ մեր թերթը ցրուելու համար. դուք հոս ինծի սպասեցէք, ժամը հինգին, այսինքն քառորդէ մը, ռազմափորձերը կը սկսին այստեղ և մինչև եօթը կը տե-
ւեն, ես ալ մինչև այն ատեն կուգամ ու միասին կ'երթանք մեր ճաշարանը... չըլլայ որ իմ գալէս առաջ մեկնիք, յետոյ պատիժ կը կրէք:

— Օրիորդ, ձեր հրամանէն դուրս չեմ ելլեր, պատաս-
խանցի:

— Մեր Օրիորդ Ատէլը քիչ մը խիստ է իր կալանաւոր-
ներուն նկատմամբ, բացառեց հազարապետ Չարլ դէպի ինծի
դառնալով, բայց միեւնոյն ատեն ալ շատ հոգածու եւ բար-
եացեալամ է, միայն թէ պէտք չէ անտատել իրեն:

Օրիորդ Ատէլ զիս սիրուն ժպիտով մը վարձատրելէ ետքը
մեկնեցաւ:

— Օրիորդը փրկութեան Բանակին մէջ աստիճան մը
ունի՞, հարցուցի հազարապետին երբ առանձին մնացինք:

— Պարզ ենթասպայ մըն է տակաւին, պատասխանեց
բարձրաստիճան ղինուորականը, բայց մեծ ապագայ ունի,
որովհետեւ քաջասիրտ ու յանդուգն է... բախտաւոր էք որ
այսպիսի արի ենթասպայի մը հսկողութեան ներքեւ կը գըտ-
նուիք:

— Գերութեանս միակ միւսթարութիւնն է այդ, պա-
տասխանցի ժպտելով: Բայց ըսէք տեսեմ, ի՞նչ յանդգնու-
թեան փորձեր տուած է մինչև հիմա:

— Այս բոլոր իսկ ատոր ապացոյցը տալու վրայ է,
գոչեց հազարապետը:

— Ինչպէ՞ս, բացատրեցէ՛ք խնդրեմ:

— Պարզապէս մեր թերթը ցրուելով Բարիզի թաղե-
րուն և մանաւանդ գործաւորական շրջանակներուն մէջ:

— Միթէ այդքան վտանգաւոր արարք մըն է ատիկա:

Հազարապետ Չարլս երկու թեւերը կուրծքին վրայ ծալ-
լեց, շեշտակի ինծի նայեցաւ և ըսաւ.

— Երիտասարդ, ինչ որ Օրիորդ Ատէլ և ուրիշ ընկերու-
հիներ կ'ընեն հոս, Բարիզի մէջ, շատ աւելի դժուար է քան
միսինոններու կատարածը Ափրիկէի խորերը կամ Չինաս-
տանի ու հարաւային Ամերիկայի վայրենիներուն մէջ... Դուք
որ էրիկմարդ էք, կորով ու թերեւս յանդգնութիւն ունիք,
կրնա՞ք այսպէս En Avant թերթի ծրարը թեւերուդ վրայ
երթալ անհաւատ, սկեպտիկ, թշնամական շրջանակներու մէջ
առանց յուզուելու լրագիր ցրուել, առանց այլայլելու աջէն ու
ձախէն ձեզի ուղղուած հեգնանքներու, լպիրշ կատակաբանու-
թիւններու, խնէշ առաջարկութիւններու, անկիրթ խօսքերու,
կոպիտ չարժուամիտութեան... Կրնա՞ք համբերել, դժւ է երիտասարդ-
մարդ, որ ձեր ամէն մէկ քայլափոխին ծիծաղներ ու քաշկը-
տութներ բարձրանան ձեր շուրջը, ձեր հասցէին ուղղուած,
կրնա՞ք տոկալ որ ծաղրեն ու նախատեն ձեր ամէնէն խորին
համոզումները, ամէնէն անկեղծ հաւատքը, ամէնէն նուիրա-
կան սրբութիւնները... Ահա՛ ինչ որ Օրիորդ Ատէլ ու իր
ընկերուհիները կ'ընեն անմահ քաջասրտութեամբ մը:

Հազարապետին այս ղիտողութիւնները այնքան ճիշտ էին
որ զլիսիկոր լռեցի՝ առանց կարենալ պատասխան մը գտնելու:

Արդարեւ, այս տեսակ փրօփականտ մը աւելի դժուար էր
Բարիզի փողոցներուն մէջ, քան թէ Ափրիկէի անապատները:

Օրինակի համար ես երբեք չպիտի համարձակէի ընել ինչ
որ Օրիորդ Ատէլ այնքան քաջասիրտ անձնուիրութեամբ կ'ը-
նէր, առանց չահու ու է ակնկալութեան, այլ միմիայն մո-
լորեալ հոգիները փրկելու համար:

Հազարապետը զիս այսպէս չփոթած վիճակի մը մէջ ձգելէ ետքը, մեկնեցաւ սրահէն ըսելով.

— Յոսութի՛ւն:

Երբ առանձին մնացի՝ անկիւն մը քաշուեցայ և սկսայ կարդալ Փրկութեան Բանակին պաշտօնաթերթը:

Ծայրէ ծայր զինուորական ոճով խմբագրուած էր և եթէ մարդ նախապէս չգիտնար իրողութիւնը, կրնար երեւակայել թէ այդ միջոցին աշխարհի ամէն կողմը, ամբողջ մարդկութիւնը մոլեղին պատերազմներու մէջ էր:

Միայն թերթին խորագիրները սարսուռ կ'ազդէին ընթերցողին.

«Ահաբի ճակատամարտ Զուիցերիոյ մէջ», «Փառաւոր յաղթութիւն Հնդկաստանի հարաւակողմը», «Թշնամին՝ բուռն ընդդիմութենէ մը ետքը՝ անձնատուր կ'ըլլայ Միացեալ Նահանգներու թէքսաս նահանգին մէջ», «Տասնութը գերի մէկ օրուան մէջ Բարեկուսոյ հրուանդանը» ևն. ևն.: Յետոյ պաշտօնական բաժինը, որուն մէջ կը ծանուցուի թէ՝ Յիսնապետ Ճօն Մառքս հարիւրապետի աստիճանին բարձրացած է Շանկայի մէջ ցոյց տուած իր վերջին արիւթեան ի վարձատրութիւն, թէ հարիւրապետ Ճէյմս Հէրըլտ փոխ-տեղակալ անուանուած է Պէլճիգայի ճակատամարտը առաջ վարելու համար ևն.:

Այս չափերէն ընթերցումը հազիւ թէ աւարտած էի երբ նուագածութիւն մը՝ որուն մէջ տիրող ձայներն էին թմբուկն ու շեփորը, հնչեց խլացուցիչ աղմուկով մը: Փրկութեան Բանակն էր որ կը մօտենար:

Արդարեւ քիչ ետքը դուռը բացուեցաւ և նուագածուները ներս մտան, մինչ իրենց կը հետեւէին բանակին երկսեռ զինուորները, դրօշներ պարզած և պատերազմաչունչ երգ մը գոռացնելով Սատանային ու անոր սաղաքներուն դէմ:

Փրկութեան բանակը, հակառակ իր յարուցած մխորին՝ հազիւ 60—70 հոգիէ կը բաղկանար: Զինուորական քալ-

ուածքով մը սրահէն ներս մտնելէ ետքը, ամէն ոք տեղաւորուեցաւ նստարաններուն վրայ, մինչ նուագախումբը գրնաց դիրք բռնելու ամպիոնին մօտ, որ սրահին ճակատը կը բարձրանար:

Հազարապետ Զարլս ելաւ ամպիոնին վրայ և բամբակալով մը՝ որ ամբողջ սրահը գոռացուց՝ պոռաց.

— Ի զէ՛ն, ի զէ՛ն... Թշնամին ամէն ժամանակէ աւելի կատաղութեամբ մեր վրայ կը յարձակի, չարիքի ու մոլորութեան ամբողջները կը բարձրանան մեզի դէմ, բղջախոհութիւնը խրամատներ կը բանայ մեր շուրջը, թերահաւատութիւնը կը ջանայ մեզ պաշարել, գինեմոլութիւնը թնդանօթները մեր վրայ ուղղած է, խաղամոլութիւնը ամբարտակներ կը բարձրացնէ մեզի դէմ: Ի՞նչ պիտի ընենք զինուորներ, տեղի՞ պիտի տանք Սատանային ընդհանուր հրամանատարութեան տակ համախմբուած այդ զօրութեան առջև, վատերու պէս մեր զէնքերը պիտի թողունք ու փախչինք, թո՛յլ պիտի տանք որ մեր յաղթութիւնները փճանան, ոչնչանան...

— Երբե՛ք, երբե՛ք, կռի՛ւ, կռի՛ւ, գոչեց ամբողջ սրահը խանդավառութեամբ.

Հազարապետ Զարլս գոհ ու յաղթական նայուածք մը արձակեց շուրջը և շարունակեց.

— Թշնամին՝ իր կրած պարտութիւններէն մոլեղնած՝ աջէն ու ձախէն, հարաւէն ու հիւսիսէն, արեւելքէն ու արեւմուտքէն, առտուն, ցերեկը, իրիկունը, կէս գիշերին, ամէն ժամ, ամէն վայրկեան, ամէն րոպէ, առանց յոգնելու, առանց յուսահատելու, մեր վրայ կը յարձակի և կը փորձէ մեզ գահավիժել կորուստի անդժնդր... պիտի յաջողի՞ արդեօք...

— Չէ՛, չէ՛, պոռացին կրկին ներկաները:

— Այո՛, իրաւունք ունիք, շարունակեց հազարապետը հետզհետէ բորբոքելով, չպիտի գահավիժինք կորուստի անդժնդր, ընդ առա՛ջ, ընդ առա՛ջ զինուորներ, Փրկութեան

Բանակին անտեսանելի սպարապետը Աստուած է և Աստուած չկրնար պարտուիլ Սատանայէն...

— Երբեք, երբեք...

— Եթէ երբեք Աստուած պարտուի Սատանայէն, չարուհանկեց Չարլս, ես կը նախընտրեմ իմ համազգեստս պատըռտել և ի փոխարէն գլուխս երկու եղջիւր անցունել ու ետևս ալ պոչ մը կախել...

Սրամտութեան այս խօսքերը ծիծաղնորով ընդունուեցան։ Հաղարապետը այս ոճով կէս ժամու հալի խօսեցաւ և իր քարոզը լմնցուց բոլոր ուժովը պոռալով։

— Կեցցէ՛ սուրբ պատերազմը, կեցցէ՛ բարի պատերազմը...

Նուազախումբը սկսաւ քայլերդ մը հնչեցնել, մինչ ներկաները «Կռիւի Երթանք» երգը կ'երգէին։

Յետոյ մարմնամարդիկ աղօթքը սկսաւ։

Մարմնամարդի աղօթքը աղօթք մըն է զոր ջերմապէս կը յանձնարարեմ ամէն անոնց որոնք այդ տեսակ սքօռներու սիրահար են։

Հաղարապետը միշտ ամպիոնին վրայ կանգնած է, նըւազախումբը կը նուազէ և ներկաները կը հնչեցնեն մարտական համերգ մը թշնամիին հասցէին ուղղուած։

Յանկարծ՝ երգելով հանդերձ՝ հաղարապետը կը սկսի շուետական մարմնամարդի ձեւեր ընել, բաղուկներն ու սրունքները չարժելով՝ որուն կը հետեւին Փրկութեան Բանակին բոլոր զինուորներն ու զինուորականները։

Այս աղօթք-մարմնամարդը քսան վայրկեանի չափ կը տեւէ, որմէ ետքը ամէնքը իրենց աթոռներուն վրայ կ'իյնան շնչասպառ։

Այս աղօթքին յատկութիւնը այն է որ թէ՛ հոգին և թէ՛ մարմինը կը զօրացնէ միանգամայն։

Արեւուն տակ նոր բան չի կայ սակայն, ինչպէս սովոր էր ըսել ողբացեալ Սողոմոն իմաստուն։ Անոնք որ առիթ ու-

նեցած են ներկայ գտնուելու Բերա, թիւնէլին մօտ եղած թէքքէին մէջ դարձող տէրվիշներու արարողութեան՝ պէտք է ընդունին որ վերոյիշեալ արարողութիւնն ալ անոր մէկ ուրիշ ձեւն էր պարզապէս, եւրոպականացած ձեւը, եթէ կ'ուզէք։

Երաժշտութիւն, երգ, մարմնական շարժում, այս ամէնքը իրար միանալով, տեսակ մը հոգեկան գինովութիւն կուտան կոր մարդուս, որուն փորձը յաճախ տեսնելու առիթը ունեցայ Փրկութեան Բանակի «Ուղմալորձ» երուն տտեն։

Այս շահեկան աղօթքը լմնալէ ետքը, հաղարապետ Չարլս որ միշտ ամպիոնին վրայ կեցած էր, ըսաւ։

— Հիմա կը հրաւիրեմ մեր այն ընկերներն ու ընկերուհիները որոնք հրապարակային խոստովանանք ըլլալ կ'ուզեն՝ որպէս զի հաճին բեմ բարձրանալ։

Թեւերը կուրծքին վրայ ծալլած՝ աչքերը գետին սեւեռուն, երկար ռըաշնկօթով ու ակնոցակիր մարդ մը դանդաղ քայլերով յառաջացաւ ու բարձրացաւ ամպիոնին վրայ, բարձրաստիճան գինուորականին քով։

Երբ երեսը մեզի դարձուց, չկրցայ զարմանքի ճիչ մը զսպել։

Արթաքին էր...

Արթաքին հանած վարած Հայ երիտասարդ մըն էր, որ Իտալիա, Պիճիքա և Անգլիա թափառելէ ետքը, եկած ինկած էր Բարիդ և հոն օրը օրին հնարքներու կը դիմէր ապրելու, կամ աւելի ճիշդը, փորը կշտացնելու համար։ Կատակաբան, ծաղրասէր, վերջին ծայր loupet ունեցող և միջոցներու մէջ խտրութիւն չդնող մէկն էր, որուն զուարթ ընկերակցութիւնը հաճելի էր մեզի, պայմանաւ որ մեզ իրեւ դիւրախաբ որսեր նկատելու փորձ չընէր։

Ամիսէն աւելի էր որ տեսած չէի զինքը և կը կարէի թէ հեռացած էր Բարիդէն աւելի հիւրընկալ երկրի մը մէջ երթալ ապրելու համար։ Եւ ահա՛ զինքը կը գտնէի Փրկութեան Բանակի ռազմադաշտին վրայ...

Արթաքի պահ մը ամպինին վրայ լուռ մնաց խորին մը-
տածման մէջ թաղուածի երեւոյթով, յետոյ մէկէն գոչեց .

— Սարսափելի թակարդէ մը փրկուեցայ, որուն համար
փառք կուտամ Տիրոջ... Կ'ուզեմ խոստովանիլ ամէն բան՝
որպէս զի նոր զօրութեամբ մը սպառազինութիւն ձեր աղօթք-
ներուն շնորհիւ: Կռիւք, զոր մղեցի, շատ բուռն եղաւ և մազ
մնաց որ յարձակման սաստկութեան տակ ընկճուէի... Յա-
կոք նահապետ Տիրոջ հրեշտակին հետ կռուած պահուն թե-
րեւս այն աստիճան փորձութեան չենթարկուեցաւ, որչափ ես
Սատանայի արքանեակին հետ պայքարելու միջոցիս...:

Այս նախարանը ամէնուս ուշադրութիւնը կրկնապատկեց .

— Խոստովանէ՛ որ թեթեւաս ու զօրանաս, ըսաւ հա-
զարապետը եղերական ձայնով մը:

— Երէկ իրիկուն էր, շարունակեց Արթաքի ամենայն
լրջութեամբ, շարաթական տանընթիւք ֆր: Նպաստս նոր
ստացած էի ու ճամբայ ելայ մեր բանակատեղիէն՝ երթալ
սենեակս աղօթելու և հանգչելու համար: Ընդհանրապէս սո-
վորութիւն ունիմ կողմնակի փողոցներէ քալելու, բայց, ափ-
սոս, երէկ իրիկուն պուլվարներէն անցայ, հպատակելով թե-
լադրանքի մը որ հաւանօրէն Սատանայէն կուգար:

«Պուլվար Մօնմաութրի վրայ, Քաֆէ տէ Բրէնսի տունը,
յանկարծ փըսթ փըսթ ձայն մը լսեցի:

«Բնազդաբար գլուխս ետեւ դարձուցի:

«Մանկամարդ գեղեցիկ կ'ին մըն էր այդ ձայնը հանողը,
որ իմ ետիս դառնալէն քաջալերուած, եկաւ իսկոյն թեւս
մտաւ և առաջարկեց որ իրեն բան մը խմցնեմ...»

Գայթակղած սրտմտութեան մրմունջներ Արթաքիի այս
խոստովանութիւնը ընդունեցին:

— Անմիջապէս հասկցայ թէ, շարունակեց Արթաքի,
Սատանային խրոմամանքուն մէջ ինկած էի... փորձեցի թեւս
ազատել թշնամիին ճիրաններէն, մինչ լկտի ու լպիրշ արա-
րածը, կարգ մը անպարկեշտ առաջարկութիւններ ընելով:

Տիգրան Նամանուրական

որոնք իմ ականջներս չարաչար կերպով կ'ընկալէին, զիս
գրեթէ բռնի քաշեց տարաւ Ռիւ տիւ Ֆօպուր Մօնմաու-
թրը...»

Սոսկումի ու արհաւիրքի աղտղակ մը լսուեցաւ սրահին
մէջ, շատեր, մանաւանդ կիները, սարսափանար դէմքերնին
կը ծածկէին, մինչ ուրիշներ «օ՛, օ՛, օ՛» բացազանչութիւնը
կ'արձակէին:

Արթաքի, իր շուրջը յարուցուած յուզումին անտարբեր,
խօսքը առաջ տարաւ: «Կրնայի անշուշտ հզօր ճիգ մը ընելով՝
հեռու վանել փորձութիւնը և ճամբաս շարունակել, բայց,
ափսոս, այդ զօրութիւնը պակսեցաւ ինծի: Այդ կորստաբեր
արարածին հպումը, իր շուրջը ականջիս մէջ, իր մազերը որ

ճակտիս կը քսուէին գրեթէ, տարօրինակ կերպով գրգռեցին անամական կիրքերս... վայրկեան մը Տէրոջ պատկերը քողարկուեցաւ աչքէս...»

Հազիւ թէ այս խօսքերը արտասանած՝ հաղարպետը նշան ըրաւ նուագախումբին, որ սկսաւ աղօթքի եղանակ մը հնչեցնել՝ զոր ներկաները միաբերան երգեցին։ Այդ աղօթքն էր. «Տէրոջը պատկերը իմ հայկիս է»։

Երգը աւարտելէն վերջ Չարլս դարձաւ խոստովանողին և ըսաւ.

— Հիմա շարունակեցէ՛ք

— Կինը իմ ընդդիմութեանս հետզհետէ տկարանալը նշմարելով՝ զիս մտցուց նոյն փողոցին վրայ գտնուած սրճարան մը և մինչ ես լուռ ու շփոթած կը մնայի, խղճի խայթի տագնապներու մէջ, Սատանային արքանեակը սպասաւորը կանչեց և երկու գաւաթ ոգելից ըմպելի ապսպրեց...

— Ոգելից ըմպելի՛, գոչեցին մէկ քանի ներկաներ։

— Այո՛, պարոններ, ըսաւ Արթաքի, անայլայլ լրջութեամբ մը, երկու գաւաթ ոգելից ըմպելի, մին իրեն և միւսը ինծի համար...

— Եւ պարպեցի՞ք ձեր գաւաթը, գոռաց հաղարպետը։

Արթաքի աչքերը խնարհեցուց և գերեզմանային ձայնով մը պատասխանեց.

— Այո՛, Մաժու Չարլս, գաւաթները պարպեցինք միասին և հազիւ թէ պարպուած էին՝ այդ խնկէ արարածը ըսպասաւորը կանչեց եւ պատուիրեց որ գաւաթները կրկին լեցնէ...

— Ո՛վ Տէր, ներէ՛ իրեն, գոչեց հաղարպետը։

— Տէ՛ր. ներէ՛ ինծի, կրկնեց Արթաքի։

— Ներէ՛ իրեն Տէ՛ր, աղերսեց ամբողջ Փրկութեան Բանակը։

Յետոյ մեղաւորը առաջ տարաւ իր խոստովանանքը.

— Երկրորդ գաւաթէն ետքը, ա՛յ Սատանան տիրապետած էր վրաս... երրորդ գաւաթ մըն ալ յաջորդեց և վերջապէս կինը ըսաւ. «Ա՛յ բաւական է, վճարէ՛ ու երթանք»։ Հաշիւս մաքրելէ ետքը, միասին դուրս ելանք սրճարանէն։

— «Մնաք բարով, ըսի չարաշուք արարածին։

— «Այս իրիկուն ինծի՛ պիտի գաս, պատասխանեց թեւէս քաշելով։

— «Անկարելի է, պնդեցի։

— «Շատ կարելի է, առարկեց։

— «Ո՛ւր կը բնակիք, հարցուցի։

— «Հոս մօտերը, Ռիւ Պրէտա, պոտասխանեց։

«Այդ վատահամբաւ փողոցին անունը լսելուս՝ տարտուռ մը պատեց ամբողջ մարմինս և սակայն, փխսո՛ս, ճամբանիս կը շարունակէինք։

«Սէն Ժօրժ հրապարակը հասնելնուս կինը ըսաւ.

— «Եկուր մէյմէկ բան խմենք ոտքի վրայ։

«Եւ առանց պատասխանիս սպասելու՝ թեւէս քաշեց եւ մտցուց գինետուն մը։

«Երբ քանի մը գաւաթ պարպելէ ետքը՝ դուրս ելանք, դարձեալ ամբողջ հոգեկան զօրութիւնս հաւաքեցի և ըսի.

— «Մնաք բարով, ես տունս պիտի երթամ։

«Խենչէ ու լկտի ծիծաղ մը եղաւ այս խօսքերուս պատասխանը և, փխսո՛ս, ճամբանիս շարունակեցինք։

«Վերջապէս հասանք տան մը առջեւ, որուն զանգակը հնչեցուց։

«Այն ատեն կացութեանս ամբողջ ահռելիութիւնը ցցուեցաւ աչքերուս առջեւ, տեսայ կորստեան վիճը, մոլորութեան անդունդը, սարսափեցայ և յիշեցի Փրկութեան Բանակը, որուն զինուորն էի և զոր այսպէս կը մատնէի թշնամիին... Մէկէն ամբողջ զօրութիւնս հաւաքեցի և ճիշտ տան դուռը բացուած պահուն բոլոր ուժովս սկսայ փախչիլ, մինչ կինը ետեւէս կը պոռար ու զիս կը կանչէր, բայց ա՛յ աղատած էի Սատանային ճիրաններէն...»

Ուրախութեան և հրճուանքի միմուռ մը բարձրացաւ ամբողջ սրահին մէջ : Հազարապետին դէմքը մանաւանդ յաղթականօրէն կը ճառագայթէր :

— Այո՛, առանց ետիս նայելու, գրեթէ անընդհատ վազելով, շարունակեց Արթաքի, տունս հասայ, սննեակս քաշուեցայ և ծունկի գալով Տէրը փառաբանեցի որ ի վերջոյ զօրավիգ եղած էր ինծի... : Օրհնեալ ըլլայ Տէրոջը անունը :

Արթաքի վար իջաւ ամպիոնէն և իրեն յաջորդեց մանկամարդ կին մը :

Ինքն ալ նախորդ օր փորձութեան մը ենթարկուած էր : Երիտասարդ մը հետապնդած էր զինքը, փողոցին մէջ, անպարկեշտ առաջարկութիւններ ընելով, բայց ինք Տէրոջմով զօրացած ոստիկանի մը զիմած ու չերիտասարդը հեռացնել տուած էր քովէն :

Այս խոստովանանքը զիտողութեան մը տեղի տուաւ :

— Չարը վանելու համար ի՞նչ հարկ մեր բանակէն ու մեր ղէնքերէն դուրս զօրութեան զիմելու, զիտել տուաւ հազարապետ Չարլս, միթէ ձեր մէջը եղած հոգեկան զօրութիւնը բաւ չէ՞ ձեզ պաշտպանելու թշնամիին դէմ... :

Եւ հազարապետը խոստովանող կնոջ դառնալով ըսաւ .

— Եթէ այնպիսի տեղ մը դառնէիք ուր ոստիկան չըլլար, արդեօք տեղի՞ պիտի տայիք... : ձեր հոգին ոստիկանի մը հսկողութեան պէտք ունի :

— Օ՛, ո՛չ, կակազեց մանկամարդուհին :

— Եւ ի՞նչ պիտի ընէիք ոստիկան չգտնուած միջոցին, պնդեց հազարապետը :

— Տէրը ինծի օգնութեան պիտի կանչէի, պատասխանեց միւսը :

Այս պատասխանը լաւ երեւցաւ ինծի՝ բայց չգոհացուց անողորմ զինուորականը՝ որ ըսաւ խիստ ձայնով մը .

— Եւ որովհետեւ ոստիկան մը գտաք՝ այլեւ պէտք չտեսաք Տէրոջ օգնութեան, ոստիկանը նախամեծար համարեցիք :

Տէրոջմէն, տեղի հաւատք ունեցաք ոստիկանին վրայ քան Տէրոջ վրայ... :

Այս զիտողութիւնները, խիստ և հատու շեշտով մը, լախտի հարուածներու պէս կ'իջնային խեղճ կնոջ գլխին :

— Տէրն է գերադոյն ոստիկանապետը և գերադոյն զօրավարը, եղբակացուց հազարապետը :

Ամպիոնին վրայ ծերունի մը բարձրացաւ : Տէրվիչի կերպարանքով մարդ մըն էր այս . մազերը դէմքին վրայ իջած, խոշոր մօրուք մը մինչեւ կուրծքը, կանանչ ապակիով ակնոց մը դրած էր, ինչ որ այլանդակ ու չարաշուք արտայայտութիւն մը կուտար դէմքին :

— Ես մեռած եմ, յայտարարեց այս տարօրինակ մարդը, և կը խնդրեմ իմ ընկերներէս որ մեռելական արարողութիւնս կատարեն :

Այս յայտարարութեան վրայ խոր լռութիւն մը տիրեց սրահին մէջ :

— Խնթ է այս մարդը, հարցուցի քովս նստող զինուորի մը :

— Ի՞նչ կ'ըսէք, գոչեց մարդը գայթակղած, միթէ չէ՞ք ճանչնար զինքը... :

— Ո՛չ, պարոն, առաջին անգամն է որ ոտքս այստեղ կը դնեմ, բացատրեցի :

— Ուրեմն գիտցէք որ այս պատկառելի ծերունին վերապատուելի պարոն Փէրիէն է, Փրկութեան Բանակի Բարիզի զօրագունդին հոգեւոր հովիւը :

Նոյն միջոցին հազարապետը՝ որ ամպիոնին քով կեցած էր՝ յարդանքով դէպի ծերունին դարձաւ և ըսաւ .

— Վերապատուելի պարոն Փէրիէ, կրնա՞նք արդեօք գիտնալ թէ ընական մահճամբ մեռած էք թէ սպաննուած... :

— Սպաննուած, գոչեց ծերունին դողահար ձայնով մը :

— Եւ ո՞վ է ձեր սպաննիչը :

— Տասնապետ Ժօրժ, պատասխանեց զօրագունդին հովիւը :

Այս անունը հազիւ թէ արտասանուած՝ բոլոր ներկաները սկսան շուրջներին նայիլ :

— Արդեօք սրահին մէջն է տասնապետ ժօրժ, գոչեց Չարլս :

— Ո՛հ, ո՛հ, պատասխանեցին մէկ քանի տեղերէ :

— Այս բացակայութիւնը պէտք է արձանագրել մեր բանակի օրագրութեան մէջ, ըսաւ հաղարատընտը :

Յետոյ, ծերունիին դառնալով շարունակեց :

— Հիմա, վերապատուելի պարոն Փէրիէ, արդեօք կը հաճի՞ք ձեր սպանութեան պարագաներուն մասին տեղեկութիւններ տալ :

— Ո՛հ, պատասխանեց ծերունին, իրողութիւնը մանրամասնօրէն տեղեկագրած եմ մեր զօրավարին և հարկ չիկայ այստեղ կրկնել. ձեռքէ միայն կը խնդրեմ որ իմ մեռելական արարողութիւնս կատարէք, կը ցաւիմ միայն որ սպաննիչս հոս չէ, որպէս զի ինքն ալ մասնակցէր այս արարողութեան :

Այս խօսքերէն ետքը տեղի ունեցաւ մեռելական արարողութիւնը, կրկին մարմնամարզիկ ազօթքներով ու նուագի ընկերակցութեամբ :

Եւ սակայն այդ ողջ-սպաննուածի պարագան մութ միացեր էր ինծի համար. ուստի երբոր ռազմափորձերը աւարտեցան, քովս գտնուող զինուորին, որուն հետ արդէն խօսած էի, հարցուցի :

— Ի՞նչ է այս սպանութեան խնդիրը :

— Առաջին անգամ չէ որ մեր յարգելի հովիւը այսպէս կը սպաննուի, պատասխանեց, մեր ընկերներուն կողմէ, բայց կ'երեւայ որ այս անգամ չարաչար սպաննուած է քանի որ հարկ դատեր է եղելութիւնը ուղղակի մեր զօրավարին տեղեկագրելու :

— Հակառակ այդ սպանութիւններուն՝ սակայն մեզի չափ ողջ ու առողջ է, դիտել տուի խօսակցիս :

— Կը կարծէ՞ք, ըսաւ :

Բոլոր այս խօսքերը սակայն գաղտնիքին բանալին չէին հաղորդեր :

— Վերջապէս ի՞նչ ըսել կ'ուզէ վերապատուելի հովիւը իր այս տարօրինակ սպանութիւններով, պնդեցի :

— Մեր հովիւը, բացատրեց վերջապէս զինուորը, ինքզինքը սպաննուած կը նկատէ՝ ամէն անգամ որ մեր բանակէն մէկը ծանր մեղք կը գործէ... Այսպէս, օրինակի համար, տասնապետ ժօրժ կ'երեւայ որ խիստ ծանր կերպով մեղանշած է : Եթէ թեթեւ մեղք մը գործած ըլլար՝ փոխանակ զօրավարին հաղորդելու, մեզի պիտի ըսէր :

— Հաղարատընտը հարցուց թէ «Բնական Մահուամբ» արդեօք մեռած է. ի՞նչ ըսել կ'ուզէր :

— Եթէ մեղքը նոյն ինքն հովիւը գործած ըլլար՝ այն տեն ինքզինք ընկնաւ մահուամբ մեռած պիտի նկատէր, բացատրեց զինուորը :

Սրահը արդէն գրեթէ պարպուած էր և ես ոտքի վրայ կը սպասէի Օրիորդ Ատէլի գալուն՝ երբ տեսայ մեր խնդկատակ Արթաքին որ զինուորի մը հետ դուրս կ'ելլէր :

— Արթաքի՛, գոչեցի :

Դարձաւ, զիս տեսաւ, և խկոյն քովս փութաց :

— Ի՞նչ բան ունիս հոս, հարցուցի խնդալով :

— Կ'աղաչեմ, գործը մ'աւերեր, ըսաւ կամաց մը, իմ դիրքս այստեղ չա՛տ փափուկ է... բայց դժձն, ի՞նչ բան ունիս այստեղ :

— Դերի բռնուած եմ :

— Դժձն ալ...

— Ափսո՛ս, այո՛, ձեր պաշտօնաթերթին մէջ չկարդացի՞ր :

— Կեցիր ուրեմն քիչ մը խօսակցինք, ըսաւ Արթաքի և իր ընկերը ճամբելէ ետքը քովս վերադարձաւ :

— Երկու ամիս է Փրկութեան Բանակին մէջ մտած եմ,

պատմեց ինծի, վերջապէս հանգստութիւնս գտայ, կե՛ր, ա՛րբ և ուրախ լիւր: Խոստովանանքիս ատենը հո՞ս էիր:

— Այո՛, ծայրէ ծայր մտիկ ըրի, կարծեմ ամէնքն ալ մտքէդ հնարած էիր:

— Ընդհակառակը, պատասխանեց Արթաքի. բոլոր ըսածներս ալ ճիշդ էր, միայն թէ վերջաւորութիւնը քիչ մը փոփոխեցի...

— Այսինքն դունէն ձգել փախչիլդ...:

— Ի՜նչ ընես, եղբայր, սպրեւու է, պատասխանեց Արթաքի մեղամաղձիկ շնչաով մը:

— Եւ հիմա ի՜նչ է այստեղ ունեցած դիրքդ, որուն վրայ այնքան կը դուրգուրաս կոր:

— Եթէ այս գիշերուան պատմածիս պէս Սատանային հետ մէկ քանի կռիւներ ալ ունենամ ու յաղթող ելլեմ՝ այն ատեն աստիճանի բարձրացում պիտի ունենամ: Միայն թէ օձիքս ձեռք տալու չի գար... որովհետեւ գիտցած եղիբ այստեղ լրտեսներով պաշարուած ենք:

— Ի՜նչ կ'ըսես...

— Այն անմեղ դէմքով պզտիկ աղջիկները կը տեսնա՞ս, որոնք սրահին մէջ աչքերնին դետինը կ'աղօթէին, ամէնքն ալ մէյմէկ ճարպիկ լրտեսներ են որոնք, իրենց ամէն տեսածն ու լսածը օրը օրին կը հաղորդեն:

— Քենէ զատ ուրիշ Հայեր ալ կա՞ն Փրկութեան Բանակին մէջ, հարցուցի:

— Երկու գաւառացի երիտասարդներ կային, պատասխանեց Արթաքի, բայց տասներէինդ օր առաջ Անգլիա ղրկեցին:

— Ինչո՞ւ համար:

— Որովհետեւ լեզու չէին գիտեր և ու է օգտակարութիւն մը չունէին այստեղ:

— Անգլիոյ մէջ ի՞նչ պիտի կրնան ընել:

— Փրկութեան Բանակին ազարակներուն մէջ մշակ պիտի ըլլան պարզապէս... որովհետեւ մեր բանակը ընդարձակ հողեր ունի՝ զորս մշակել կուտայ այն օտարականներուն ձեռքով որոնք անօթի մնալով իրեն կը դիմեն: Այդ մարդիկը

ձրիաբար կ'աշխատցնէ իր հողերուն մէջ, ի փոխարէն չոր կերակուր մը և անկողին մը տալով:

— Պարզապէս անօթութիւնը կը շահագործէ՝ ըսէ սըւոր:

— Կամ ապուշութիւնը, պատասխանեց Արթաքի, որովհետեւ եթէ մարդ քիչ մը խելք ունենայ՝ փոխանակ ինք շահագործուելու կրնայ Փրկութեան Բանակը շահագործել:

— Քեզի պէս, օրինակի համար:

Արթաքիի հետ թերեւս մեր շահեկան տեսակցութիւնը տակաւին պիտի շարունակէինք՝ եթէ նոյն միջոցին Օրիորդ Ատէլ ներս չմտնէր.

— Պարոն Օտեան, ըսաւ շնորհալի Օրիորդը, եթէ կը հաճիք՝ կրնանք մեկնիլ:

— Զեր տրամադրութեան ներքեւ եմ:

Եւ հրաժեշտ առնելով մեր Արթաքի բարեկամէն՝ փութացի Օրիորդ Ատէլի մօտ:

— Ինչպէ՞ս գտաք մեր ռազմափորձերը, հարցուց մանկատի աղջիկը:

— Շատ հոգեպարտսր և շատ ալ հաճելի, պատասխանեցի, մանաւանդ խոստովանութիւններու արարողութիւնը շատ աղքեց իմ վրաս և ինձ յիշեցուց առաջին դարերու քրիստոնէութիւնը, որուն նկարագրութիւնը այնքան յափշտակութեամբ կարգացած եմ...

— Կը տեսնեմ որ Փրկութեան Բանակին ըսէն նպատակին թափանցած էք, ըսաւ Օրիորդ Ատէլ, նպատակ՝ որ ուրիշ բան չէ՝ եթէ քրիստոնէութիւնը վերածել իր նախնական պարզ ձեւին առանց այն ծիսական կնճառ արարողութիւններուն որոնք հեթանոսութեան ժառանգութիւնն են միայն:

Այս խորհրդածութիւնները տասներեք տարեկան աղջկան մը բերնին մէջ, այնքան տարօրինակ թուեցան ինծի որ չկրցայ ինքզինքս զսպել և ըսի.

— Բայց, Օրիորդ, դուք ձեր այս տարիքին մէջ, ինչո՞ւ այնքան յարած կը թուիք կրօնական խնդիրներու:

— Ուրեմն ի՞նչ բանով կ'ուզէք որ զբաղիմ, հարցուց մանկամարդուհին զարմացական նայուածք մը ուղղելով ինծի, ասկէ լաւագոյն բան մը գիտէ՞ք... :

— Ի՛նչ, գոչեցի, միթէ ձեր այս վարած կեանքը ձեզ կրնայ գոհացնել... , ինչ որ կ'ընէք կ'ընդունիմ իբրեւ անձնազոհութիւն մը, իբրեւ ապաշխարանք մը, բայց ո՛չ աւելի. և ձեր տարիքը անձնազոհութեան և ապաշխարանքի տարիքը չէ՛ :

— Հապա ինչի՞ տարիքն է, հարցուց Օրիորդ Ատէլ :

Պատասխանը շրթունքիս վրան էր, բայց համարձակեցայ ըսել. այդ Օրիորդը տեսակ մը ականածանք կ'ազդէր ինձ, որմէ չէի կրնար ինքզինքս ազատել :

— Գիտեմ ինչ որ ձեր մտքէն կ'անցնի ու չէք ուզեր ըսել, շարունակեց, բայց ես ձեր տեղը պիտի ըսեմ... իմ տարիքս վայելքի տարիքն է այնպէս չէ՞ :

— Այո՛, կամեացի, ճիշտ այդ բանը ըսել կ'ուզէի :

— Լաւ ուրեմն, զիտցած եղէք որ իմ ըրածիս մէջ ո՛չ անձնազոհութիւն և ո՛չ ալ ապաշխարանք կայ, այլ միմիայն վայելք... այո՛, վայելք՝ իր ամենէն զգայնական ձեւին տակ :

— Ի՛նչ, գոչեցի, միթէ այդքան մեծ վայելք մըն Փրք-կութեան Բանակին թերթը ցրուել Բարիզի փողոցներուն մէջ, աչքը տռնելով ծաղր ու ծանակ ըլլալ կարգ մը անկիրթ մարդերու... : Ներեցէ՛ք, Օրիորդ, որ ձեզի դիտել տամ թէ՛ նոյնիսկ հազարապետ Չարլս այս մասին հակակարծիք է ձեզի :

— Ինչպէ՞ս, հարցուց Օրիորդ Ատէլ հետաքրքրուած :

— Իրեն հետ տեսակցութեանս միջոցին ինծի ըսաւ որ ձեր այս ըրածը չա՛տ աւելի տաժանագին ու դժուարին բան մըն է քան այն միսիոնարներուն ըրածը որոնք կ'երթան վայրենիներուն մէջ մարտիրոսանալու՝ յանուն քրիստոնէութեան :

— Տաժանագին ու դժուարին՝ այո՛ կ'ընդունիմ, բայց նոյն իսկ այս տաժանքին մէջ միթէ վայելք մը չի կայ... :

մարտիրոսանալը վայելք մը չէ՞. Յիսուս միթէ գերագոյն վայելքը չունեցաւ՝ խաչուած ժամանակ... :

Եւ մանկամարդ խօսակցիս աչքերը տարօրինակ փայլով մը փայլեցան այս խօսքերը արտասանած առնէ :

Այսպէս խօսակցելով կ'անցնէինք մեծ պուլվառներէն երթալու համար Ռիւ Սէն Մառթէն, ուր կը գտնուէր մեր ճաշարանը : Աչքս առնելով մանկատի օրիորդը գայթակղեցնել՝ պատասխանեցի իրեն .

— Ըստ իս՝ գերագոյն վայելքը սէրն է :

— Ո՛չ, ըսաւ վճռական շեշտով մը, սէրը չէ՛՝ այլ հեշտանք... տեսէ՛ք, ձեռն աւելի առաջ կ'երթամ : Ես, օրինակի համար, կը սիրեմ Տէրը, կը սիրեմ հայրս ու մայրս, քոյրերս ու եղբայրներս, բայց միթէ վայելք մը կը զգամ ասոր համար, բնա՛ւ երբէք, ընդհակառակն այդ սէրը կը տառապեցնէ զիս երբեմն :

— Բայց, Օրիորդ, սէրը միմիայն... :

— Գիտեմ ինչ որ պիտի ըսէք, ընդմիջեց Օրիորդ Ատէլ, զգայական սիրոյ վրայ պիտի խօսիք... գեղեցիկ երիտասարդ մը որուն կը սիրահարիմ և որուն հետ... :

— Այո՛, ճիշտ այդ ըսել կ'ուզէի :

— Կը խոստովանիմ որ ատոր մէջ վաղանցուկ վայելք մը կամ հեշտանք մը կայ, բայց այնքան վաղանցուկ ու այնքան մարմնական որ չարժեր անոր վրայ շատ մտածել : Իսկ այն հեշտանքը զոր հոգեկան վայելքը կուտայ մեզի՝ թէ՛ անխառն և թէ՛ տեւական է :

— Կրնա՞ք բացատրել թէ ի՛նչ է այդ հեշտանքը :

— Իմ մասիս խօսելով՝ ամէն անգամ որ մոլորեալ հոգի մը կը յաջողիմ ազատել, կամ ինչպէս մենք կ'ըսենք, գերի բռնել, հոգեկան այնպիսի բուռն ու երկարատեւ հեշտանք մը կը զգամ որուն քով չա՛տ աննշան կ'ենթադրեմ որ ըլլան ձեր ականարկած սիրային վայելքները :

— Օրիորդ, ըսի ճշմարիտ սրբուհի մըն էք :

— Ո՛հ, պատասխանեց, պարզապէս հեշտամոլ մըն եմ... Վերջապէս հասանք ճաշարան ուր արդէն հաւաքուած էին մեր նախագահը և իր ընտանիքը, ինչպէս նաեւ մեր ընկերութեան պատկանող ուրիշ անդամներ:

— Ահաւասիկ կալանաւորը իր բանտապահին հետ, ըսաւ Ատէլի հայրը խնդալով, արդեօք փախչելու փո՞րձ կ'ընէ որ այդպիսի խիստ հսկողութեան ենթարկուած է:

— Պարոնը Փրկութեան Բանակի ռազմափորձերուն տարի և յետոյ գացի զինքը առնելու, բացատրեց Օրիորդը:

— Օ՛, օ՛, գոչեց ծերունին, պէտք չէ զինքը այսպէս խրաչեցնել մէկէն ի մէկ... պէտք է կամաց կամաց վարժեցնենք զինքը, Փրկութեան Բանակը նոր զինուորներու այսքան ստիպողական պէտք չունի:

— Բայց պարոն Օտեանը շատ գո՛հ մնացեր է իր տեսածներէս, պատասխանեց Օրիորդը ինծի դառնալով:

— Շատ շնորհակալ եմ Օրիորդ Ատէլէն, որ հաճեցաւ զիս առաջնորդել բանակատեղին, ըսի անմիջապէս, և հաւատացէ՛ք, կրկին պիտի վերադառնամ հոն:

Ճաշը նոյնքան զուարթ անցաւ որքան նախորդ իրիկունը: Զջմարիտը շատ գո՛հ էի իմ նոր բարեկամներէս, որոնց զուարթ ու անկեղծ խօսակցութիւնը զիս կը հմայէր:

Պէտք է ըսել որ երբեք կրօնական փրօփականտ կամ անմարսելի խրատականներ չէին ուղղուեր ինծի և երբեք կարելի չէր երեւակայել թէ բարեպաշտական շրջանակի մը մէջ կը դառնուէի: Ծերունի նախագահը, որ շատ զարգացած մարդ մըն էր, միշտ համեղ նիւթ մը կը գտնար խօսակցութեան և այնքան հաճելի կ'ընծայէր ինքզինքը որ դժկամակութեամբ կը բաժնուէինք իրմէ:

— Մէկ քանի անձնուէր զինուորներու պէտք ունինք, ըսաւ ծերունի նախագահը:

— Ի՞նչ բանի համար, հարցուցին մէկ քանի երիտասարդներ:

— Pour l'Oeuvre de Minuit (Կէս գիշերուան գործունէութեան համար), պատասխանեց ծերունին:

— Տիրոջը հաճելի գործ մը է այդ, ըսաւ մեր նախագահը, և վստահ եմ որ աջակիցներ պիտի կրնաք գտնել այս երիտասարդներուն մէջ:

Յետոյ, ինծի դառնալով աւելցուց.

— Պարոն Օտեան, ահաւասիկ ձեզի համար գործունէութեան գեղեցիկ ասպարէզ մը:

— Բայց, կմկմացի, տակաւին չեմ գիտեր թէ ի՞նչ է ինչ պահանջուածը:

— Հիմա պիտի բացատրեմ, պատասխանեց սրահին մէջ կեցող ծերունին: Բարիգի տրուած «Նոր Բաքելոն» տիպոսը, տփսո՛ս, շատ ճշմարիտ է: Այս աննշան մայրաքաղաքը, որ գիտութեան, գեղարուեստի ու գրականութեան օրրանն է, միանգամայն մոլութեան կեդրոն մըն է: Քանի՜ հազարաւոր անփորձ երիտասարդներ, որոնք ուսում առնելու և մարդ ըլլալու բարի տրամադրութեամբ կուգան հոստեղ և քիչ յետոյ կ'իյնան մոլութեան անդունդներուն մէջ, ինքզինքնին փճացնելով ու իրենց ծնողքները յուսահատութեան մատնելով: Ինչպէս գիտութիւն, գեղարուեստ ու գրականութիւն այս քաղաքին մէջ իրենց կատարելագործութեան հասած են՝ նոյնպէս մոլութիւնն ու շուայտութիւնը, անբարոյականութիւնն ու անառակութիւնը իրենց ծայրայեղութեանց հասած են: Բարիգի մէջ ապրող երիտասարդ մը երկու ճամբայ կը տեսնայ իր առջեւ, մին՝ պարտականութեան, աշխատութեան, գիտութեան և ուսմունքի ճամբան և միւսը՝ շուայտութեան, զեղխութեան և մոլութեան ճամբան, մին որ դժուարին է և որ սակայն կատարելութեան կ'առաջնորդէ, միւսը որ հեշտին է և որ ապականութեան կը տանի: Բարեմիտ ու անփորձ երիտասարդը, որ քիչ մը կորով ու ինքնագիտակցութիւն չունի՝ ճակատագրականօրէն կ'իյնայ աղետաւոր ճամբուն մէջ և ա՛յլ

կորսուած է ան թէ՛ իրեններուն, թէ՛ իր հայրենիքին և թէ՛ Աստուծոյ համար:

Ծերունիին այս խօսքերը որ խորին լռութեան մէջ լսուեցան, հաւանութեան միմունջներով ընդունուեցան:

— Շատ ճիշտ են ձեր ըսածները, հաստատեց մեր նախագահը:

— Մեր ընկերութեան նպատակն է, շարունակեց նորեկը, այդ անփորձ երիտասարդները զգուշացնել մոլութեան ճամբէն ու զանոնք մղել դէպի ուղղութեան ճամբան, մեր նպատակն է երկու ճամբաներուն բերանը կանգնելու, երբ կը տեսնենք երիտասարդ մը որ իր ընտրելիք ճամբուն մէջ կը վարանի՝ քովը մօտենալ և անոր ըսել մղմութեամբ. «Բարեկամ, մի՛ երթար ձախէն՝ այլ աջը ընտրէ»:

— Կեցցեն, գոչեց նախագահը:

— Այդ երկու ճամբաներուն բերանը կեցողներ կը փնտռենք ահա՛, շարունակեց նորեկ ծերունին:

Մօտաւորապէս հասկցած էի թէ ինչ կը պահանջուէր մենէ, բայց և այնպէս դեռ խնդիրը լուսաբանութեան կարօտ էր: Ուրիշ երիտասարդներ ալ կ'երևայ թէ ինծի պէս կը մտածէին, որովհետեւ իրենցմէ մէկը ըսաւ.

— Ձեր խօսքերուն ճշմարտութիւնը կ'ընդունինք և վրաստան եմ որ մեր մէջէն շատեր պիտի փախաքին իրենց աջակցութիւնը նուիրել այսքան գեղեցիկ գործի մը, բայց այս աջակցութիւնը ի՞նչ ձեւով պիտի ըլլայ, կամ մանաւանդ ի՞նչ կը նշանակէ ընկերութեան անունը «կէս դիշերային գործ»:

— Իր անունը արդէն կը բացատրէ ձեր ընկիւթը, պատասխանեց ծերունին. ինչպէս ոճիրին՝ նոյնպէս մոլութեան սիրած ժամը կէսդիշերն է, կէս գիշերուն կարծես հրեշտակները կը ննջեն ու սատանան գործի կը սկսի: Երիտասարդը որ ամբողջ օրը բեղուն աշխատութեամբ մը անցուցած է, իրիկուան դէմ կ'երթայ սրճարան ոգելից ըմպելի մը խմելու, իբր թէ ախորժակը բանալու յիմար մտադրութեամբ. յետոյ,

կ'երթայ կը ճաշէ, մէկ քանի գաւաթ գինի խմելով, անկէ ետքը սուրճը կը խմէ, անոր մէջ ալ ունի ոգելից ըմպելի խառնելով, ուսմ, քօնեաք, մառ և կամ ուրիշ բան մը: Այս ամենէն ետքը, կը մտնէ երգեցիկ սրճարան մը, ուր կիսամերկ կիներ իրենց լիտի երգերով ու պարերով անոր երեւակայութիւնը կը զրգունեն, չմոռնամ ըսելու որ այդ երգեցիկ սրճարանին մէջն ալ, որուն մօտեքն իբր թէ ազատ է, ստիպուած է ոգելից ըմպելի մը խմել, իբրեւ իր նստած աթոռին վարձք: Կէս գիշերէն կէս ժամ առաջ երգեցիկ սրճարանը կը փակուի: Այն ատեն ո՛ւր կ'երթայ երիտասարդը...

— Պառկելու, պատասխանեց ներկաներէն մին:

— Ո՛չ, գոչեց ծերունին, բողանոց կ'երթայ...

— Ո՛չ ամէնքը, առարկեց մին:

— Ո՛չ ամէնքը՝ բայց մեծամասնութիւնը.

Պահ մը լռութիւն տիրեց սրահին մէջ: Ծերունին ակնարկը ժուռ ածեց չորս կողմը և շարունակեց.

— Ահա՛ այդ հոգեբանական վայրկեանին, կէս գիշերին է, որ հարկ է գործնք, երբ մոլութիւնը մթութենէն օգուտ քաղելով հրապարակ կ'իջնէ՝ պէտք է որ անոր դէմը ելլենք ու հետը գօտեմարտինք: Ծակատ առ ճակատ պէտք է կրուով անոր հետ, պէտք է երթանք զինքը գտնել իր մարտկոցներուն ետեւ և հոն մղել կռիւը... պէտք է զգեստնենք զինքը իր ամբողջութենէն մէջ: Այս կռիւը մղելու կարող երիտասարդներ կան հոս:

— Ապահովաբար պիտի ըլլար, պատասխանեց մեր նախագահը:

— Ուրեմն թո՛ղ ստորագրեն այս յանձնառութիւնը:

Եւ ճառախօսը գրպանէն ծալուած խոշոր թերթ մը հանեց, զայն պարզեց և ըսաւ.

— Ինչպէս կը տեսնէք, արդէն շատեր ստորագրած են զայդ:

Արդարեւ թուղթին ներքեւ բազմաթիւ ստորագրութիւններ կ'երեւային :

Ծերունին թուղթը իրեն ընկերացող ու քովը կեցող երկսասարդէին երկնցուց և ըսաւ .

— Կարդացէ՛ք, որպէսզի այս պարոնները լսեն բովանդակութիւնը :

Թուղթը բաւական երկար էր և կը պարունակէր ծերունիին ըսած խօսքերուն գրեթէ բոլոր ցայտուն մասերը : Այդ յառաջաքանէն հտքը, կը ծանուցանէր թէ ղեղխութեան ու շուայտութեան դէմ կռուելու համար ընկերութիւն մը կազմուած էր, որուն անդամ արձանագրուողները պէտք էին յանձնառու ըլլալ հետեւեալ դործերը կատարելու :

Ա. Ամէն իրիկուն, կէս գիշերէն հտքը, երթալ սպասել վատահամբաւ փողոցներու բերանը :

Բ. Մեղմութեամբ մօտենալ այդ փողոցները մանող անցորդներուն և հասկնալ թէ իրենց նպատակը հանրատո՞ւն մը երթալ է :

Գ. Այդ պարագային՝ խորհուրդ տալ անձանօթ անցորդին որ հրաժարի իր մտադրութենէն և այս մասին յառաջ բերել համոզիչ փաստեր, բարոյական, նիւթալան ու ֆիզիքական տեսակէտներով :

Դ. Ձանալ որ այս քարոզութիւնը կատարուի առանց աղմուկի ու առանց անհաճոյ միջադէպներու :

Ե. Եթէ անձանօթը բռնն կերպով պատասխանէ իրեն ուղղուած յորդորներուն՝ իսկոյն տեղի տալ, առանց նոյն ոճով պատասխանելու իրեն :

Զ. Ընկերութեան անդամ արձանագրուողներէն անոնք որոնք յաջողին՝ և իրենց յաջողութիւնը փաստացի կերպով կարենան ասպացուցանել՝ այսպիսի ճամբու մը մէջ գտնուող մը համոզելով և զայն իր նպատակէն չեղեցնելով, 50 ֆրանք պարգեւ պիտի ստանան :

Է. Եթէ նոյն յաջողութիւնը ունենան առ նուազն երեք

ՅԱՐՏԱՐԻՆ ԱՎԵՏԻՅԱՆ

անգամ՝ մէկ ամսուան միջոցին, որոշ ամասական մը պիտի ստանան ընկերութենէն :

Ընթերցումը աւարտելէն հտք, ծերունին դարձաւ մեղի և ըսաւ .

— Պարոններ, ինչպէս կը տեսնէք, ձենէ զուտ անձնազօնութիւն մը չէ որ կը պահանջենք՝ այլ շահաբեր դործ մըն է որ կ'առաջարկենք, անոնք որ ինքզինքնին կարող կը զգան այս գործին՝ թո՛ղ առաջ անցնին . . . :

Մէկ քանի երիտասարդներ դացին թուղթը ստորագրելու : Ես զօրութիւն չէի զգար այսպիսի յանձնառութեան մը և տեղս անշարժ մնացի :

Բայց նշմարեցի որ նախագահին ու Օրիորդ Ատէլի նայուածքները իմ վրաս յառած էին և այդ նայուածքները յանդիմանութեան մը պէս կ'ազդէին ինծի :

— Եւ դուք, Պարոն Օտեան, ըսաւ վերջապէս նախա-

գահը, այս բարենպատակ ընկերութեան չէ՞ք համակրիր:

— Բոլոր սրտովս կը համակրիմ, պատասխանեցի:

— Եւ սակայն անդամակցելու փութկոտութիւն ցոյց չէ՞ք տար:

— Որովհետեւ այդպիսի գործի մը համար պէտք եղած կորովը չեմ զգար իմ մէջս:

— Այդ կորովը Տէրը պիտի տայ ձեզի, բաւ է որ կամք ունենանք:

— Կը կարծէ՞ք:

— Կը հաւատամ որ այսպէս է:

— Զիս շատ գոհ պիտի թողուք եթէ այս գործին օժանդակէք, աւելցուց Օրիորդ Ատէլ:

Ա՛լ կարելի չէր ընդդիմանալ:

Հաստատ քայլով մը մօտեցայ այն սեղանին, որուն վրայ դրուած էր թուղթը և ստորագրեցի:

— Այս իրիկունէն կը սպասենք որ գործի սկսիք, ըսաւ «կէսգիշերուան հաստատութեան» նախագահը, որովհետեւ այդ ծերունին սոյն ընկերութեան հիմնադիրն ու նախագահն է եղեր, ինչպէս յետոյ իմացայ:

— Այդքան շուտ, դիտել տուաւ թուղթը ստորագրող երիտասարդներէն մին:

— Երբեք չուտ չէ՝ մոլորեալ մը փրկելու համար, պատգամեց մարդը խիստ ձայնով մը:

— Գոնէ գործին արդէն տեղեակ անդամներ մեզի օժանդակեն՝ այն ատեն թերեւս կարենանք անմիջապէս գործի սկսիլ, ըսաւ երիտասարդը:

— Այդ մասին անհոգ եղեք, թուղթը ստորագրողները թո՛ղ ինձ ընկերանան և ամէն դիւրութիւն պիտի տրուի իրենց: Այս խօսքերուն վրայ հինգ հոգի, որոնց մէկն ալ ես էի, ծերունիին ու իրեն ընկերացող երիտասարդին հետ դուրս ելանք՝ մեր բարեկամներէն հրաժեշտ առնելով:

Բաւական քալելէ ետքը, ռիւ Տիւ Ֆօպուր Փուասօնիէոի-

մէջ ընակարան մը մտանք որ նոր ընկերութեան կեդրոնատեղին ու միանգամայն ծերունիին ընակարանը ըլլալ կը թուէր:

Ընդունելութեան սրահին մէջ արդէն երեք երիտասարդներ կը սպասէին, երեքն ալ հա՛րկ է ըսել, «կէսգիշերուան գործ»ին անդամներ:

Ծերունին, որ պարօն Սքօթ կը կոչուէր, ինչ որ ցոյց կուտար իր անգլիական ծագումը, մեզի մեծ փութկոտութեամբ պատուասիրելէ և թէյ հրամցնելէ ետքը, ըսաւ.

— Հիմա, պարօններ, ճակատամարտի դաշտերը որոշենք. ահաւասիկ ութը ինը հոգի կաք այստեղ, ուստի կրնանք առ նուազն չորս զանազան կէտերու վրայ յարձակում գործել...

Այս լսելէ ետքը գրպանէն փոքրիկ տետրակ մը հանեց և ըսաւ.

— Ահաւասիկ թշնամիին դիրքերուն ճշգրիտ քարտէսը: Ինչ որ Պարօն Սքօթ թշնամիին դիրքերուն ճշգրիտ քարտէսը կ'անուանէր՝ ուրիշ բան չէր այլ եթէ Բարիդի վատահամբաւ փողոցներուն ցուցակը:

— Զեր մէջէն որո՞նք ձախ եզերքը և որոնք աջ եզերքը կը բնակին հարցուց:

(Աջ ու ձախ եզերք կը կոչուին Բարիդի այն մասերը, որոնք Սէն գետին երկու կողմերը կը գտնուին:)

Պատահեցաւ որ մենէ հինգը ձախ եզերքի բնակիչներ էին և չորսը աջ եզերքի. այս վերջիններուն մէջն էի ես:

Ծերունին իր տետրակը աչքէ անցնելով, չորս առմասկներու վրայ հասցէներ գրելէ ետքը, դանոնք բամբակեղ ցորս երիտասարդներուն և ըսաւ.

— Թո՛ղ ձեր մէջէն ամէն մէկը իրեն ընկեր մը առնէ և կէս գիշերին մօտ երթայ առմասկին վրայ գրուած հասցէին, իր պարտականութիւնը կատարելու համար:

Այս կարգադրութեամբ սակայն իններորդ երիտասարդը բացը կը մնար:

— Մէկերնիս աւելորդ ենք ուրեմն, առարկեց երիտա-
պարդներէն մին:

— Թո՛ղ աւելորդը իբրեւ պահեստի ուժ՝ հսկէ միւսներուն
վրայ, վճռեց Պարոն Սքօթ:

Պարոն Հանրի անուն երիտապարդ մը, հակալքօօլական
ընկերութեան անդամ, որ տոմսակներէն մին ընդունած էր և
ինծի պէս աջ եղերքը կը բնակէր, քովս մօտեցաւ:

— Կ'ուզէ՞ք ինծի ընկերանալ, հարցուց:

— Ամենայն սիրով:

Ժամը տակաւին հապիւ տասնըմէկն էր և բաւական ա-
տեն ունէինք զործի սկսելու համար:

Այսուհանդերձ ես և ընկերներս հրաժեշտ առինք ծերու-
նիէն ու դուրս ելանք:

Թանձնառութիւնս զիս բաւական չիփթութեան մատնած
էր և էլէի գիտէր թէ ինչպէս պիտի կրնայի կատարել ինձ յանձ-
նուած տարօրինակ ու դժուարին պաշտօնը, մանաւանդ որ
Օրիորդ Ատէի կորովն ու քաջասրտութիւնն ալ կը պահսէին քովս:
Պարոն Հանրի նմանապէս շատ մտահոգ կը թուէր:

Լոկկ մնջիկ բաւական քայեցինք: Ընկերս ժամացոյցը
նայեցաւ և ըսաւ:

— Գեռ ժամ մը ունինք:

— Այո՛, կրկնեցի մեքենաբար:

— Երթանք տեղ մը նստինք, առաջարկեց:

Սրճարան մը մտանք, որուն խորը գացինք տեղաւոր-
ուեցանք:

Ընկերս յայտնապէս անձկութեան մը մատնուած էր և
կասկածոտ ակնարկներ կ'ուղղէր ինծի:

Սպասաւորը եկաւ և հարցուց:

— Ի՞նչ կը հաճիք ապսպրել:

Հանրի երեսս նայեցաւ և ըսաւ:

— Ի՞նչ պիտի խմէք:

Եւ իր կասկածոտ ակնարկը նորէն իմ վրաս յառեց:
Հասկցայ թէ ի՞նչ էր իր անձկութեան պատճառը:

— Դուք ինչ որ խմէք՝ ես ալ այն կը խմեմ, պատաս-
խանեցի շարամուտեամբ:

— Ո՛չ, կը խնդրեմ, դուք ընտրեցէ՛ք, պնդեց:

— Ես կէս չիշ ճերմակ գինի պիտի խմեմ՝ մէկ քանի
ոստրէի հետ, պատասխանեցի վճռական կերպով:

Հանրիի աչքերը բոցավառուեցան ուրախութեան և գո-
հունակութեան փայլով մը:

Ես առանց ուշադրութիւն դարձնելու իմ ընկերոջս այ-
լափոխութեան վրայ, ըսի ծառային որ մեր հրամանին կը
սպասէր:

— Ինծի վեց ոստրէ և կէս չիշ ճերմակ գինի բերէք:

— Իսկ պարոնը, հարցուց սպասաւորը:

— Պարոնը իր խմելիքը քիչ մը հտքը կ'ընտրէ:

Սպասաւորը հեռացաւ: Հանրի կը շարունակէր դարմա-
ցական ակնարկներ ուղղել ինծի: Ուրախ և միանգամայն
կասկածոտ բուն մը կար երեւոյթին մէջ:

— Կը յուսամ որ զիս չպիտի մատնէք, ըսի խնդալով:

— Իրաւցնէ գինի՞ պիտի խմէք, հարցուց:

— Այո՛, ինչո՞ւ չէ...

— Բայց հակալքօօլական ընկերութեան անգամ չէ՞ք:

— Ռիւ Սէն Մառթէնէն բաւական հեռու ենք այս մի-
ջոցիս, պատասխանեցի:

Սպասաւորը բերաւ գինիի շիշ:

Իսկոյն գաւաթս լեցուցի և ումպ մը խմեցի: Այս շար-
ժումս վճռական արդիւնք մը ունեցաւ Հանրիի վրայ:

— Կառսօ՛ն, հրամայեց, ինծի ալ կէս չիշ ճերմակ գինի
և վեց ոստրէ բերէք:

— Բայց, պարոն Հանրի, առարկեցի, կարծեմ դուք ալ
ինչ աւելի հին անգամ մըն էք հակալքօօլական ընկերութեան:

— Բայց ես ալ ձեզի չափ հեռու եմ Ռիւ Սէն Մառթէ-
նէն, պատասխանեց:

Այ իրար հասկցած էինք:

Զուարթութեամբ մեր շիշերը պարպեցինք և ոստրէները
կերանք:

— Կը ներէ՞ք որ տուղինս մը ոստրէ ևս ապսպրեմ՝ չիշ
մը գինիով, ըսաւ Հանրի:

— Ինչո՞ւ չէ, պատասխանեցի:

— Այսօր ամսագլուխ է և կրնամ հրամցնել, աւելցուց
երիտասարդը ժպտելով:

— Հաստատութեան մը մէջ պաշտօնեայ էք հարցուցի:

— Այո՛, պանքայի մը մէջ:

Յետոյ, պահ մը լռելէ ետքը աւելցուց.

— Շնորհիւ մեր հակալքօօլական ընկերութեան նախա-
գահին, Պարոն Քլէմանսի...

— Կ'երեւայ որ հին անդամ մըն էք:

— Զորս տարիէ ի վեր արձանագրուած եմ, պատասխա-
նեց Պարոն Հանրի, միեւնոյն ատեն անդամ եմ նաև երիտա-
սարդ Քրիստոնէից ընկերութեան և Աւետարանի տարածման
ընկերութեան:

— Բողոքական էք. հարցուցի:

— Ո՛չ, Հրեայ եմ, սակայն կրօնափոխ եղած ու կաթո-
լիկութիւնը ընդունած՝ բայց մօտերս բողոքական պիտի ըլ-
լամ, երբոր Ընկերութիւնը իր խոստումը յարգէ:

— Ի՞նչ խոստում:

— Ամսականի յաւելում:

Այսքան խոստովանութիւնը բաւական էր: Ես ալ իմ
կարգիս բացատրեցի թէ պարագաներու ի՞նչ բերմամբ հակալ-
քօօլական եղած էի:

Եւ սակայն ժամանակը կ'անցնէր և կէսգիշերին կը մօ-
տենար:

— Ի՞նչ պիտի ընենք հիմա, ըսի, պիտի երթանք ու
մեր պարտականութիւնը պիտի կատարենք:

— Երթանք մեղի ցոյց տուած հասցէին կողմը պտոյտ
մը ընելու, մանաւանդ որ շատ հեռու ալ չէ:

Այ բարեկամ եղած էինք միասին: Ծամբայ ելանք եւ
քայլերնիս ուղղեցինք դէպի Պրէտա թաղը:

Հանրի զուարճախօս, մտացի ու վարվուուն երիտասարդ
մըն էր որ անընդհատ կը խօսէր, ու կը կատակէր:

— Կը տեսնամ որ «Կէսգիշերուան գործ»ին մարդը չէք
դուք, ըսի իրեն ինչո՞ւ ուրեմն ամէնէն առաջ յանձնառու-
թիւնը ստորագրեցիք:

— Որովհետեւ իսկոյն ըմբռնեցի որ առաջ երթալու նոր
առիթ մըն էր ինձի համար:

— Բայց ինչպէ՛ս, քանի որ միտք չունիք լրջօրէն ձեր
յանձնառութիւնը կատարելու:

— Ինչպէ՛ս միտք չունիմ, գոչեց Հանրի, ընդհակառակը
որոշած եմ ամէն միջոց ի գործ դնել հոգիները փրկելու հա-
մար մոլութեան ճամբաներէն: Եւ դուք որ ինձի կ'ընկերա-
նաք՝ միթէ նոյն նպատակը չունի՞ք:

— Ես պարզապէս բարոյական ճնշումի մը նպատակելով
թուղթը ստորագրեցի, խոստովանեցայ:

— Օրիորդ Ատէլի հաճոյ ըլլալու համար:

— Թերեւս...

— Կրնամ քեզ վստահացնել որ այդ կողմէն հաց չի
կայ...: Բայց խնդիրը այն չէ՝ քանի որ թուղթը ստորագրե-
ցիր, հարկ է որ գործ մը տեսնես:

— Լաւ ուրեմն երթանք միասին գործելու:

— Արդէն հասանք մեր գործունէութեան վայրը:

Արդարեւ Պրէտա թաղը հասած էինք. Հանրի ըսաւ
ինձի:

— Փորձ մը ընենք՝ եթէ յաջողինք լա՛ւ, եթէ ո՛չ իս-
կոյն կը հեռանանք:

Ռիւ Լաֆէռիէն փողոցին մէջ վեր վար բաւական աստիճանաբար, վերջապէս տեսանք պատանի մը որ վեհերոտ քայլերով կ'անցնէր փողոցէն, աչքերը ուղղած տուներու պատուհաններուն:

— Ահաւասիկ յարմար որս մը, ըսաւ Հանրի կամաց մը, ջանանք քովը մօտենալու և հետը խօսակցելու:

— Ես կ'ընկերանամ ձեզի, բայց բերանս չեմ բանար, պատասխանեցի:

— Կը տեսնամ որ առաքեալի խմոր չունիք, ըսաւ ընկերս խնդալով, լաւ, ընկերացէ՛ք ու մի՛ խօսիք:

Եւ ինք հաստատուն քայլերով մօտեցաւ պատանիին:

— Գրաւ կը դնեմ, պարոն, որ այս փողոցին մէջ տուն մը կը փնտռէք, ըսաւ յանկարծ անծանօթին, որ զարմացած մեզի նայեցաւ:

— Եւ գրաւ կը դնեմ որ առաջին անգամն է որ այս փողոցէն կ'անցնիք, շարունակեց Հանրի:

— Սրդարեւ, կամկաց միւսը, առաջին անգամն է որ այս տեղէն կ'անցնիմ, բայց, պարոն, չեմ հասկնար թէ ի՞նչ առթիւ...

— Այս դիտողութիւնը կ'ընեմ, շարունակեց Հանրի: Պարզապէս, որովհետեւ մենք ալ, իմ բարեկամիս հետ, հասցէ մը կը փնտռենք զոր չենք կարող գտնել:

Պատանին յայտնապէս դժգոհ կ'երեւար այս խօսակցութենէն և չպատասխանեց ընկերոջն ըսածին: Այս վերջինը սակայն միտքը դրած էր դիւրաւ չձգել անծանօթին օձիքը:

— Դուք ալ կարծեմ հասցէ մը կը փնտռէք, ըսաւ:

— Այո՛:

— Զեզի խորհուրդ մը տա՞մ:

— Ի՞նչ խորհուրդ:

— Մեր օրինակին հետեւեցէ՛ք:

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզէք:

— Ըսել կ'ուզեմ որ մենք ալ նպատակով մը եկանք հոս,

բայց անգամ մը այս փողոցը մտնելէ ետքը նպատակնիս փոխեցինք ու որոշեցինք երթալ տուներնիս պառկիլ:

Անծանօթ պատանին չպատասխանեց:

Հանրի յամառօրէն իր խօսքը շարունակեց.

— Ասով մէկ քանի օգուտներ պիտի ունենանք, ըսաւ, նախ՝ դրամիս քովերնիս պիտի մնայ, յետոյ առողջութիւննիս կորսնցնելու վտանգին չպիտի ենթարկուինք, երրորդ...

— Հանգիստ թո՛ղէք զիս, ըսաւ վերջապէս անծանօթը սրտնեղութեամբ:

— Պարոն, դիտել կուտամ թէ, շարունակեց Հանրի, մեր նպատակը բոլորովին բարի է...

— Ալ բաւական է...

— Մենք իբրեւ ձեր մեծ եղբայրը, իբրեւ...

— Կ'աղաչեմ ճամբանիդ գացէ՛ք, գոչեց անծանօթը բարկաճայթ ձայնով մը:

Կամաց մը ընկերոջն թեւէն քաշեցի, որպէս զի հեռանաք պատանիին քովէն: Բայց Հանրի չուղեց հեռանալ:

— Վերջին խօսք մը, Պարոն, պնդեց:

Նոյն միջոցին բաց դրան մը առջեւ հասած էինք, պատանին ոստումով մը դռնէն ներս մտաւ, հեռուէն սպառնական նայուածք մը ուղղելով մեզի:

— Հիմա կրնանք երթալ հանգչիլ, մեր պարտականութիւնը կատարած ըլլալու խղճի հանդարտութեամբ, ըսաւ Հանրի:

— Իմ մասիս, կրնամ ձեզ վստահեցնել թէ այսպիսի փորձի մը չպիտի վերսկսիմ, պատասխանեցի:

— Ի՞նչ, գոչեց, հրաժարակա՞ն պիտի տաք «Կէսգիշերուան Գործէն»:

— Այո՛, վաղն առտու իսկ:

— Խորհուրդ կուտամ այդպիսի բան մը չընել, որովհետեւ շատ դժուրակ աղղեցութիւն յառաջ պիտի բերէ:

— Բայց ի՞նչ կ'ուզէք որ ընեմ:

— Միշտ անդամ մնացէք, առանց դորձ մը տեսնելու :
— Բայց ինչո՞ւ Պ. Սքօթի ու Պ. Քլէմանսի վստահու-
թիւնը չարաչար գործածեմ :

— Ես ուրիշ ծրագիր մը յղացայ, որով թէ՛ քարոզչու-
թեան տաղտուկէն կ'ազատինք և թէ՛ կրնանք այս ընկերու-
թենէն մեր ակնկալած օգուտները վայելիլ . խնդիրը միայն
խոհմտութեամբ և ճարպիկութեամբ գործելուն վրայ է :

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզէք, հարցուցի զարմացած :

— Հիմա կը բացատրեմ, բայց նախ երթանք տեղ մը
քիչ մը նստինք, տակաւին կանուխ է ու վաղն ալ կիրակի է,
ստիպուած չեմ կանուխ ելելու :

Կրկին մտանք սրճարան մը . Իմ բնակած պանդոկիս
անկիւնը կը գտնուէր :

— Հիմա ազատօրէն կրնանք խօսիլ, ըսաւ Հանրի, նախ՝
ըսէ՛ք ինծի թէ կրնա՞նք բարեկամ մը գտնել որ յանձն առնէ
կատարելու զղջումի եկած մեղաւորի դերը :

— Ինչպէ՞ս պիտի կատարէ իր այդ դերը :

— Ամենապարզ կերպով : Օրինակի համար, ենթադրե-
ցէք որ իբր թէ գիշեր մը, մեր փրօփականտի միջոցին կը
հանդիպինք երիտասարդի մը՝ որ մօլոր ճամբու մը հետեւե-
լու վրայ է, իբր թէ քովը կը մօտենանք՝ կը խօսինք, կը հա-
մոզենք և զինքը ետ կը կեցնենք աղետաւոր ուղիէն, յետոյ
մեր դորձը աւելի առաջ տանելով՝ կը յաջողինք զինքը հա-
մոզելու որ գայ մեր ընկերութեան հովանիին ներքեւ ապաս-
տանի, ինքն ալ իբր թէ մեր քարոզներէն ազդուած կը հա-
ւանի ու այսպէս զինքը կ'առնենք առօք փառօք կը տանինք
մեր նախագահին . . . :

— Բայց ատիկա խաբեքայութիւն չէ՞ :

— Մ, այդ տեսակ մեծ բառեր գործածելու հարկ չի կայ .
ո՞վ այդ սղտիկ վարպետութիւններուն չգիմեր կեանքի մէջ
յաջողելու համար : Խնդիրը հաւատարիմ բարեկամներ գտնե-
լու վրայ է :

— Շիտակը ես չպիտի կրնամ այս մասին ձեզի օգտակար
ըլլալ, պատասխանեցի, իմ բարեկամներուս մէջ չեմ կարծեր
որ ձեր փնտռածին պէս մէկը կարենանք գտնել, ասկէ զատ,
ճշմարիտը խօսելու համար նոյնիսկ համարձակութիւն չպիտի
ունենամ այդ տեսակ առաջարկութիւն մը ընելու ու է մէկու :

— Կը տեսնամ որ դորձի մարդ չէք եղեր, պատասխանեց
Հանրի սրտնեղութեամբ :

Իմ մերժումս բնականաբար պաղութիւն մը յառաջ բե-
րաւ երկուքնուս միջեւ և պահ մը անխօս մնացինք :

Ի վերջոյ Հանրի ըսաւ .

— Կը յուսամ որ մեր բոլոր այս խօսածները մեր մէջ կը
մնան :

— Այդ մասին կատարելապէս ապահով կրնաք ըլլալ,
պատասխանեցի .

— Ուրեմն երթա՞նք հանգչելու :

Կէս դիշերը երկու ժամ անցած էր երբոր իրարմէ բաժ-
նուեցանք :

Քանի մը օրեր անցան և ես կը շարունակէի կանոնաւո-
ապէս յաճախել Ռիւ Սէն Մառթէնի ճաշարանը և անգամ մըն
ալ կրկին գացի Փրկութեան բանակի ռազմափորձերուն, օրի-
որդ Ատէլի ստիպումներուն վրայ :

Ատեն ատեն, մեր նախագահը, պարոն Քլէմանս կը հար-
ցնէր թէ «Կէս Գիշերուան դորձը» ինչպէս կ'երթայ :

— Կ'աշխատինք կոր, բայց մինչեւ հիմա տակաւին ար-
դիւնքի մը չհասանք, կը պատասխանէի :

— Պէտք չէ յուսահատիլ, պէտք է յամառութեամբ յա-
րատել և օր մը վստահ եմ որ ձեր աշխատութեան վարձքը
պիտի ստանաք :

Օր մըն ալ փողոցը ծերունի պարոն Սքօթին հանդիպեցայ
որ զիս կեցուց և ըսաւ .

— Եթէ չեմ սխալիր՝ պարոն Օտեանն էք :

— Նոյն ինքն, պարոն :

— Մեր ընկերութեան անդամներէն մին:

— Այո՛, թէեւ ո՛չ ամէնէն գործօնը:

— Կարծեմ պարոն Հանրիի հետ կ'աշխատիք:

— Այո՛, որովհետեւ զրեթէ նոյն թաղը կը բնակինք:

— Ինչո՞ւ անգամ մըն ալ չերեւցաք իմ բնակարանս:

— Չուզեցի ձեզ անհանգիստ ընել, արդիւնքի մը կը սպասեմ որպէս զի յաղթականօրէն ձեր մօտը գամ:

— Ընդհակառակը հիմա եկէ՛ք, ձեր գործունէութեան առաջին քայլերուն և ամլութեան շրջանին՝ որպէսզի չի վհատիք ու սիրտ առնէք... այս իրիկուն մեր շաքաթական գումարումներու օրն է, անպատճառ կը սպասեմ ձեզի, ճաշէն յետոյ, ժամը 9ին. չըլլայ որ բացակայ գտնուիք... պարոն Հանրիին հետ եկէք:

— Շատ լա՛ւ, պարոն Սքօթ:

Ճաշարանին մէջ սակայն ի դուր պարոն Հանրին փնտռեցի: Բացառաբար այդ իրիկունը չէր եկած:

Ստիպուեցայ առանձին երթալ խոստացուած այցելութեան:

8—10 երիտասարդներ բոլորուած էին ծերունիին շուրջը:

— Ո՛ւր է պարոն Հանրին, հարցուց պարոն Սքօթ, երբ առանձին ներս մտայ սրահէն:

— Պարոն Հանրի այս իրիկուն ճաշարան չեկաւ, պատասխանեցի:

— Պարոն Հանրին ևս տեսայ ժամ մը առաջ և ըսաւ թէ անպատճառ պիտի գայ, ըսաւ ներկաներէն մին:

Արդարեւ կէս ժամ ետքը սրահին դուռը զարնուեցաւ և Հանրի ներս մտաւ անծանօթ երիտասարդի մը հետ:

— Պարոն Սքօթ, ըսաւ յաղթական շեշտով մը խօսքը ծերունիին ուղղելով, պատիւ ունիմ ձեզ ներկայացնելու պարոն Պիկմանը, որմէ կը յուսամ որ գո՛չ պիտի մնաք:

— Ես միշտ գո՛չ կը մնամ ինձ այցելողներէն, պատասխանեց ծերունին, նորեկները հրաւիրելով որ նստին:

— Պարոն Պիկմանը բարեկամ մըն է որ միայն երէկ գիշերունէ ի վեր ճանչնալու բախտը ունեցայ, ըսաւ Հանրի այս խօսքերուն վրայ շեշտելով:

— Նոր կամ հին բարեկամ, միշտ բարով եկած է, պատասխանեց ծերունին:

— Մեր բարեկամը ճանչցայ այնպիսի պարագաներու մէջ որ մեր բարեկամութիւնը յաւիտեան պիտի նուիրագործեն, շարունակեց Հանրի, գոնէ ես այնպէս կը յուսամ:

Յայտնի կը տեսնուէր որ Հանրի կ'այրէր կը մրկէր պատմելու համար թէ ի՞նչպէս ծանօթացած էր Պ. Պիկմանի հետ: Մերունին հասկցաւ այդ բանը և ըսաւ.

— Պատմեցէ՛ք տեսնենք, պարոն Հանրի, թէ ի՞նչ բարեպատեհ առթիւ ծանօթացաք մեր բարեկամին:

Այս հրաւերին վրայ՝ երիտասարդը յաղթական նայուածք մը արձակելէ ետք շուրջը, սկսաւ.

— Երէկ գիշեր, երբ մեր «գործ»ին համար գացած էի այն վատահամբաւ փողոցները, որոնց հասցէն տուած էիք ինձ, տեսայ այս պարոնը որ կը դեգերէր այդ կողմերը, բաւական զինով վիճակի մէջ:

Այս սկզբնաւորութեան վրայ՝ դիտեցի Պ. Պիկմանի դէմքը: Իր աթոռին վրայ անշարժ նստած, գլուխը կախ, լուռ ու մունջ կը կենար յանցաւորի մը պէս:

— Բաղցրութեամբ մօտեցայ այս մոլորեալ ոչխարին, շարունակեց Հանրի ամենայն լրջութեամբ, զինքը բարեւեցի եւ սկսայ հետը խօսիլ:

— Իսկ պարոն Օտեան ձեզի չէ՞ր ընկերանար, ընդմիջեց ծերունի Պ. Սքօթ խօսքը երիտասարդին ուղղելով:

— Պարոն Օտեան քիչ առաջ իր սենեակը գացած էր իմ ստիպումիս վրայ, պատասխանեց Հանրի, որովհետեւ նշմարած էի որ անհանգիստ էր և կարողութիւն չունէր ինձ ընկերանալու, թէեւ ինք, հակառակ իր այդ վիճակին, յամառօրէն կ'ուզէր իր պարտականութիւնը կատարել:

Հանրի բացարձակապէս սուտ կը խօսէր։ Օրերէ ի վեր չէի մասնակցած կէս Գիշերուան գործին և զինքը կը տեսնէի միայն, իրիկունէ իրիկուն, Ռիւ Սէն Մառթէնի ճաշարանը։ Այսուհանդերձ չհամարձակեցայ ըսածը ժխտել և լուռ մնացի։

Երիտասարդը մեղսակցական ակնարկ մը նետելէ ետքը ինծի, խօսքը շարունակեց։

— Մեր բարեկամը, որ ինչպէս ըսի, բաւական խմած կը թուէր, նախ խստօրէն պատասխանեց ինծի և նոյն իսկ մէկ քանի սպառնալիքներ ալ ըրաւ. բայց ևս առանց ազդուելու անոնցմէ՝ խօսքս առաջ տարի և վերջապէս սկսայ ճառել բո՛ւն նիւթին վրայ։ Գնահի՛ կը խօսէի՝ կը նշմարէի որ փոփոխութիւն մը տեղի կ'ունենար խօսակցիս վրայ։ Ի վերջոյ, դուրձաւ և մեղմ ձայնով մը ըսաւ ինծի։

— «Թերեւս իրաւունք ունիք, լաւադոյն է որ հրամարիմ իմ մտադրութենէս»։

«Այս բարի կամեցողութիւնը տեսնելով՝ բնականաբար աւելի քաջալերուեցայ և աւելի եռանդով սկսայ զինքը խրատել։ Միեւնոյն ատեն կը ջանայի զինքը անզգայաբար հեռացնել մոլորութեան վայրերէն։ Եւ արդարեւ, քառօրէ մը ետքը, արդէն հասած էինք Ռիւ Լաֆայէթ փողոցը։

— «Շնորհակալ եմ ձեր միջամտութենէն, ըսաւ անծանօթ բարեկամս, գիշեր բարի, պիտի երթամ ննջելու»։

«Գիշերովութիւնը այլեւս անցած կը թուէր, այսուհանդերձ ուղեցի գործս կիսկատար թողուլ։

— Ո՛ր կը բնակիք, հարցուցի։

— Հոս մօտը, Մուֆթար փողոցը, պատասխանեց։

— Ուրեմն կ'ընկերանամ ձեզ մինչեւ ձեր բնակարանին դրան առջեւ։

«Այսպէս հասանք իր տան դրան քով և զանգակը զարկի։ Վայրկեան մը ետքը դուռը բացուեցաւ։

— Ո՛ր յարկը կը բնակիք, հարցուցի։

— Վեցերորդը, պատասխանեց անծանօթ բարեկամս։

— Ձեր անունը ի՞նչ է։

— Մօռիս Պիկման։

— Թոյլ կուտա՞ք որ վաղը առտու գտմ ձեզ այցելելու։

— Ամենայն հաճութեամբ պիտի ընդունիմ ձեր այցելութիւնը. պատասխանեց նոր բարեկամս և դուռը գոցելով անյայտ եղաւ։

«Կարելի էր իմ պարտականութիւնս կատարած համարել և երթալ տուն ու գոնեանակութեամբ հանգստանալ։ Բայց ես յամառեցայ մնալ, դրան առջեւ, կէս ժամէն աւելի։

— Թերեւս, կը մտածէի, պարոն Մօռիս Պիկման Սատանային դողմամբ յանկարծ միտքը կը փոխէ և դուրս կ'ելլէ վերադառնալու համար։ Ինչ, ուրիշ այնքան աշխատութեամբ զինքը վրկեցի, ուստի լաւադոյն կը համարեմ այստեղ ըսպասել։

«Բայց ի վերջոյ սեռայ թէ բնակարանին դուռը չէր բացուեր և թէ բարեկամս արդէն իր սենեակը հասած ու անկողինը մտած ըլլալու էր, ուստի ես ալ, խղճի կատարելով հանդարտութեամբ, գացի քնանալու»։

— Կեցցէ՛, պարոն Հանրի, գոչեց ծերունին որ ուշադիր մտիկ ըրած էր այս պատմութիւնը, ձեր պարտականութիւնը ատկէ աւելի խղճմտութեամբ չէիք կրնար կատարել, մեր բոլոր ընկերներուն կողմէ կը շնորհաւորեմ ձեզ։

Հանրի ամօթխած համեստութեամբ աչքերը խոնարհեցուց և ըսաւ։

— Այս առտու կանուխ փութացի Ռիւ Մուֆթար, պարոն Պիկմանի բնակարանը, բարեբախտաբար անկողինէն նոր ելած էր երբոր սենեակը մտայ։

Ժպտելով ընդունեց զիս և շնորհակալութիւն յայտնեց առջի գիշեր իրեն մատուցած ծառայութեանս համար։ Տեսայ որ նոր բարեկամս իր մտային բովանդակ կարողութեանը տէր դարձած էր և ուղեցի իր այս տրամադրութենէն ոգուտ քաղել իմ նախորդ գիշերուան յորդորներս աւելի ընդլայնելով։

— Կեցցէ՛ք, կրկնեց ծերունի Պ. Սքօթ, Չար Ոգին քիչ անգամ ձեզի պէս հակառակորդ մը կրնայ գտնել իր դէմը:

— Ի պատիւ Պ. Պիկմանի պէտք է ըսեմ որ իմ յորդորներս պարապը չգացին և ժամ մը ետքը նոր բարեկամս փափաք յայտնեց անդամակցելու մեր ընկերութեան, ինչպէս նաեւ հակալքօօլական ընկերութեան...:

— Հուրրա՛, երիցս հուրրա, գոչեց ծերունին խանդավառուած, անաւասիկ Պօղոս Առաքեալի ըսած բարի պատեւրազմը, որուն մէջ յաղթող ու յաղթուող հաւատարմապէս կը շահին:

Նորեկ երիտասարդը, պարոն Պիկման, որ մինչեւ այն ատեն լուռ ու մունջ նստած էր, վերջապէս ինքն ալ խօսք առաւ և ըսաւ.

— Կը հաւատաւմ պարոն Հանրիի բոլոր ըսածները, ինչ որ պատմեց բաւ տու բաւ ճիշտ է. անառակ որդի մըն եմ որ կը վերադառնամ հայրենի տունը, ողբալով իմ անցեալիս վրայ և ուխտելով զայն քաւել:

Բոլոր ներկաները նախանձոտ հիացումով մը կը դիտէին Հանրին՝ որ կրցած էր այսպիսի մեծագործութիւն մը ընել. բայց ինք. ծայրայեղ համեստութեամբ մը կը կենար, մարդու մը պէս որ իր պարտականութիւնը կատարած է միայն:

Երեկոյթին մնացած մասը ընդհանուր խօսակցութեամբ անցաւ:

Մյնչ այսպէս պարոն Հանրիի աստղը հետզհետէ կը բարձրանար՝ իմա դէպի մարը կը մտնար: Ա՛լ գրեթէ ինծի կարեւորութիւն տուող չի կար, որովհետեւ կը տեսնէին թէ գործ մը տեսած չունէի և նոյն իսկ չէի յաճախեր իրենց գումարումներուն կամ փրկութեան բանակի ռազմափորձներուն:

Օրիորդ Ատէլ որ մեծամեծ յոյսեր ունէր իմ մասին, յուսախաբ եղած, սրտուրբեամբ կը վարուէր հետս:

Իմ մասին ցոյց տրուած անտարբերութիւնը այնքան չեղտուեցաւ որ ա՛լ սկսայ երբեմն նոյնիսկ ճաշի չերթալ Ռիւ Սէն

Մարթէնի ճաշարանը: Քառթիէ Լաթէնը կ'անցնէի ժամանակս ընկերներու հետ: Մեզի կեդրոն ընտրած էինք Café François Premier որուն մասին մասնաւոր յարգանք մը կը տածէր Սուրէն Պարթեւեան, որովհետեւ այդ սրճարանին մէջ իր ապահովը կը խմէ եղեր մեծ բանաստեղծը՝ Բօլ Վէպլէն:

Քանի մը օր կար որ ոտքս չէի դրած Սէն Մարթէն փողոցի ճաշարանը՝ երբ իրիկուն մը պանդոկ մտնելով իմ հասցէիս եկած քառթ մը գտայ:

«Կարեւոր դեկուցում մը ընելու համար հաճեցէ՛ք վաղը առտու ժամը 10ին մեր գրասենեակը հանդիպիլ»:

ՔԼԷՄԱՆՍ

Հասկցայ որ ծանրակշիռ խնդիր մը կը դառնար և հետեւեալ որ փութացի գրասենեակ՝ ուր գտայ ծերունի նախագահը լուրջ ու հանդիսական կերպով բաղմած իր գրասեղանին առջև: Ընկերութեան անդամներէն երիտասարդ մը նստած էր քովը:

— Պարոն Օտեան, բարով եկաք, ըսաւ ծերունին դաժանօրէն լուրջ ձայնով մը, գոհ եմ որ մեր հրաւերին պատասխանեցիք:

Յետոյ խօսքը շարունակեց.

— Որովհետեւ ժամանակէ մը ի վեր մենէ փախչելու երևոյթը ունիք, այս պատճառաւ պահ մը կասկածեցայ որ խերեւս մեր հրաւերը անպատասխանի թողէիք:

— Երբեք մտքէս չէ անցած ձենէ խոյս տալ...

— Եւ սակայն քանի մը օրէ ի վեր ճաշարան եկած չունիք:

— Թուրքիայէն բարեկամ մը եկած է, անոր կ'ընկերանամ քանի օրէ ի վեր, որովհետեւ Բարիզը բոլորովին անծանօթ է իրեն:

— Կրնայիք ձեր բարեկամն ալ մեզի բերել:

— Առաջարկեցի բայց չընդունեց հրաւերս, պատասխանեցի:

— Քանի՞ օրէ ի վեր ձեր բարեկամը արդեօք Բարիզ հասած է, հարցուց ծերունին:

— Հինգ օրէ ի վեր:

— Երէկ իրիկուն ալ ձեր բարեկամին հետ էիք:

— Բնականաբար, Բարիզ հասնելէն ի վեր իրարմէ բաժնուած չենք գրեթէ, ինչպէս ըսի, Բարիզը բոլորովին անծանօթ է իրեն և մանաւանդ ֆրանսերէն խօսելու ալ վարժութիւն չունի:

Նոր հասնող երեւակայական բարեկամ մը ստեղծելով ու անոր նկատմամբ այս մանրամասնութիւնները տալով կը յուսայի ինէ հեռացնել անորոյ վտանգ մը որուն մօտենալը կը նախազգայի:

— Ձեր բարեկամը քրիստոնեայ է, հարցուց:

— Այո՛, հայ քրիստոնեայ է...:

— Եւ ոգելից ըմպելի չգործածե՞ր բնաւ:

— Երբեք, մանաւանդ արեւմտեան ըմպելիներուն բնաւ չէ վարժուած:

— Ձարմանալի է ուրեմն որ մերժեք է մեր ճաշարանը գալու, որքան՞ գոհ պիտի ըլլայինք զինքը ճանչնալով:

— Բարեկամս պտոյտի համար Բարիզ եկած ըլլալով՝ աւելի կը նախընտրէ ձանօթ ճաշարանները յաճախել, մանաւանդ որ հազիւ մէկ քանի օր պիտի մնայ այստեղ:

— Իրաւունք ունի ուրեմն, եզրակացուց ծերունին, զրօնելու համար Բարիզ եկող մը չկրնար մեր ճաշարանը գալ, մանաւանդ որ մեր ընկերութիւնը ըստ բաւականին ձանձրանալի է...:

Այս վերջին խօսքերուն չպատասխանեցի:

— Ըսէ՛ք տեսնեմ երէկ ի՞նչ ըրիք ձեր հիւրին հետ: Ձինքը պտոյտցի՞ք գոնէ Բարիզի հետաքրքրական վայրերը:

— Այո՛, պատասխանեցի, Լուվրի թանգարանը և Լիւքսէնպուրկ տարի զինքը:

— Յետոյ...:

— Արդէն այս երկու այցելութիւններով օրը իրիկուն եղած էր...:

— Հետեւաբար գացիք ճաշելու, բայց բնականաբար նախապէս սրճարանի մը մէջ քիչ մը հանգչեցաք:

— Այո՛, կմկմացի, այս անվերջանալի հարցուփորձէն սրտնեղած:

— Ո՞ր սրճարանը առաջնորդեցիք ձեր բարեկամը:

— Քաֆէ տը լա փէ:

— Ա՛, ուրեմն այս կո՞ղմն էիք:

— Այո՛, պարոն:

— Ճա՞նչ ալ այս կողմը ըրիք:

— Այո՛, պուլվառներուն վրայ ճաշարան մը և յետոյ թատրոն գացինք... Վառիէթէ թատրոնը:

Ծերունի նախազգահը չպատասխանեց: Խռոված երեւոյթ մը ունէր: Քանի մը բողբոջ մատներուն մէջ թուղթի կտոր մը ոլորեց. յետոյ հանդիսաւոր ձայնով մը ըսաւ.

— «Պարոն Օտեան. կը ցաւիմ ըսելու որ կէս ժամէ ի վեր ճշմարտութիւնը չէ որ կը խօսիք...»

— Ինչպէ՛ս, գոչեցի:

— Երէկ իրիկուն ձախ եզերքը կը գտնուէիք ու հո՛ն ճաշեցիք... Կերակուրէն առաջ Քաֆէ Ֆրանսուա Փրըմիէն նըստած էիք երեք բարեկամներով՝ որոնք ձեր սովորական ընտանեկան են և յետոյ անոնց հետ գացիք ճաշելու Ռիւ Քլիւնի, Կերներն են և յետոյ անոնց հետ գացիք ճաշելու Ռիւ Քլիւնի, փոքրիկ ճաշարան մը... Կ'ուզէ՞ք նաեւ ըսեմ թէ ի՞նչ խմեցիք քաֆէին մէջ ու ճաշին վրայ: Չմոռնամ ըսելու որ ճաշէն յետոյ թափէն Լուան գացիք նոյն ընկերներով, որոնց երկու «Օրիորդներ» ալ միացած էին:

«Օրիորդ» բառը այնպիսի շեշտով մը արտասանեց պատ-

կառելի ծերունին որ անոնց օրիորդութեան մասին այլեւս տարակոյս չէր թողուր:

Այս մանրամասնութիւնները այնքան անողոքաբար ճշմարիտ էին որ ա՛լ հնար չի կար ուրանալու:

— Ձեր ըսածները ճիշտ են, պատասխանեցի ջախջախութեամբ ձայնով մը.

— Հիմա որ ամէն բան երեւան ելաւ կը խնդրեմ որ իմ հրաժարականս ընդունիք ձեր ընկերութենէն:

— Պարոն Օտեան, իմ նպատակս այս ծայրայեղութեան հասնել չէր, ես կը յուսայի ձեզ կրկին մեր մէջ պահել և մոռնալ, ժամանակաւոր մոլութիւնը:

— Ո՛հ, պատասխանեցի հաստատ ձայնով մը, կը զգամ որ այլեւս անկարելի է ինծի ձեր շրջանակին մէջ ապրիլ:

— Քանի որ անկարելի է, այլեւս չխօսինք այդ մասին, ըսաւ ծերունին: Ձեր հրաժարականը կ'ընդունիմ և կ'արձանագրեմ: Տէրը թող միշտ հսկէ ձեր վրայ:

Մեր տեսակցութիւնը լմնցած էր այլեւս: Բարեւեցի եւ պատրաստուեցայ դուրս ելլելու:

— Աղջիկս, Ատէլը, երբոր իմանայ ձեր որոշումը, շատ պիտի զգածուի, ըսաւ ծերունին: Ձեր փրկուած ըլլալուն կը հաւատար:

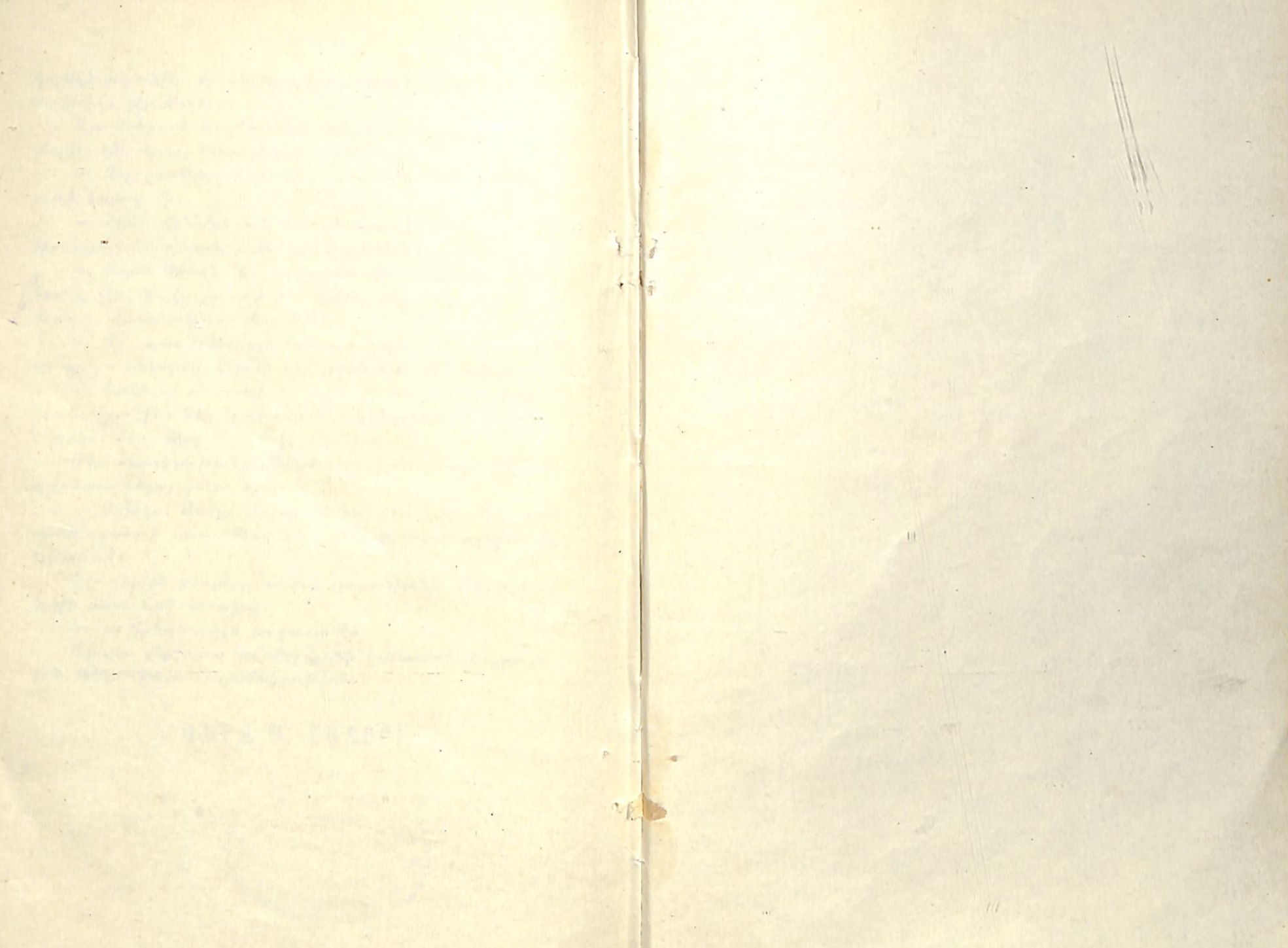
Այս վերջին խօսքերը առանց պատասխանի թողուցի ու կրկին բարեւելով հեռացայ:

Ես ալ ճշմարտապէս յուզուած էի:

Այսպէս վերջացաւ իմ մէկ քանի ամսուան հակալքօթական ընկերութեան անդամակցութիւնս:

ՎԵՐՋ Ա. ՀԱՏՈՐԻ

10P

904

66.596